

VERSO

Irishman's story

1/200

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2026/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2026/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők
Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

HAJDU ILDIKÓ

Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán

Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez 9

KUCSERKA ZSÓFIA

Barátság és didaxis a *Fanni'* hagyományaiban 59

KRITIKAI LAPOK

LENGYEL IMRE ZSOLT

Derű és árny – avagy: kik voltak a Wohl nővérek?

Mészáros Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén: A Wohl nővérek munkássága*, Bp., Ráció, 2025. 77

LACZHÁZI GYULA

Murányra fel!

Pálffy Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti füzetek, 191). 87

FILLÉRTÁR

LENGYEL RÉKA

Egy kiadatlan verses enciklopédia a reformkori magyar tudományos nyelv peremén

Jacques Delille *Les Trois Règles de la nature*-je Sebestyén László fordításában 95

Sebestyén László: *[Előljáró Beszéd]* (Közzéteszi Lengyel Réka) 107

LUKÁCS LAURA KLÁRA

Kötélverőnő karddal

Louise Labé levele a lyoni hölgyekhez 119

Louise Labé M. C. D. B. L.-nak (Lukács Laura Klára fordítása) 129

LOVAS BORBÁLA

Mária Terézia és Körmöczi József

Egy unitárius halotti búcsúztató a katolikus uralkodó emlékére 131

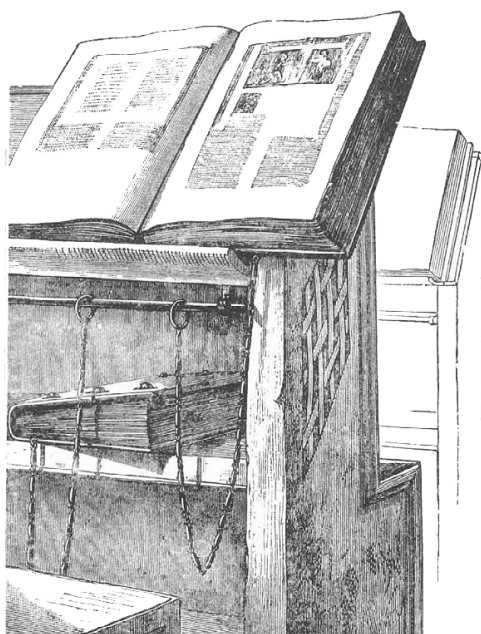
Körmöczi József 1781-ben, az ádamosi unitárius templomban elmondott halotti búcsúztatója

Mária Terézia halála alkalmából (Közzéteszi Lovas Borbála) 139

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 151

A lapszám szerzői 153

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Hajdu Ildikó

Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán

Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez*

1. Bevezetés

A Gyöngyösi István biográfiáját pontosító újabb kutatások alapjaiban módosították a költőről való tudásunkat. Tusor Péter 2017-ben tette közzé felfedezését, miszerint a korábbi, az irodalomtörténet-írás által általánosan elfogadott Gyöngyösi-életrajzban két Gyöngyösi István biográfiai adatai keverednek, és tanulmányában szétválasztotta a költő és gömöri alispán Gyöngyösi István, illetve az Ung vármegyében tevékenykedő királyi fiskális életrajzának állomásait.¹ Tusor megállapítása szerint a költő Gyöngyösi István neve szerepel a nagyszombati jezsuita akadémia első egyetemi évfolyamára (logica) az 1651/52-es tanévben beiratkozó diákok között.² Ám nemcsak Gyöngyösi iratkozott be ekkor a logica osztályba, hanem a későbbi nádor Esterházy Pál is – és ez, ahogy már Tusor is megfogalmazta, más megvilágításba helyezheti a Gyöngyösi-életrajz bizonyos elemeit.³ Tusor

* A dolgozat a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú egyetemi kiválósági ösztöndíj programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott *Antikvitásreceptió és felekezetiiség a 16–17. századi Magyarországon* című, 150976 azonosítószámú pályázat résztvevője és a re:Text – Szöveg hagyomány és Szövegmagyarázat Kutatócsoport tagja.

1 TUSOR Péter, *A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?*, ItK, 121(2017), 85–98.

2 A nagyszombati jezsuita akadémia egyetemi osztályainak matrikuláját Zsoldos Attila adta közre. Gyöngyösi István és Esterházy Pál is *externusként* iratkozott be az 1651/52-es logica évfolyamba, azaz nevük a világi hallgatók között szerepel: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiad. ZSOLDOS Attila, Bp., ELTE, 1990 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 11), 73. A továbbiakban: *Matricula*.

3 TUSOR, *A gömöri prókátor...*, i. m., 97. Emellett Gyöngyösi és Esterházy kapcsolata akár a Gyöngyösi-életmű újraértelmezéséhez is támpontokat nyújthat. Korábbi tanulmányomban az Esterházy Pál nádorra választása alkalmából keletkezett *Kesergő Nympha* című költeményt olvastam újra figyelembe véve Gyöngyösi és Esterházy közös oktatási hátterét és valószínűsíthető ismertségét is. HAJDU Ildikó, *Gyöngyösi István Kesergő Nymphája a 17. századi nagyszombati jezsuita retorikaoktatás elméletének és gyakorlatának tükrében = Krízisek és nehézségek a régiségben (Fiatalok Konferenciája 2022) – Tudástranszfer a régiségben: Mesterek, tanítványok, iskolák (Fiatalok Konferenciája 2023)*, szerk. HAJDU Ildikó, HORVÁTH Margaréta, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, KOVÁCS Annamária, VITKAI Nóra, ZSUPOS Norbert, Pécs, Verso, 2025, 131–151, https://versofoirolrat.hu/Fikon_22_23_vjn.pdf.

eredményei Gyöngyösi életművének irodalmi-esztétikai szempontú újraértelmezését is szükségessé tették.⁴

Szabó András Péter 2018-as közleményében további levelek és iratok kapcsán bizonyította, hogy nem a költőhöz, hanem az azonos nevű, Heves és Külső-Szolnok vármegyében tevékenykedő Gyöngyösi Istvánhoz kapcsolódnak (aki nem azonos a Tusor által azonosított ungi Gyöngyösivel), és ugyanez a hevesi Gyöngyösi István töltött be seregbírói tisztséget Füleken.⁵ Szabó megkérdőjelezte a rozsnyói katolikus plébánia anyakönyvében szereplő adat hitelességét, miszerint a költő halálakor, 1704 júliusában hetvenöt esztendő volt. A rozsnyói anyakönyv megbízhatatlan, gyakran kerekített vagy valószínűtlen adataival szemben Szabó a Gyöngyösinek a Wesselényi-összeesküvés kapcsán 1670. szeptember 23-án tett vallomásáról szóló jelentést tartotta hitelesebb forrásnak, amely a költő korát 33 évben határozta meg.⁶ Mindez szignifikánsan módosítaná a költő születési időpontját is: Szabó amellett érvel, hogy a költő Gyöngyösi István 1637 körül születhetett. Álláspontja szerint a feltételezhető 1637-es születési időpont következtében bizonytalanra vált Tusor Péter azon állítása, miszerint a költő Gyöngyösi szerepelne a nagyszombati akadémia matrikulájában a logica évfolyamra az 1651/52-es tanévben beiratkozók között, mivel nem valószínű, hogy Gyöngyösi 14-15 éves korában iratkozott volna be az egyetem első évfolyamára.⁷ Szabó András Péter Kádár Zsófiára hivatkozva az egyetemi tanulmányok megkezdésének általános időpontjaként a tanulók 18-19 éves korát határozza meg.⁸

4 Bartók István Cypriano Soarez jezsuita retorikaoktatásban általánosan használt tankönyvének amplificatio-fogalma felhasználásával értelmezte Gyöngyösi *Rosa-koszorú* című művének bővítési eljárásait: BARTÓK István, „...rút genyetség az evesült sebekből...”: Gyöngyösi István *naturalizmusa = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Verso, 2020, 282–284, https://versofoolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf. Pálffy Eszter Széchy Mária alakjának toposztörténetét vizsgáló monográfiájában Csáky István *Politica philosophiai Okoskodását hasonlította össze Gyöngyösi Murányi Vénusával*, kitérve a két szerző azonos műveltségi bázisára, a jezsuita oktatási háttérre is. PÁLFY Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., reciti, 2024 (Irodalomtörténeti Füzetek, 191), 87–105. A Gyöngyösi-kutatás fordulata az életmű darabjainak hitelességi kérdéséhez is új szempontokat nyújt. Lásd például SZABÓ András Péter, *A költő három élete: Gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán*, ItK, 122(2018), 649–678, 665; LATZKOVITS Miklós, *A hiteles Gyöngyösi hitelessége = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Bp., Gépek könyv, 2020, <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1111LATZAHIT>.

5 SZABÓ, i. m., 650–665.

6 A Gyöngyösi tanúvallomásáról szóló tanúvallatási jelentés 18. századi másolatát Jankovics József találta meg. JANKOVICS József, SZÖRÉNYI László, *Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben*, ItK, 120(2016), 80–92.

7 SZABÓ, i. m., 670–678.

8 Kádár Zsófia ugyanakkor a nagyszombati gimnázium anyakönyvi adattárának kiadásához írt kísérőtanulmányában hangsúlyozza azt is, hogy a diákok életkorára vonatkozó bejegyzések csak elenyésző számban, csupán 192 esetben kerültek feljegyzésre a matrikulába, és néhány szórványos bejegyzést leszámítva csak az 1615/16-os és az 1642/43-as tan évekből ismerünk ilyen adatokat. KÁDÁR Zsófia, *A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium és tanulói (1616–1773) = A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, kiad. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zolt, TERNOVÁČZ Bálint, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023, 9–121, 47. A tanulók életkori megoszlásához lásd *Uo.*, 51.

Szabó azonban nem veti el egészen a jezsuita egyetemi anyakönyv adatának Gyöngyösire való vonatkozathatóságának lehetőségét. A jezsuita oktatási rendszer ugyanis nem életkorhoz, hanem tudáshoz, főként a latin nyelvben való jártassághoz kötötte az egyes osztályokba való beiratkozást.⁹ Szabó Gyöngyösi és Esterházy Pál esetleges együttes iskolalátogatására utalva azt is hangsúlyozza, hogy az 1635. szeptemberi születésű Esterházy Pál az 1651/52-es tanév elején¹⁰ már épp betöltötte a 16. életévét, tehát nem lett volna sokkal idősebb az 1637 körül született Gyöngyösi Istvánnál. Érdeemes ugyanakkor arra is utalni, hogy Esterházy, a korban nem szokatlan módon, évet ismételt, kétszer végezte el a gimnáziumi képzés syntaxis osztályát.¹¹ Azaz a későbbi nádor akár 15. életévét éppen betöltve is elkezdhetette volna a logica évfolyamot. Szabó András Péterrel egyetértve kiemelhetjük, hogy Gyöngyösi gyermekeinek jezsuita iskoláztatása alátámasztja, hogy a költő is egy (vagy több) jezsuiták által fenntartott oktatási intézményben folytatta tanulmányait.

Tusor Péter 2021-es tanulmányában a Fazekas István által vezetett *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon* kutatócsoport eredményei nyomán két újabb beiratkozási adattal gyarapította Gyöngyösi István életrajzát: az 1643/44-es tanévben a parvista, az 1649/50-es tanévben pedig a rhetorica osztályt végezte.¹² Tusor amellet érvel, hogy Gyöngyösi 1637 körüli születési időpontja egyáltalán nem zárja ki, hogy rá vonatkoztassuk ezeket a beiratkozási adatokat, hiszen, ahogy ezt a kiadott matrikula bejegyzései bizonyítják, a jezsuita iskolarendszerbe való belépésre, illetve az egyes osztályok megkezdésére vonatkozó adatok amellet, hogy nagyon hiányosak, jelentős mértékben szórnak is.¹³ A továbbiakban Tusor Péter megállapításait elfogadva kiindulási pontnak tekintem, hogy mindhárom beiratkozási adat a költő Gyöngyösi Istvánra vonatkozik, feltételezve azt is, hogy Gyöngyösi az 1643/44-es és az 1649/50-es tanévek között is valamely jezsuita oktatási intézményben tanult.¹⁴ Tusor emellet megjegyzi, hogy Gyöngyösi István a gimnáziumi kép-

9 Bővebben erről például Paul F. GRENDLER, *Jesuit Schools and Universities in Europe 1548–1773*, Leiden–Boston, Brill, 2019 (Brill Research Perspectives in Jesuit Studies), 23.

10 Az oktatás általában novemberben vette kezdetét, és ezt, jelen ismereteink szerint, nem zavarta meg semmi. Vö. *Matricula*, V, VII, 70.

11 A nagyszombati jezsuita akadémia gimnáziumi osztályainak matrikuláját Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Attila és Ternovác Bálint adta ki. Az anyakönyvi adattár online, valamint nyomtatott formában is hozzáférhető, a két kiadásban azonban nem egyeznek meg az egyes diákok sorszámai. A következőkben a nyomtatott kiadásban megadott sorszámkra hivatkozom. Esterházy Pál adatai a gimnáziumi anyakönyvi adattárban 05593 sorszám alatt szerepelnek. *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága...*, i. m., 533. A továbbiakban: *Anyakönyvi adattár*.

12 Tusor Péter, *Új adatok és szempontok a költő Gyöngyösi István biográfiájához*, ItK, 125(2021), 662–690, 669–675. Gyöngyösi István parvista osztályba való beiratkozása a 05199 (06082), a rhetorica osztályba való beiratkozása pedig a 06350 (07465) sorszám alatt szerepel. *Anyakönyvi adattár*, 506, 590.

13 Tusor, *Új adatok...*, i. m., 672–673. Ehhez lásd még a dolgozat 3.3. fejezetében Franz Joseph von Lamberg tanulmányait.

14 Ezt a feltételezést megerősíti, hogy kutatásaim alapján Gyöngyösi Kemény-eposzának olvasóhoz szóló előszava az Álvares-grammatika második és harmadik könyvének beható ismeretéről tanúskodik, ami éppen egybeesik a jezsuita gimnázium syntaxis osztályának tananyagával. Hajdu Ildikó, *A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye*, ItK, 129(2025), 269–296, <https://doi.org/10.56232/itk.2025.3.01>.

zés közbülső négy osztályát (amelyeknek elnevezése az osztrák jezsuita rendtartományban: principia, grammatica, syntaxis és poetica) a homonnai–ungvári jezsuita iskolában végezhetette el.¹⁵

Mivel az osztályok esetleges megismétlése megszokott volt, így Tusor Péter tézisét nem gyengíti az, hogy Gyöngyösi öt év alatt végzett el négy osztályt. Megjegyzendő azonban, hogy Tusor állításával ellentétben nem bizonyos, hogy Gyöngyösi parvista maior osztályt végzett 1643/44-ben.¹⁶ Az 1643 novemberében kezdődő 1644-es tanévbe beiratkozó diákok kapcsán ugyanis nem jegyezte fel a matrikulá – az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanévvel ellentétben –, hogy a parvista minor vagy pedig a parvista maior évfolyamot kezdték-e meg a tanulók. Az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanév adatai alapján azonban valószínűsíthető, hogy az 1643/44-es tanévben is elkülönítve indultak a parvista minor és maior csoportok. A matrikulában ugyanis olyan diák is szerepel, aki az 1644/45-ös tanévben (ismét) a parvista minor osztályba iratkozott be – tehát minden bizonnyal egy évvel korábban nem a parvista maior osztályt látogatta –, illetve olyan diákot is találunk, aki az 1644/45-ös tanévben már a principia osztályba lépett, azaz valószínűsíthetően a megelőző tanévben a parvista maior osztályba járt.¹⁷

Gyöngyösi oktatási körülményeinek részletesebb feltárásához olyan forrásokhoz szükséges fordulnunk, amelyek a költővel egykorú, szintén jezsuita oktatási intézményekben (különösen Nagyszombatban) tanuló diákokhoz kötődnek. Ebben a tekintetben páratlan lehetőséget rejtenek magukban az Esterházy Pál kéziratos hagyatékában fennmaradt, megközelítőleg ezerkétszáz oldal terjedelmű, jórészt rendezetlen és még nem vizsgált poétikai és retorikai témájú jegyzetek,¹⁸ illetve a rekonstruált Esterházy-könyvtár felhasználásával feltárható források.¹⁹ Emellett a

15 TUSOR, *Új adatok...*, i. m., 672.

16 „Az 1650-es retorikai tanulmányok adatából az mindenesetre bizonyos, hogy az 1644-es parvista (major) nagyszombati iskolakezdet követően a principista, grammatikai, majd a szintaxista és poétikai osztályokat nem négy, hanem öt év alatt végezte el.” Uo.

17 Például a matrikulában „Uyfalusy/Uyfalusy/Uyfalusi, Franciscus” névalakokban szereplő tanuló az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanévben is a parvista minor osztályba iratkozott be (Nr. 04716, *Anyakönyvi adattár*, 476.), míg a „Sassini/Sasini/Sasiny, Joannes” névalakkal bejegyzett diák Ujfalusyhoz hasonlóan parvista minor osztályt végzett 1642/43-ban, de az 1644/45-ös tanévben már principistaként iratkozott be (Nr. 04769, Uo., 479–480.).

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy család hercegi ága. Pál nádor iratai, P 125 11953–11963. Gyöngyösi István és Esterházy Pál kapcsolata szempontjából nem mellékes, hogy Esterházy iratai között maradt fenn a *Kesergő Nympha* Gyöngyösi saját kezű aláírásával ellátott 1681-es kézírata is (MNL OL P 125 11908). Esterházy Pál poétikai-retorikai tárgyú jegyzetanyagára korábban Knapp Éva és Tüskés Gábor utaltak több jelentős tanulmányban, a jegyzetanyagot azonban nem helyezték vizsgálódásuk fókuszába. KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai*, ItK, 119(2015), 289–335; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál Egy csudálatos énekének keletkezéséhez és poétikájához*, ItK, 121(2017), 61–84.

19 *Esterhasiana Bibliotheca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, kiad. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., MTA KIK–Kossuth, 2020 (*Esterhazyana: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei*). A továbbiakban: *Esterhasiana Bibliotheca*.

kutatás során sikerült több közép-európai könyvtár állományának, valamint 17–18. századi könyvtárjegyzéknek a vizsgálatával szélesíteni a korpuszt.

A dolgozat harmadik fejezetében olyan, nagyrészt mindezidáig nem vizsgált források bemutatására vállalkozom, amelyek segítenek annak feltárásában, hogy pontosan mely szerzők mely latin és görög nyelvű műveit olvasták a diákok a nagyszombati jezsuita gimnáziumban, illetve milyen instrukciók alapján komponáltak maguk is szövegeket. Az osztályteremben megvalósuló szövegprodukciónak gyakorlati felmérésére pedig az Esterházy-hagyatékban fennmaradt jegyzetanyag biztosít lehetőséget (4. fejezet).

Esterházy Gyöngyösivel éppen egy időben volt a nagyszombati jezsuita akadémia diákja, az 1646/47-es tanévtől egészen az 1652/53-as tanévig Nagyszombatban tanult.²⁰ Tehát az 1649/50-es és az 1651/52-es tanévet is egy intézményben töltötte Gyöngyösi és Esterházy: 1649/50-ben Gyöngyösi a rhetorica, Esterházy a poetica osztály tanulója volt, 1651/52-ben pedig egyszerre jártak a logica osztályba.²¹

2. Tananyag a jezsuita gimnáziumi képzésben (*classes inferiores*) a *Ratio studiorum* alapján²²

A jezsuita oktatás alapidokumentuma a *Ratio studiorum*, teljes címén *Ratio atque institutio studiorum* (A tanulmányok rendje és módszere).²³ Az 1581 és 1599 között összeállított tanmenet és tanterv a jezsuiták oktatási tevékenységének teljes spektrumára kiterjedt:²⁴ az egyes jezsuita rendtartományokat irányító provinciálisokra vonatko-

20 1646/47: grammatica, 1647/48: syntaxis, 1648/49: syntaxis, 1649/50: poetica, 1650/51: rhetorica, 1651/52: logica, 1652 novemberében beiratkozik a physica osztályba. Nr. 05593, *Anyakönyvi adattár*, 533; *Matricula*, 73, 78.

21 Tusor Péter feltételezése szerint az 1650/51-es tanévben apja betegeskedése vagy halála miatt nem találunk Gyöngyösihez kapcsolódó beiratkozási adatot. Tusor a költő apjaként Gyöngyösi Andrást, Homonnai Drugeth János titkárát azonosítja, aki maga is nagyszombati diák lehetett (*Anyakönyvi adattár*, nr. 01031.). Gyöngyösi András varannói házát, egy Badics Ferenc által feltárt adat alapján, 1651. október 23-án Homonnai Drugeth György, János utódja, Bárczi Sebestyénnek engedte át – tehát eddigre Gyöngyösi András már bizonyosan meghalt; Tusor erre az adatra alapozza azon következtetését, hogy Gyöngyösi tanulmányainak szünetelése összefüggésbe hozható apja betegeskedésével vagy halálával. Tusor, *Új adatok...*, i. m., 675–682, különösen 681; BADICS Ferenc, *Megoldott problémák Gyöngyösi István élettrajzában*, Budapest, Pallas Kiadó, 1928 (Irodalomtörténeti füzetek, 27), 6.

22 A *Ratio studiorum* a *classes inferiores* megnevezést a bölcsészeti és teológiai osztályoknál alacsonyabb osztályokra (azaz a gimnáziumi képzésre) alkalmazza. Lásd még Paul F. GRENDLER, *The Humanities in Jesuit Schools 1548–1773*, *Journal of Jesuit Studies*, 11(2024), 544–568, 551.

23 *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Nápoly, Tarquinius Longus, 1598 [1599]. Az 1599-es kiadás a Rómában megrendezett 1593–1594. évi ötödik általános zsinat határozata alapján készült el. John W. PADBERG, S. J., *The Development of the Ratio Studiorum = The Jesuit Ratio Studiorum: 400th Anniversary Perspectives*, ed. Vincent J. DUMINUCO, S. J., New York, Fordham University Press, 2000, 94.

24 A *Ratio studiorum* összeállításának folyamatát az előszó is tematizálja: az 1599-es kiadást hosszú, több körben zajló tervezési és egyeztetési szakaszok előzték meg. Az ötödik általános zsinat (Róma, 1593–1594) a tanterv átdolgozásának, egyszerűsítésének szükségességét fogal-

zó szabályozásoktól egészen a legalsóbb grammatikai osztály tananyagáig. A *Ratio studiorum*ot 1599 után egy alkalommal, 1616-ban módosította a hetedik általános zsinat (*septima congregatio generalis*), ezt követően 1773-ig, a jezsuita rend feloszlataáig tartalma változatlan maradt.²⁵

A magyar irodalomtörténet-írás a nemzetközi szakirodalom trendjeinek megfelelően²⁶ a jezsuita oktatási intézmények tananyagát a *Ratio studiorum*ban kijelölt előírásokkal azonosítja.²⁷ A *Ratio studiorum* alapvető jelentőségével nem vitatkozva arra keresem a választ, hogy milyen formában valósultak meg a *Ratio* előírásai a 17. század közepén az osztrák jezsuita rendtartomány Magyar Királyságban fenntartott iskoláiban, különös tekintettel a nagyszombati intézmény gimnáziumi képzésére.

A *Ratio studiorum* előírásai a jezsuita oktatási rendszer minden szintjére kiterjedtek. A *Ratio* a rend hierarchiájában fentről lefelé haladva adja közre az oktatási tevékenységre vonatkozó szabályozásokat. A tanterv először az egyes rendtartományokat, így az ezek fennhatósága alá tartozó oktatási intézményeket is irányító provinciálisok feladatait foglalja össze, majd az egyes iskolákat vezető rektorokra vonatkozó szabályozásokat közli. Ezt követően előbb a teológiai, majd pedig a bölcsészettudományi fakultás évfolyamainak tantervét és tanmenetét összegzi. A teológiai és bölcsészettudományos képzés, az úgynevezett *facultates superiores* (magasabb tanulmányok) tananyaga után következnek a *classes inferiores* (alacsonyabb osztályok), vagyis az egyetemi képzést megelőző gimnáziumi osztályokra vonatkozó előírások. A *Ratio studiorum* elsődlegesen tanári használatra készült összefoglaló: az egyes osztályok képzési rendjének meghatározása az osztályokért felelős oktatók irányába megfogalmazott elvárásként, szabályozásként kereteződik.²⁸

Az alacsonyabb szintű képzést a *Ratio studiorum* öt osztályra tagolja, és az eddig is érvényesített logikának megfelelően az egyes osztályokra vonatkozó előírásokat a

mazta meg. *Ratio studiorum*, 1599, a1r–a2r. John W. Padberg megállapítása szerint az 1591-es változatban található 837 helyett az 1599. évi kiadás már csak 467 előírást tartalmaz. Az 1599-ben megjelent és ezt követően alkalmazott jezsuita tanterv tehát amellett, hogy részletekbe menően szabályozza az egyes osztályok képzésének menetét és anyagát, mégis sok tekintetben rugalmas, több esetben például csak az olvasandó szerzők felsorolását adja, a konkrét műveket nem nevezi meg. PADBERG, i. m., 94.

25 *Ratio, atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Romae, Collegium Romanum, 1616. Vö. PADBERG, i. m., 95.

26 Lásd például legújabban Paul F. Grendler monográfiáját, illetve tanulmányát: GRENDLER, *Jesuit Schools and Universities...*, i. m.; GRENDLER, *The Humanities...*, i. m.

27 Például Mészáros István oktatástörténeti monográfiájában a jezsuita iskolák tananyagát teljes mértékben a *Ratio studiorum*ra alapozva határozza meg: MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777*, Bp., Akadémiai, 1981, 244–246. Bartók István tanulmányában Gyöngyösi István retorikai műveltségét Soarez tankönyve felől közelíti meg: BARTÓK, „...rút genyetség...”, i. m., 282–284.

28 Például a középső grammatika osztály képzési leírása a *regulae professoris mediae classis grammaticae* (szabályok a grammatika középső osztályának tanárai számára) cím alatt szerepel, stb. A jezsuita oktatók feladatköréről, az általuk közvetített retorikai és politikai ideálról lásd Paul F. GRENDLER, *The Culture of the Jesuit Teacher 1548–1773*, *Journal of Jesuit Studies*, 3(2016), 17–41, <https://doi.org/10.1163/22141332-00301002>.

legmagasabb osztálytól az alacsonyabb osztályok felé haladva adja közre. A jezsuita gimnáziumi képzés a következő osztályokra tagolódik: rhetorica, humanitas, supremae classis grammaticae, mediae classis grammaticae és infimae classis grammaticae.²⁹ A legalacsonyabb szintű grammatika (grammatica infima) oktatását az osztrák jezsuita rendtartomány iskoláiban több évfolyamra kiterjedő előkészítő jellegű osztály, tanulócsoporthoz is megelőzhette a latintudással nem rendelkező, legfiatalabb tanulók számára.³⁰ Ezek voltak az úgynevezett parvista (maior és minor) osztályok.

Dolgozatomban részletesen foglalkozom a *Ratio studiorum* előírásainak ismeretével, egyrészt azért, mivel az oktatási gyakorlatban megfogalmazott elvárások ismerete elengedhetetlen az elemzett források, az osztrák jezsuita rendtartomány részére kiadott tankönyvek és szöveggyűjtemények, valamint az Esterházy-jegyzetek értékeléséhez. Másrészt pedig azért, mivel a korábbi magyar nyelvű szakirodalom nem ismertette részletekbe menően a *Ratio studiorum* előírásait.³¹

2.1. Tankönyvek

A *Ratio studiorum* az egyes osztályokra vonatkozó szabályozások leírása előtt, az intézmény vezetőire, valamint a classes inferiores oktatóira vonatkozó előírások kifejtése során is kitér a grammatikai osztályok, valamint a humanitas és a rhetorica számára előírt tankönyvekre. A grammatika oktatására Manoel Álvares (1526–1582)³² *De institutione grammatica libri tres* című tankönyvét (első kiadása: Lisszabon, 1572) írta elő a *Ratio studiorum*.³³ A *Ratio* több ízben is határozottan kiemeli Álvares

29 A grammatika legalacsonyabb osztálya esetében, a többi osztállyal ellentétben, a *Ratio* megengedi az osztály két csoportra tagolását, ha a tanulók latin nyelvi kompetenciái ezt szükségessé teszik. Az osztály felosztása esetén az első szemeszterben az alacsonyabb szintű latintudással rendelkező diákok csoportja a tankönyv (Álvares grammatikájának első könyve) első felét, míg a magasabb szintű csoport a könyv második felét veszi át. A második félévben pedig mindkét csoport a könyv egészét, az elejétől a végéig tanulmányozza. Ott, ahol a grammatika legalacsonyabb osztályát csoportbontásban oktatják, a két csoport számára két oktatót szükséges kijelölni. *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae praefecti inferiorum studiorum*, 8. 3. §, 79–80. Hangsúlyozandó, hogy a *Ratio studiorum* szükségmegoldásként tekint a grammatika legalacsonyabb osztályának felosztására. Valószínűsíthetően emiatt vezethették be az osztrák jezsuita rendtartományban az előkészítő (parvista) évfolyamot, ehhez lásd a következő lábjegyzet hivatkozásait.

30 KÖKÉNYESI Zsolt, *Arisztokrata diákok a „Magyar Országi Athenásban”: A nagyszombati gimnázium és egyetem főnemesi tanulói (1616–1773)*, Gerundium, 13(2022), III–IV, 100–114, 131; Béla Vilmos MIHALIK, *The Ever-Reviving Phoenix: Jesuits in Hungary*, Leiden–Boston, Brill, 2024, 42; KÁDÁR Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században: A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*, Bp., HUN-REN BTK TTI, 2020, 188–189.

31 Mészáros István monográfiája mindössze másfél oldalt szentel a *Ratio studiorum* alsóbb osztályokat érintő előírásai bemutatásának, és több helyen pontatlanul fogalmaz. Lásd MÉSZÁROS, i. m., 244–246.

32 Álvares nevét a magyar nyelvű szakirodalomban vagy latin átírásban (*Emmanuel Alvarus*), vagy pedig *Emmanuel Alvarez* névalakban találjuk. Dolgozatomban a nemzetközi szakirodalomban bevett *Manoel Álvares* névalakot használom. Lásd például GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 558.

33 *Ratio studiorum*, 1616, 11, 79, 100. Lásd még például BARTÓK István, „Sokkal magyarab-ból szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Aka-

tankönyvének használatát, valamint azt is meghatározza, hogy milyen felosztásban szükséges oktatni azt.³⁴ A *Ratio* előírja az alsóbb (gimnáziumi) osztályok prefektusa számára, hogy ügyeljenek az egyes osztályok tananyagának elkülönítettségére, különösen a grammatica osztályok esetében. Bíró Csilla Álvares tankönyvének 17–18. századi nagyszombati edícióit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy az itt kiadott kötetek nem mutatnak helyi sajátosságokat, leszámítva az első kötetben esetenként megjelenő vernakuláris értelmezéseket.³⁵ Bíró megjegyzi, hogy Álvares grammatikájának második könyvét (pontosabban annak átdolgozott változatát) több esetben egy szöveggyűjteménnyel, valamint Jakob Gretser *Institutiones linguae Graecae* című görög nyelvtankönyvével (az általam fellelt kötetek alapján annak első részével) együtt adták ki. Bíró azonban nem részletezi ennek a kiadványtípusnak a történetét. A jelen tanulmányban vizsgált 17. századi kiadások egyikében sem találtam meg a szöveggyűjteményt; az Álvares-tankönyv összes, általam fellelt edíciója, amely esetenként tartalmazza ezt, a 18. századból származik.³⁶

A három grammatica osztály tananyagának meghatározásakor a *Ratio studiorum* Álvares grammatikájának három könyve, illetve ezek fejezetei mentén halad.

démiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika, 6), 27; KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből: Csete István és Gyalogi János*, ItK, 106(2002), 261–294, 268; Jaska KAINULAINEN, *Early Jesuits and the Rhetorical Tradition, 1540–1650*, London, Routledge, 2024 (Routledge Research in Early Modern History), e-book, 105, <https://doi.org/10.4324/9781003120124>.

34 Álvares tankönyvének a jezsuita iskolák grammatikaoktatásában betöltött alapvető szerepét mutatja az is, hogy más tankönyvekkel ellentétben a *Ratio studiorum* a provinciálisok számára is előírta azt, hogy a rendtartományba tartozó iskolákban az Álvares-grammatikát használják: „Dabit operam, ut nostri magistri utantur Grammatica Emmanuelis. Quod si methodi accuratioris, quam puerorum captus ferat, alicubi videatur, vel Romanam accipiant, vel similem curet conficiendam consulto Praeposito Generali, salva tamen ipsa vi, ac proprietate omnium praeceptorum Emmanuelis.” *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae provincialis*, 23., 11.

35 Bíró Csilla, *A jezsuiták latintanítási módszerei a 17–18. századi Nagyszombatban = Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 18), 37–46, 37–38. Bíró nem említi, de nemcsak magyar–szlovák, hanem magyar és német nyelvű interpretációkat tartalmazó Álvares-grammatika is jelent meg Nagyszombatban, például a Bíró által is vizsgált 1659. évi kiadás (RMNy 2856). Az első ismert, magyar nyelvű értelmezéseket is közlő tankönyvváltozat nem Nagyszombatban, hanem Bécsben jelent meg 1644-ben (RMNy 2053).

36 Például a Bécsben 1743-ban kiadott tankönyv: Emmanuel ALVARUS, S. J., *Liber II. De constructione octo partium orationis: In usum mediae et supremae grammaticae classium*, Viennae Austriae, Leopoldus Joannes Kaliwoda, Jacobus Theobaldus Ludwig költségén, 1743. A szöveggyűjtemény tartalma ebben a kötetben a következőképp alakul. [Feltehetőleg a középső grammatika osztály számára:] Ovidius: *Tristium liber primus*, Cicero: *Cato maior, seu de senectute ad T. Pomponium Atticum dialogus*, Cicero: *Somnium Scipionis*, Cicero: *Epistolarium maiorum e quindecim libris ad Familiares selectarum liber unus*, Caesar: *Commentariorum de bello gallico liber I.*, Caesar: *Commentariorum de bello gallico liber IV.*, Caesar: *Commentariorum de bello civili liber I.* Authores in suprema grammaticae praelegi soliti (A legfelső grammatika osztályban felolvasandó szerzők): Cicero: *Officia e libro primo selecta*, Cicero: *Ad T. Pomponium Atticum, et Quintum fratrem epistolae selectae*, Curtius Rufius: *Historiae Alexandri Magni, liber III.*, Curtius Rufius: *Historiae Alexandri Magni, liber IV.*

Az első, legalacsonyabb grammatica osztály (infima classis grammaticae) számára a *De institutione grammaticae libri tres* első könyvét írja elő, valamint egy rövid mondattani bevezetést, amelyet már a második könyv tartalmaz. Ezt követően a második, középső grammatica osztály (media classis grammaticae) számára az Álvares-grammatika második könyvének a beszéd nyolc részétől az alakzatokig (de octo partium constructione usque ad figuratam) tartó fejezeteit – a könnyebb függelékekkel kiegészítve (additis facilioribus appendicibus) – szükséges oktatni. A harmadik, legmagasabb szintű grammatica osztályának (suprema classis grammaticae) tananyaga pedig a második könyv nehezebb függelékeit, valamint utolsó fejezetét, azaz a mondatalakzatok tanát (figurata constructio) és a teljes, a szótagok hosszúságát (syllabarum dimensio), azaz a verstant és prozódia taglaló harmadik könyvet tartalmazza.³⁷

A grammatikaoktatáshoz hasonlóan a *Ratio studiorum* a retorika esetében is meghatározza a tankönyvet. Az eloquentia alapfogalmait Cypriano Soarez (Cyprianus Soarius) jezsuita szerzetes *De arte rhetorica libri tres* című tankönyvéből szükséges oktatni (első megjelenése: Coimbra, 1562). A *Ratio* előírásai alapján Soarez tankönyvének használata szűkebb körű, mint Álvaresé, hiszen használata a humanitas osztály második félévére korlátozódik: „Praeceptorum rhetoricae brevis summa ex Cypriano, secundo [...] semestri, tradetur”.³⁸ Ekkor viszont a diákok nagyon intenzíven tanulmányozzák: az oktatók minden nap Soarez retorikájának fogalmait magyarázzák, majd a hallgatók átismétlik, vagy pedig disputációkat tartanak az egyes témákról.³⁹ A rhetorica osztály tankönyve pedig már nem egy 16. században összeállított oktatási segédanyag: a gimnáziumi képzés legfelső osztályában a tanulóknak Arisztotelész és Cicero retorikai tárgyú műveit kellett tanulmányozni. A rhetorica osztály felé megfogalmazott követelmények ugyanakkor nem álltak távol a soarezi retorikától, amely Arisztotelész, Cicero és Quintilianus retorikai munkáinak szintetizálására vállalkozott.⁴⁰

A latin nyelvű grammatika-, poétika- és retorikaoktatással szemben a görög nyelv oktatására, amely, bár a latinhoz képest háttérbe szorult, már a legalacsonyabb fokú grammatica osztálytól kezdve folyamatos volt, nem jelöl ki tankönyvet a *Ratio studiorum*. Mindazonáltal a görög grammatika, poétika és retorika oktatása is többé-kevésbé egységes tankönyvek használatával zajlott a jezsuita rend által fenntartott iskolákban, és ezt a jelen kutatás során vizsgált könyvek, kolligátumok, illetve könyvtárjegyzékek is alátámasztják. Federica Ciccolella a jezsuita iskolák görögoktatása kapcsán megállapítja, hogy a görög morfológiát Clenardus grammatikájából, míg a magasabb szintű görög nyelvtant Jakob Gretser *Institutionum de octo partibus*

37 *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae praefecti studiorum inferiorum*, 8. 2. §, 79.

38 *Uo., Regulae professoris Humanitatis*, 1., 122–123.

39 „altero [...] semestri Cypriani Rhetorica quotidie explicetur, modo recolatur, aut dispute-tur.” *Uo., Regulae professoris Humanitatis*, 2., 123.

40 Soarez munkájának már a teljes címe is kijelöli a *De arte rhetorica* legfontosabb forrásait: „[libri tres] ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti”. Soarez forrásaihoz lásd még: Lawrence J. FLYNN, S. J., *Sources and Influence of Soarez' De Arte Rhetorica*, *Quarterly Journal of Speech*, 43(1957), 3, 257–265; KAINULAINEN, i. m., 44–94.

orationis, syntaxi et prosodia Graecorum libri tres című tankönyvéből tanították (első megjelenése: Ingolstadt, 1593).⁴¹

A gimnáziumokban a görögtanítás két részre osztható: az első két osztály előkészítő jellegűnek tekinthető, alapszintű ismereteket adott át, míg a grammatika legfelsőbb évfolyamán, a humanitas és a rhetorica osztályban a bonyolultabb nyelvtani struktúrákat, illetve verstant tanultak a diákok.⁴² Gretser tankönyve nagy hangsúlyt fektet a görög nyelvű szövegprodukcióna is.⁴³

Bár nem vállalkozom az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumaiban használt latin, valamint görög grammatikát, poétikát és retorikát tematizáló tankönyvek kiadásainak, illetve tartalmának teljes bemutatására, ugyanakkor említést teszek a praeceptumgyűjtemények kutatása során felbukkanó tankönyvekről, minden esetben megadva a kiadás pontos adatait. Ez, reményem szerint, új irányokat nyithat meg a kutatásnak, és lehetőséget teremt arra, hogy az olyan régóta öröklődő állításokat, mint azt, hogy „[a] 17. században a hazai jezsuiták tankönyvszükségletét még Bécsből fedezték”, pontosítani lehessen.⁴⁴

2.2. Olvasmányok a *Ratio studiorum* által kijelölt tantervben

A következőkben előbb táblázatosan összegzem a *Ratio studiorum* előírásait a gimnáziumi képzés egyes osztályainak latin és görög nyelvű olvasmányaira vonatkozóan,⁴⁵ hogy utána részletesen vizsgálhassuk a tanterv konkrét megvalósulását az osztrák jezsuita rendtartomány keretein belül. A tankönyvek és az előírt olvasmányok esetében csak a név szerint megnevezett szerzőket, illetve esetlegesen műveket illesztettem be a táblázatba. A *Ratio studiorum* számos helyen fogalmaz homályosan, ezzel a választást, a pontos olvasmányok meghatározását az egyes intézményekre vagy oktatókra bízta. Például a rhetorica osztály olvasmányainak kijelölése esetében csak Cicerót nevezi meg egzakt módon: „Stylus (quanquam probatissimi etiam

41 Federica CICCOLELLA, *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Columbia Studies in the Classical Tradition, 32), 143–144, 226. lábjegyzet. Gretser grammatikatanönyvének elterjedtségéhez lásd még: Han LAMERS, Raf VAN ROOY, *Graecia Belgica: Writing Ancient Greek in the Early Modern Low Countries*, *Classical Receptions Journal*, 14(2022), 435–462, 445–446.

42 CICCOLELLA, i. m., 143–144, 226. lábjegyzet.

43 A görög nyelvű versalkotás szabályai különösen hangsúlyosak Gretser görög grammatikájának harmadik könyvében: Caput XXIX. *De syllaba communi et licentiis poeticis* (A közös szótagról és a költői szabadságról), Caput XXX. *De pedibus et versu* (A verslábakról és vers[formák]ról), Caput XXXI. *De speciebus metaplasmis* (A metaplazmus fajtáiról). A fejezetek struktúrája és tartalma Álvares latin grammatikájának harmadik könyvét követi. Az Esterházy Pál által használt tankönyvben: Jacobus GRETSEK, S. J., *Institutionum linguae Graecae, liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Viennae Austriae, Caspar ab Rath, 1629, 93–121. Vö. a dolgozat 3.1.2. alfejezetével (Az Esterházy Pál által használt retorikai szöveggyűjtemény [1639]).

44 MÉSZÁROS, i. m., 453.

45 Ehhez lásd még Paul Grendler tanulmányát: GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 453.

historici, et poetae delibantur) ex uno fere Cicerone sumendus est”.⁴⁶ A táblázat nem tartalmazza továbbá a szövegprodukciónak gyakorlatra vonatkozó előírásokat sem, ezekre részben a negyedik alfejezetben térek ki. Az osztrák jezsuita rendtartomány iskoláiban megszokott, osztályokra vonatkozó elnevezéseket zárójelesen közlöm. Az osztályokat a *Ratio studiorum* megegyező sorrendben mutatom be. A *Ratio studiorum* 1616. évi kiadásának oldalszámait zárójelben adom meg.

Osztály	Definíció	Olvasmányok
Rhetorica	Gradus huius scholae non facile certis quibusdam terminis definiri potest: ad perfectam enim eloquentiam informat, quae duas facultates maximas, oratoriam, et poeticam comprehendit (ex his autem duabus primae semper partes oratoriae tribua[n]tur) nec utilitati solum servit, sed etiam ornatus indulget. Illud tamen in universum dici potest, tribus maxime rebus, praeceptis dicendi, stylo, et eruditione contineri. (112.) (Nem egyszerű valamiféle biztos határvonalakkal meghatározni ennek az osztálynak a célját, ugyanis a tökéletes ékesszólásra tanít, amely a két legtekintélyesebb területet, a szónoklattant és a költészetet foglalja magában [ebből a kettőből pedig mindig a szónoklattannak jusszon a főszerep], és nemcsak a hasznosságot szolgálja, hanem helyet enged a díszítésnek is. Mindazonáltal általánosságban azt lehet mondani, hogy leginkább három dolgot, a beszéd szabályait, a stílust és műveltséget foglalja magában.)	Cicero művei, görög nyelvű olvasmányok: Démoszthenész, Platón, Thuküdidész, Homérosz, Hésziodosz, Pindaros, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János (116, 119.)
Humanitas (poetica)	Gradus huius scholae est, postquam ex grammaticis excerserint, praeparare veluti solum eloquentiae (122.) (Ennek az osztálynak az a célja, hogy miután [a diákok] kilépnek nyelvtani tanulmányokból, felkészítsen mintegy kizárólag az ékesszólásra.)	Cicero (különösen morálfilozófiai tartalmú művei), történetírók: Caesar, Sallustius, Livius, Curtius; Vergilius (kivéve néhány eklogát és az <i>Aeneis</i> negyedik könyvét), Horatius válogatott ódái, elégiái, epigrammái; a második szemeszterben Cicero egyszerűbb beszédei, mint például <i>Pro lege Manilia</i>, <i>Pro Archia</i>, <i>Pro Marcello</i>, és más beszédek, amelyeket Caesar jelenlétében mondott; Cicero vagy [ifjabb] Plinius levelei, Catechismus,⁴⁷ görög nyelvű olvasmányok: Isocrates, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul beszédei, Platón és Synesius levelei, Plutarchos-szemelvények; a második szemeszterben versek például Phocylidestől, Theognisztól, Nazianzi Szent Gergelytől, Synesiustól (122–123, 126–127.)

⁴⁶ A stílust (bár a legkiválóbb történetírók és költők is megízleltetnek) csaknem egyedül Ciceróból kell venni. *Ratio studiorum*, 1616, 112.

⁴⁷ A *Catechismus* minden bizonnyal Petrus Canisius (Pieter Kanijs, Canisius Szent Péter, 1521–1597) munkájára referál, amelynek görög nyelvű fordítását Georg Mayr (1564–1623), szin-

Supremae classis grammaticae (syntaxis)	Gradus huius scholae est absoluta grammaticae cognitio (129.) (Ennek az osztálynak a célja a nyelvtan tökéletes megismerése.)	Cicero levelei: <i>Ad familiares</i>, <i>Ad Quintum fratrem</i> és a második félévben <i>De amicitia</i>, <i>De senectute</i>, <i>Paradoxa</i>; költők az első szemeszterben: Ovidius válogatott és „megtisztított” elégiái és episztolái, a második félévben: megtisztított szemelvények Catullustól, Tibullustól, Propertius-tól és Vergilius eklogáiból, emellett Vergilius könnyebb könyvei, például a <i>Georgica</i> negyedik könyve és az <i>Aeneis</i> ötödik és hetedik könyve; görög nyelvű olvasmányok: Arany-szájú Szent János, Aiszóposz és Agapétosz művei (129, 131–132.)
Mediae classis grammaticae (grammatica)	Gradus huius scholae est, totius quidem grammaticae, minus tamen plena cognitio (134.) (Ennek az osztálynak a célja az egész nyelvtan megismerése, ám mégsem kimerítő módon.)	Cicero: <i>Epistulae ad familiares</i>, Ovidius legegyszerűbb versei; a második félévben – ha a prefektus úgy ítéli meg – a görög <i>Catechismus</i> vagy a <i>Tabula Cebe-tis</i> (134.)
Infimae classis grammaticae (pricipia)	Gradus huius scholae est rudimentoru[m] perfecta, syntaxis inchoata cognitio (139.) (Ennek az osztálynak a célja az alapok tökéletes megismerése és a szintaxis megismerésének elkezdése.)	Cicero legkönnyebb levelei (139.)

A *Ratio studiorum*ban nagyon hangsúlyos a szövegek megtisztításának mozzanata, tehát a retorikai kiválóságot felülmúlja az etikai kikezddhetetlenség. Hiába értékes egy szöveg retorikai-poétikai aspektusból, ha erkölcstelen, akkor eliminálandó a tananyagból, így például a tanterv egyenesen betiltja Terentius műveinek oktatását.⁴⁸ Ugyanez a szemlélet tükröződik a rhetorica osztály görög nyelvű olvasmányainak kijelölése során is. Míg a klasszikus, pogány auctorok szövegei megtisztítandók az erkölcstelenségektől, addig a keresztény egyházatyák szövegeinek olvasása nemcsak a retorikai tudás, hanem a lelki nemesedés szempontjából is elengedhetetlen: „Graeca praelectio sive oratorum, sive historicorum, sive poetarum non nisi antiquorum sit, et classicorum, Demosthenis, Platonis, Thucydidis, Homeri, Hesiodi,

tén a jezsuita rend tagja készítette el (első kiadása: Ingolstadt, 1595). A katekizmus olvasása a diákok görög nyelvtanulását segítette elő. Vö. HELTAI János, KOVÁCS Eszter, P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, SZVORÉNYI Róbert, V. ECSEDY Judit, *Régi Magyarországi Nyomtatványok V, 1671–1685*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, Bp., OSZK, 2023, 564–565. A görög–latin nyelvű katekizmus, ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, gyakran össze van fűzve a tanulmányban elemzett szöveggyűjteményekkel.

48 „Omni vigilantia caveat, maximi momenti id esse ducendo, ut omnino in scholis nostris absteineatur a libris poetarum, aut qui honestati, bonisque moribus nocere queant, nisi prius a rebus, et verbis inhonestis purgati sint; vel si omnino purgari non poterunt, quemadmodum Terentius, potius non legantur, ne rerum qualitas animorum puritatem offendant.” *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae provincialis*, 34., 13.

Pindari, et aliorum huiusmodi (modo sint expurgati) inter quos iure optimo Sanctus Nazianzenus, Basilius, et Chrysostomus reponendi.⁴⁹

Bár a *Ratio studiorum* nagyon határozottan kijelöli az oktatás kereteit, mégis, ahogy fentebb említettem, fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy több esetben csak ajánlásokat közöl, illetve nem határozza meg pontosan az egyes szerzőktől olvasandó műveket, sőt esetenként megengedi további, *hasznló* („similis”) szerzők bevonását.⁵⁰ Mindez logikusan vezet tovább a kérdéshez: mit olvastak, olvashattak ténylegesen a Magyar Királyság területén lévő jezsuita gimnáziumok diákjai? A következő fejezetben ezt a kérdést kísérem meg részlegesen megválaszolni.

3. A 17. századi jezsuita gimnáziumi oktatáshoz kapcsolódó praeceptumgyűjtemények az osztrák jezsuita rendtartomány Magyar Királysághoz tartozó területein

A feltárt tankönyvek, adatok bemutatása a fenti, a *Ratio studiorum* által követett struktúra szerint, a magasabb osztályoktól az alacsonyabb osztályok felé halad. A kutatás során több forrástípus – magán és iskolai könyvjegyzékek, a hazai és külföldi könyvtárakban fellelhető, ám gyakran bizonytalan provenienciával rendelkező nyomtatványok – bevonásával dolgoztam, az adatokat azonban nem forrástípusok, hanem az egyes iskolai osztályok szerint rendszereztem. A feltárt könyvek formátuma minden esetben octavo, kötésük pedig a legtöbb esetben (a restaurált köteteket leszámítva) középkori kódex pergamenlapjából készült. Ezek közül az eddigi kutatás egyedül az 1640-ben Bécsben, Severus Esch költségén kiadott, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található *Praecepta poeseos, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu* című szöveggyűjtemény⁵¹ kötését azonosította. Mezey László a feltehetően domonkos eredetű kódexlapot a 14. század második felére datálja, forrásaként pedig a Vulgatát (1Mak 1,1–47) határozza meg.⁵² A további kötések azonosítása túlmutat jelen tanulmány keretein, ám értékes adatokkal szolgálhat a szöveggyűjtemények kiadói történetének feltárásához.

49 A szónokok, történetírók vagy költők görög nyelvű szövegeinek felolvasása során ne csak az antikoktól és klasszikusoktól, Démoszthenésztől, Platóntól, Thuküdidésztől, Homérosztól, Hésziodosztól, Pindarosztól és más efféléktől válasszunk szöveget (ügyelve arra, hogy meg legyenek tisztítva), közöttük a legnagyobb joggal Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul és Aranyászú Szent Jánost is elő kell venni. *Uo.*, 118–119.

50 Például a humanitas osztály számára előírt történeti munkák kapcsán így fogalmaz a *Ratio studiorum*: „ex historicis Caesar, Sallustius, Livius, Curtius, et si qui sunt similes”. *Uo.*, 122.

51 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535/Ha 1063.

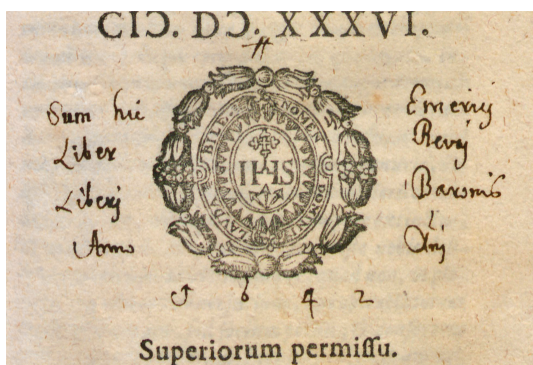
52 MEZEY László, *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*, Bp., Akadémiai, 1983 (*Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae*, I/1), 62.

3.1. A rhetorica osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

A kutatásom látóterébe kerülő legkorábbi adat egy, a rhetorica osztály számára összeállított szöveggyűjteményről a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett katalógusának bejegyzése egy 1628-ban kiadott, *Praecepta rhetorices* címen katalogizált kötetről.⁵³ Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az ókori auktoroktól származó, olvasandó szövegeket tartalmazó, az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumainak rhetorica osztályai számára kiadott gyűjtemények rendszerint ezt a címformulát alkalmazzák. Így valószínűsíthetjük, hogy egy, a továbbiakban bemutatott kötetekhez hasonló praeceptumgyűjtemény már legkésőbb 1628-ban megjelent, de a példány előkerüléséig a kiadás helyét nem tudjuk meghatározni.

3.1.1. A Révay Imre által használt retorikai szöveggyűjtemény (1636)

A feltárt, ma is hozzáférhető kötetek közül a legkorábban kiadott retorikai praeceptumgyűjtemény a Révay Imre possessorbejegyzését tartalmazó *Praecepta rhetorices, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae* című, 1636-ban Severus Esch költségén Bécsben kiadott kötet.⁵⁴ A címlapra írt tulajdonosi bejegyzés szerint Révay 1642-ben lett a kötet birtokosa: „Sum hic liber Emerici Revay Liberi Baronis Anno Domini 1642”. Minden valószínűség szerint a rhetorica osztályba való lépés kapcsán szerezte be a kötetet.⁵⁵

1. kép. Révay Imre possessorbejegyzése a *Praecepta rhetorices* (EFK, 14265) címlapján.

Forrás: https://bibliotheca.hu/possessores/images/725_revayimre/01n.jpg

53 „Seuerus Eseh [Esch] Praecepta Rhetorices in scripta in 8uo Ibidem [Viennae] 1628”. Javítás tőlem – H. I. Az adatot közli: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, kiad. FARKAS Gábor Farkas, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, *I. kötet (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár)*, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 183 (a továbbiakban: Adattár 17/1). Az „in scripta” jelentése: írott (kódexlapba) kötve.

54 A kötet eredetét azonosította: DOBÓ Judit, *A Révay család könyvtárának feltárt kötetei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban*, MKsz, 137(2021), 408–422, 422. Dobó megállapítása szerint a kötet jelzete a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: „232. Schola Rhetoricae”. A kötet ma az 14265-es jelzeten található az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.

55 Révay Imre beiratkozási adatai 03594 sorszám alatt találhatóak a matrikulában. Révay az

A Révay Imre által használt *Praecepta rhetorices*-kötet könyvészeti szempontból kolligátum, amelynek részeit feltételezésem szerint már közvetlenül a kiadást követően egybeköthették. A kiadvány három részből áll, és hat szöveget tartalmaz.

Az 1636-os <i>Praecepta rhetorices</i> szerkezete	
R3r–Aa4v	M. T. Ciceronis De claris oratoribus liber, qui dicitur Brutus
a1r–f1v	M. T. Ciceronis Pro Sextio oratio
f2r–h8v	L. Annaei Senecae Troas, tragoedia sexta
i1r–k5v	Demosthenis Oratio secunda in Philippum [!]
k6r–n4v	Iliadis Homeri composito Δ. Deorum concio, foederum violatio, Martis initium.
A1r–D4v	M. Tulii Ciceronis, Oratio pro T. Annio Milone

A *Ratio studiorum* követelményeinek megfelelően a Révay Imre által használt kötet arra enged következtetni, hogy az 1643/44-es tanévben hangsúlyos volt a Cicero-szövegek oktatása. A kiadványban két beszéd (*Pro Sextio* és *Pro T. Annio Milone*) és a *Brutus* című retorikai tárgyú mű szerepel, amely a római szónoklás történetét mutatja be dialogikus formában. Cicero *Brutusa* nemcsak latin nyelvű olvasmányként, hanem egyfajta tankönyvként is funkcionálhatott a rhetorica osztály számára, hiszen a rétoroknak Cicero és Arisztotelész retorikai műveit írta elő tankönyvként a jezsuita tanterv.

A görög nyelvű olvasmányok is illeszkednek a *Ratio studiorum* előírásaihoz, mind Démoszthenész, mind pedig Homérosz szerepel a felsorolt szerzők között.⁵⁶ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szöveggyűjtemény nem közöl a jezsuita tanterv által felsorolt szerzők mindegyikétől szöveget. Feltűnő hiány például, hogy mindkét görög nyelvű olvasmány pogány auktortól származik, annak ellenére, hogy a *Ratio* az egyházatyák szövegeinek felsőbbrendűségét hangsúlyozza: az egyházatyák műveit nemcsak retorikai megformáltságuk okán, hanem saját jogukon, a tartalmi szempontokat szem előtt tartva is szükséges olvasni. Természetesen ebből nem következtethetünk arra, hogy a diákok nem olvastak görögül egyházi szerzőket, a vizsgált korpusz egészére nézve azonban jellemző a pogány auktorok szövegeinek túlsúlya.

Feltűnő továbbá a görög nyelvű szövegek rövideisége, amelyet tovább erősít az, hogy mind Démoszthenész Philipposz elleni második beszéde, mind pedig az *Íliász* negyedik éneke görög–latin kétnyelvű kiadásban szerepel az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*-ben. A latin fordítás mindkét esetben a 16. században keletkezett, reneszánsz humanista szerzőktől származik, a szövegeket azonban a *Praecepta rhetori-*

1637/38-as tanévben végezte a grammatica, az 1640/41-es tanévben a syntaxis, az 1641/42-es tanévben a poetica, az 1642/43-as tanévben pedig a rhetorica osztályt. *Anyakönyvi adattár*, 394.

⁵⁶ A görög nyelvű iskolai olvasmányokat Ritoók Zsigmond a *Ratio studiorum* alapján rekonstruálja, illetve a könyvtári katalógusok alapján is megállapítja, hogy a diákok minden bizonnyal olvastak Homéroszt: Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon: Adalékok*, Pozsony, Kalligram, 2019, 25–26.

ces a fordítók megnevezése nélkül közli. Démoszthenész Philipposz elleni második beszédének latin fordítása Hieronymus Wolf (1516–1580) munkája. Wolf Démoszthenész összes fennmaradt műveiből készített fordításának első változatát 1549-ben adta ki Johannes Oporinus bázeli nyomdája öt kötetben.⁵⁷

A *Praecepta rhetorices* által – szintén a fordító megjelölése nélkül felhasználta – *Íliász*-fordítás forrása valószínűsíthetően Jean Crespin (Johannes Crispinus, 1520 k. – 1572) nyomdájának *Íliász*-kiadása vagy ennek későbbi újrakiadása lehetett,⁵⁸ amelynek alapját Andreas Divus 1537-ben megjelent prózai fordítása adja, aki Leonzio Pilato szó szerinti fordítására támaszkodott.⁵⁹ Az 1636-os *Praecepta rhetorices*ben közölt szöveg tartalmazza az *Íliász*-énekek előtt található egymondatos összefoglalót, a hosszabb argumentumot azonban nem.⁶⁰ Kiemelendő, hogy a Crespin által 1570-ben kiadott *Íliászt* felhasználó Hubert van Giffen (Obertus Giphanius, 1533 k. – 1604) 1572-es Homérosz-kiadásának⁶¹ egy példánya Zrínyi Miklós tulajdonát képezte, tehát az ebben található latin fordítás Zrínyi Homérosz-olvasatát is meghatározhatta.⁶² Giphanius kiadása tartalomösszefoglaló margójegyzetekkel egészítette ki az 1570-es Crespin-féle *Íliász*-edíciót. Ezeket nem találjuk meg a kutatás során vizsgált *Praecepta rhetorices*-példányokban, de nem zárható ki, hogy a szerkesztők Giphanius kiadásából dolgoztak a margójegyzetek elhagyásával.⁶³

57 Wolf életútját és klasszikus görögből készített fordításait részletesen ismerteti: KECSKE-MÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: A körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664, 643–646.

58 HOMERI *Ilias, id est de rebus ad Troiam gestis. Latina versione ad verbum e regione apposita*, Ioannes Crispinus, Atrebatii, 1559. Újrakiadása 1560-ban. A kutatás során az 1570-es második kiadást volt alkalmam csak megnézni – az első és második kiadás szövegváltozatának összehasonlítása a további kutatás feladata. Jean-François Gilmont megállapítása szerint az 1570-es edíció legnagyobb újdonsága Lükopoliszi Kolluthosz és Trüphiodórosz műveinek beemelése a kiadásba. Jean-François GILMONT, *Bibliographie des éditions de Jean Crespin*, I, Verviers, Gason, 1981, 227. Crespin nyomdászai tevékenységéhez, *Íliász*-kiadásaihoz lásd John NASSICHUK, *Translations into Latin = J. N., The Comparative Poetics of Homeric Literary Imitation from Antiquity to Renaissance France: Aphrodite's Charm*, Leiden–Boston, Brill, 2025 (Medieval and Renaissance Authors and Texts, 29), 165–191, 189; Gilmont JEAN-FRANÇOIS, *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genf, Librairie Droz S. A., 1981, 160; Robin SOWERBY, *The Homeric Versio Latina*, Illinois Classical Studies, 21(1996), 161–202, 184.

59 SOWERBY, i. m., 189; Kiss Farkas Gábor, *Zrínyi és Homérosz = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 177–187, 181.

60 Ebben a tekintetben nem egységesek a vizsgált *Praecepta rhetorices*-kiadások: például az OSZK-ban található 1639-es *Praecepta rhetorices*ben (OSZK, 322.986) nincs argumentum, míg az 1664-es (OSZK, 322.980) és 1672-es (EFK, 97261) kiadások vizsgált példányaiban van.

61 HOMERI *Ilias, seu potius omnia eius quae extant opera*, ed. Obertus GIPHANIUS, Argentorati, Theodosius Rihelius, 1572. Azt, hogy Crespin kiadásából dolgozott, maga Giphanius is hangsúlyozza az előszóban: *Uo.*, a2r. Vö. Kiss, i. m., 181.

62 Vö. Kiss, i. m., 181. A kötet a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusában a BZ 208-as jelzet, a *Bibliotheca Zriniana*ban pedig a 267-es szám alatt szerepel. A *Bibliotheca Zriniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4), 431. A továbbiakban: *Bibliotheca Zriniana*.

63 Robin Sowerby sztemmája alapján az is elképzelhető, hogy a vizsgált *Praecepta rhetori-*

A kötet tartalmazza továbbá Seneca *Troas* (más alakban *Troades*, magyarul *Trójai nők*) című tragédiájának teljes szövegét, amelyet a *Praecepta rhetorices* Seneca hatodik tragédiájaként nevez meg. A *Praecepta rhetorices*ben található *Troas* című tragédia rövid tartalma (periocha) már Seneca tragédiáinak 16. századi kiadásaiiban is változatlanul szerepel, és a 17. századi kiadásokba is módosítások nélkül öröklődik tovább.⁶⁴ A Seneca-tragédiák kiadásaiiban a *Troas* rendre a hatodik helyen szerepel, a *Praecepta rhetorices* összeállítója tehát minden valószínűség szerint egy ilyen kiadványból dolgozott. A Seneca-tragédia forrása tehát valószínűsíthetően, közvetlen vagy közvetett módon, egy 16. századi reneszánsz humanista szövegkiadás lehetett. A Seneca-dráma tananyagként való választása az eddig elemzett szövegekkel ellentétben egyáltalán nem magától értetődő, hiszen Seneca neve egyszer sem szerepel a *Ratio studiorum*ban.

Kiadástörténeti szempontból kiemelt jelentőségű, hogy a kötet második részének n2v oldalán, tehát az *Íliász*-részletet követően a következő nyomdász-, nyomdahely- és kiadásiidőpont-megjelölés található: „DILINGAE, / Operis CASPARI SV- / TORIS. / Sumptu SEVERI ESCH / Bibliopolae Vniuersitat: / Viennensis. / M. DC. XXXVI”.⁶⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy a *Praecepta rhetorices* második részét Dillingen an der Donauban nyomtatta Caspar Sutor,⁶⁶ és a kötetet Severus [Severin] Esch, a bécsi jezsuita egyetem hivatalos könyvkereskedője⁶⁷ rendelte meg. Feltételezésem szerint 1636-ban Bécsben, a kolligátum összeállításakor (és a címlap nyomtatásakor) kötötték egybe a Sutor által nyomtatott közbülső részt Cicero *Brutus*ával, valamint a Titus Annius Milo védelmében elmondott beszéddel. A *Brutus* valószínűsíthetően – lévén, hogy a szöveg az R3r oldalon indul – egy korábbi, nagyobb nyomtatványból származó részlet, amelyet nem sikerült azonosítanom. Ezzel szemben Cicero Milo védelmében elmondott beszéde akár a *Praecepta rhetorices* számára is készülhetett különálló kisnyomtatványként, a szöveg ugyanis a D3r oldalon véget ér, amelyet három üres oldal követ (D3v–D4v), így kiadva három és fél ívfüzetet.

A kutatás során feltárt retorikai szöveggyűjtemények között az 1636-os kiadványt követő, 1638-as *Praecepta rhetorices*-kiadás létezésére a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett könyvjegyzéke enged következtetni. A bejegyzés szerint az 1638-ban kiadott *Praecepta rhetorices* című kötet octavo formátu-

ces-példányok latin nyelvű *Íliász*-szövegéhez az 1582-es bázeli vagy az 1606-os genfi kiadásokat használták fel. SOWERBY, i. m., 189.

64 A periochák Georgius Fabricius Chemnicensis 1566-os lipcsei kiadásában szerepelnek először. Fabricius a periochákat saját bevallása szerint egy kódexből veszi át, és szerzőjüként Luctatius Grammaticust, azaz Lucius Caecilius Firmianus Lactantiust (250 k. – 325 k.) ókori keresztény szónokot és írórt nevezi meg. Pascale PARÉ-REY, *Histoire culturelle des éditions latines des tragédies de Sénèque (1478–1878)*, Paris, Classiques Garnier, 2023 (Histoire Culturelle, 20).

65 Az átirást betűhíven közlöm.

66 A Caspar Sutor nyomdájában, Dillingen an der Donauban kiadott kötetek száma jelentős a magyarországi jezsuita könyvtárak fennmaradt katalógusaiban. A dillingeni nyomtatványok jelenlétének és ennek okainak pontos feltárására további kutatások szükségesek.

67 Severus Eschről a Bécsi Egyetem Levéltárában: Universität Wien Universitätsarchiv, CA 3.594; AT-UAW/CA VA Fasz. 51 Nr.31.

mú, kötése szempontjából ismét *in scripta [membrana]* (azaz „teleírt”, újrahasznosított pergamenlap), nyomtatási helye Bécs.⁶⁸

3.1.2. Az Esterházy Pál által használt retorikai szöveggyűjtemény (1639)⁶⁹

A Bibliotheca Esterhasiana anyaga két retorikai praeceptumgyűjteményt is tartalmaz: egy 1639-ben és egy 1664-ben kiadott kötetet. Az 1639-ben megjelent *Praecepta rhetorices* a könyvtárjegyzék 1051. (865.) tételének, a *Praecepta rethorices* [!] *pro Gymnasijs Soc. Jesu 1* névvel feljegyzett kolligátumnak az első eleme. A kolligátum, amely Esterházy Pál tankönyveit tartalmazza,⁷⁰ jelenleg az OSZK-ban található.⁷¹ A *Praecepta rhetorices*-kötet 1639-ben jelent meg, az 1636-os praeceptumgyűjteményhez hasonlóan Severus Esch költségén Bécsben, és teljes címe is megegyezik az 1636-os kiadással (*Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriae*). A *Praecepta rhetorices* a következő kötetekkel van egybekötve.

Koll. 2. Emmanuel ALVARUS, S. J., *Institutionum grammaticarum liber tertius: De syllabarum dimensione*, Viennae, Severus Esch költségén, 1643.

Koll. 3. Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, Monachiae, Severus Esch költségén, 1644.

Koll. 4. Jacobus GRETSER, S. J., *Institutionum linguae Graecae, liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Viennae Austriae, Caspar ab Rath, 1629.

A kolligátum jelentőségét növeli, hogy két possessorbejegyzést is tartalmaz Esterházy Páltól. A kolligátum első oldalán – amely egyik kötet ívfüzeteihez sem tartozik – a „C. Paulus” bejegyzés olvasható, amelyet egy későbbi, 18. századi kéz Esterházy születési [?] és halálozási évszámával egészített ki: „C[omes]. Paulus [Esztoras / Anno 1639 / De Galantha Perpetuus / jn Frakno / obijt plenus dierum / Anno / 1713.]” A másik possessorbejegyzés a *Praecepta rhetorices* címoldalán található: „C. P. Ezterhásy”.

68 Adattár 17/1, 216.

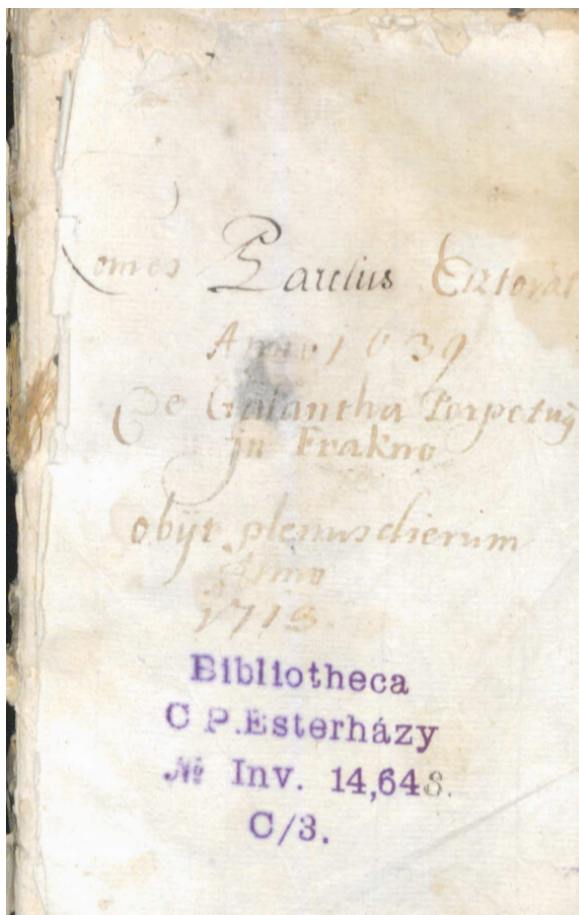
69 A kötetet, valamint az ezt tartalmazó kolligátumot korábbi tanulmányomban ismerttettem: HAJDU, Gyöngyösi István..., i. m.

70 Ezt már Hárich János, az Esterházy család hercegi levéltárosa és könyvtárosa is megállapította a könyvtárról 1937-ben készített katalógusában. *Esterhasiana Bibliotheca*, 221. A könyvtár történetéhez lásd *Uo.*, 5–27.

71 A példány azonosíthatósága elkerülte Monok István és Zvara Edina figyelmét. A Bibliotheca Esterhasiana anyagának közreadói megadják ugyan az Országos Széchényi Könyvtárat mint a *Praecepta rhetorices* egy példányának lelőhelyét, azt azonban nem tüntetik fel, hogy ez a példány azonos azzal, amelyet Esterházy használt, illetve a kolligátum teljes terjedelmében megtalálható itt. *Uo.*, 221. A kolligátumra vonatkozó jelzetek: OSZK, 322.986, 322.987, 322.988, 322.989. A kötetet rossz állapota miatt 2026. június 23-án már nem állt módomban megtekinteni.

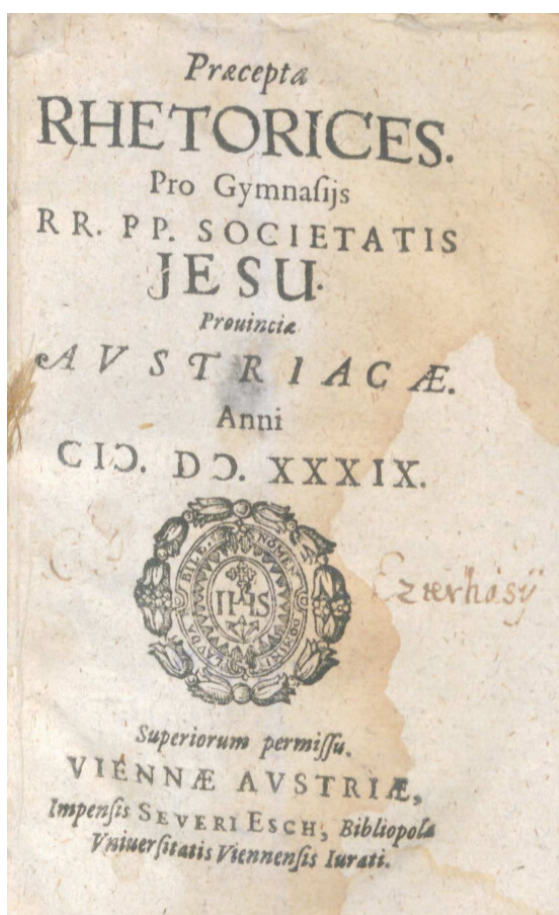
72 Az 1639-es dátum valószínűsíthetően elírás, Esterházy Pál 1635-ben született. Hárich János tévesen írja át az évszámot 1659-ként. *Esterhasiana Bibliotheca*, 221.

Mindkét tulajdonbejegyzés (az első természetesen a kiegészítések nélkül), illetve a kötetben található marginális bejegyzések kapcsán is Esterházy keze valószínűsíthető.⁷³ Emellett a kötet eredeti gerinckötésének maradványán a „Paulus” felirat olvasható.

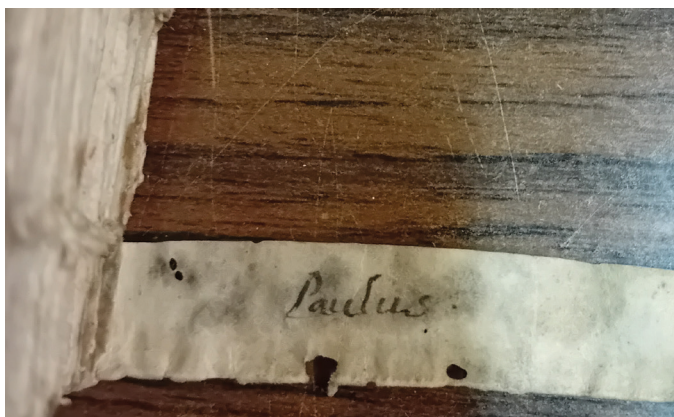

2. kép. Esterházy Pál possessorbejegyzése a kolligátum első oldalán
(OSZK 322.986–322.989)

⁷³ A *Praecepta rhetorices*-kötet aláhúzásokat és két széljegyzetet tartalmaz a *De inventione rhetorica* első könyvének elején (A2r–A3r) és egy tintafoltot (feltételezhetően bekezdésjelölő ikszet) az E2r oldalon; a Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszéd elején szintén bekezdéskiemelő jelzést találunk (L3r), majd pedig egy rövid, lehúzott aláhúzást (L3v) és egy aláhúzást, valamint mellette margójegyzetet a N3r oldalon; Seneca *Medeája* mellett egyszavas értelmező széljegyzeteket találunk (P3r, P7v); a Sextus Roscius Amerinus védelmében és a Publius Quinctius védelmében elmondott Cicero-beszédekben, Démoszthenész első olünthoszi beszédében és az *Íliász* első énekében nem találunk aláhúzásokat, margináliákat. A tankönyvek közül csupán Soarez *De arte rhetoricájának* első könyvének elején (B3v) találunk aláhúzást, a *De arte rhetoricához* kapcsolódó ágrajzok között a metafora definícióját ábrázoló diagram mellett (D4r), valamint a mondatalakzatok definícióit ábrázoló diagram (E3r–E5v) mellett pedig végig bekezdéskiemelő jelzések láthatók.

3. kép. Esterházy Pál possessorbejegyzése a *Praecepta rhetorices* (1639) címoldalán (OSZK 322.986)

4. kép. Paulus felirat a kolligátum eredeti gerinckötésének töredékén (OSZK 322.986–322.989)

Az 1639-ben kiadott praeceptumgyűjtemény, az 1636-os szöveggyűjteményhez hasonlóan, könyvészeti szempontból maga is kolligátum, és a következő szövegeket tartalmazza:

Az 1639-os <i>Praecepta rhetorices</i> szerkezete	
A2r–F4v	M. Tullii Ciceronis De inventione rhetorica. Liber primus.
F5r–L1v	M. Tullii Ciceronis Pro Sexto Roscio Amerino, oratio.
L2r–O8v	M. Tulli Ciceronis Pro L. Muraena oratio.
A1r–C8v	M. T. Cicero Pro P. Quintio. [!] Oratio I.
P1r–R4v	L. Annaei Senecae Medea. Ope v. cl. Iusti Lipsi [!] emendatio.
R5r–S8v [csonka]	Demosthenis oratoris Atheniensis Olynthica prima.
A1r–B8v	Homeri Iliadis A. Graece et latine edita

A kötet tovább segít körvonalazni a nagyszombati jezsuita retorikaoktatás anyagát, megerősítve az 1636-os kötet kapcsán tett megállapításokat. A kiadvány könyvészeti aspektusból három részre tagolódik. Egyetlen egységnek tekinthetők az A1r-től S8v-ig tartó ívfüzetek, amelyeket feltételezhetően még továbbiak követhettek, ugyanis Démoszthenész első olünthoszi beszédének vége hiányzik. Abban azonban nem lehetünk bizonyosak, hogy ez a hiány a kötet sérülésének eredménye-e, vagy az *Olynthica prima* utolsó oldalait már az összeállításakor sem tartalmazta a *Praecepta rhetorices*. Ez utóbbira enged következtetni, hogy az 1639-ben kiadott szöveggyűjtemény a ljubljanaei Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban található példányának Démoszthenész-beszéde is megszakad az S8v oldalon.⁷⁴ A másik két egység, Cicero Publius Quinctius védelmében elmondott beszéde és az *Íliász* első éneke, utólagos hozzáfűzésnek tűnik, amelyekről azonban feltételezhetjük, hogy (legalább részben) még a nyomdában kötötték össze őket az első egységgel. Ezt erősíti, hogy a ljubljanaei példány is tartalmazza az *Íliász* első énekét, méghozzá a budapesti példánnyal megegyező kiadásban. Mind a Quinctius védelmében elmondott beszéd, mind pedig az *Íliász* első éneke önálló, hiánytalan ívfüzetet alkot. Elképzelhető, hogy ezeket a füzeteket önállóan nyomtatták, abból a célból, hogy beillesszék őket a már korábban elkészült praeceptumgyűjteménybe. Ezt a hipotézist a következőkben elemzendő 1664-es szöveggyűjtemény szerkezete is megerősítheti.

Látványos, hogy az Esterházy Pál által használt praeceptumgyűjteményben is nagyon hangsúlyos Cicero jelenléte, hiszen a hét szövegből négynek Cicero a szerzője. A *Ratio studiorum*nak megfelelően az első Cicero-szöveg, a *De inventione rhetorica* első kötete elméleti jellegű, amely a rhetorica osztály tankönyveként funkcionálhatott. Az is feltűnő azonban, hogy sem az elméleti szöveg, sem a Cicero-be-

⁷⁴ Narodna in Univerzitetna Knjižnica, Ljubljana, 85870336. A példány leírása elérhető: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/nuk/85870336#full>. Cicero Quinctius védelmében elmondott beszéde hiányzik a ljubljanaei példányból. Nagyon hálás vagyok Sonja Svoljšaknak, a ljubljanaei Nemzeti és Egyetemi Könyvtár munkatársának az 1639-es retorikai praeceptumgyűjtemény ljubljanaei példányának leírásában nyújtott segítségével.

szédek nem azonosak azokkal, amelyeket 1636-ban adtak ki: az 1639-ben megjelent *Praecepta rhetorices* Cicero Sextus Roscius Amerinus, Licinius Murena és Publius Quinctius védelmében tartott beszédeit adja közre. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a többi szöveg kapcsán is: az 1639-es kötet, az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*szel megegyező módon, tartalmaz Seneca-drámát (*Medea*), Démoszthenész-beszédet (*Olynthica prima*) és *Íliász*-részletet (első ének) is, de ezeknek a szövegeknek egyike sem azonos az 1636-ban kiadott praeceptumokkal. A szerzők tekintetében tehát a két kötet teljesen azonos, a művek azonban teljes mértékben különbözők.

A *Ratio studiorum*tól való legnagyobb eltérést ismét egy Seneca-dráma, a *Medea* beemelésében láthatjuk. Viszont az 1639-es kötetben található *Medea* forrása nem azonos az 1636-os *Praecepta rhetorices* Troasának forrásával. Míg az 1636-os kötet Seneca-tragédiája a 16. században kialakult Seneca-kiadási gyakorlatot követi – a *Troas* a hatodik tragédia, a szöveget periocha vezeti be –, addig az 1639-es szöveggyűjteményben található *Medea* a Justus Lipsius által emendált változatot használja fel. A Franciscus Raphelengius által szerkesztett, Lipsius javításaival kiadott Seneca-tragédiákat tartalmazó edíció a *Medeát* közli első helyen, és nem tartalmaz cselekményösszefoglaló periochákat.⁷⁵ Azt, hogy a szöveget valóban olvashatták a nagyszombati rhetorica osztályban, a valószínűsíthetően Esterházy Páltól származó bejegyzések is megerősítik.

Kiemelendő, hogy a görög nyelvű szövegek az 1639-es kötetben is bilingvis kiadásban, latin fordítással szerepelnek. A fordítás forrása mindkét esetben megegyezik az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*ben található Démoszthenész-beszéd és *Íliász*-részlet forrásával: Démoszthenész első olünthoszi beszédének latin fordítását Hieronymus Wolfótól, az *Íliász* első énekének latin fordítását pedig Jean Crespin kiadásából veszi át közvetlen vagy közvetett módon az 1639-es szöveggyűjtemény, amely szintén nem adja meg egyik esetben sem a forrást. A bilingvis szövegekkel ellentétben azonban a szöveggyűjtemény megnevezi Seneca *Medeájának* szerkesztőjét, Justus Lipsiust. A Lipsius-hivatkozás révén a kötet a szerző magas tekintélyét mintegy legitimációs bázisként használja, és ezt a Lipsius nevét megelőző v. cl., azaz *vir clarissimus* (igen híres férfi) rövidítés is megerősíti. Wolffal és Crespinnel ellentétben ugyanis Lipsius alakja felmutatható példa volt a jezsuiták számára. Lipsius tizenéves korában a kölni jezsuitáknál tanult, és ekkor a jezsuita rendbe is be kívánt lépni. Bár ezt követően áttért a lutheránus hitre, 1591-ben rekatolizált, amiben a jezsuiták térítő tevékenysége is közrejátszott.⁷⁶ Lipsius tehát katolikus és a rendekhez közel álló, ismert szerzőként hozzájárult a jezsuiták pozíciójának erősítéséhez.⁷⁷

⁷⁵ L[ucius] Annaeus SENECA, *Decem tragoediae*, ed. Franciscus RAPHELENGIUS, Justus LIPSIUS javításaival, Antverpiae, Christophorus Plantinus, 1589. A *Medea* az A4r–C4r oldalakon olvasható.

⁷⁶ Jacques KLUYSKENS, *Justus Lipsius (1547–1606) and the Jesuits: With Four Unpublished Letters*, *Humanistica Lovaniensia*, 23(1974), 244–270, passim.

⁷⁷ Lipsius rekatolizációját követő irodalmi tevékenységéhez lásd Szűcs Kata Ágnes, *Lipsius mint hagiográfus? Árpád-házi Szent Erzsébet életrajza Justus Lipsius életművében = Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*, szerk. Kiss Farkas Gábor, PESTI Brigitta, HAJDU Ildikó, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021, 176–192.

A következő, a kutatás során feltárt *Praecepta rhetorices*-kötetből sajnos nem ismert fennmaradt példány, viszont két adat is alátámasztja azt, hogy 1640-ben is megjelenhetett egy retorikai szöveggyűjtemény az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumainak rhetorica osztályai számára. A pozsonyi és a nagyszombati könyvtár katalógusa is tartalmaz bejegyzést egy 1640-ben kiadott *Praecepta rhetorices*ről. A pozsonyi könyvjegyzék megadja a kötet formátumát is (octavo), további adatot azonban nem ad közre egyik katalógus sem.⁷⁸ Arra, hogy ez kiadvány az 1628-as és az 1638-as *Praecepta rhetorices*ekhez hasonlóan a jelen tanulmányban tárgyalt kötetekhez hasonló nyomtatvány lehetett, a kötet címe enged következtetni, illetve ezt erősíti a nyolcadrés méret is.

3.1.3. Az Esterházy-könyvtárban fennmaradt 1664-es retorikai szöveggyűjtemény

Az 1640 és 1664 között eltelt csaknem negyedévszázadnyi időszakból egyetlen retorikai praeceptumgyűjteményt sem sikerült azonosítanom a kutatás során. Eből természetesen semmiféle következtetést nem lehet levonni, hiszen a kötetek presztízse iskolai használatra szánt nyomtatványok lévén alacsonynak tekinthető, ahogyan a kiadások minősége is, miként ez már az eddigiekből is kiviláglik, meg lehetőségen igénytelen volt, azaz a vizsgált kötetek fennmaradásának esélyei nem tekinthetők magasnak. Ez a tendencia az összes feltárt szöveggyűjteményre érvényes.

Ugyanakkor több jel is arra mutat, hogy 1640 és 1664 között szünetelhetett a szöveggyűjtemények kiadása. Annak ellenére, hogy Révay Imre 1642/43-ban, Esterházy Pál pedig 1649/50-ben végezte a rhetorica osztályt, mindkettőjük szöveggyűjteménye 1640 előtt került kiadásra. Különösen feltűnő, hogy az Esterházy Pál által használt praeceptumgyűjteményt tíz évvel azelőtt adták ki, hogy maga Esterházy megkezdte volna retorikai tanulmányait.⁷⁹ Ennél erősebb érv azonban az 1664-es *Praecepta rhetorices* tartalma és szerkezete.

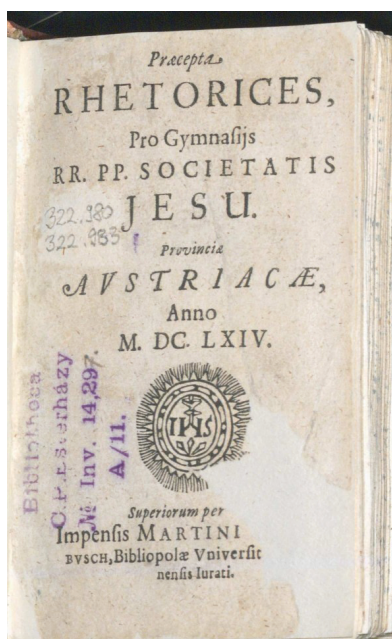
Az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices, pro gymnasii rr. pp. Societatis Jesu. Provinciae Austriacae* című kötet a Biblioteca Esterhasiana 1064. (878.) számú tételének része, amelyet Hárich János hercegi levéltáros *Praecepta rhetorices 1* címen katalogizált. Az 1064-es tétel egy négytagú kolligátum, amely a következő köteteket tartalmazza:

⁷⁸ Az 1640-es kötetéről szóló bejegyzést a nagyszombati jezsuita könyvtár 1632-ben megkezdett katalógusa tartalmazza: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, kiad. FARKAS GÁBOR Farkas, II. kötet (Nagyszombat 1632–1690), Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 135 (a továbbiakban: Adattár 17/2); illetve a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett könyvjegyzékében is megtalálható: Adattár 17/1, 216.

⁷⁹ Ez azzal is magyarázható, hogy Esterházy idősebb, szintén Nagyszombatban végzett testvéreitől örökölte volna a szöveggyűjteményt. Ennek azonban ellentmond, hogy a kötetben csak Pál possessorbejegyzését, illetve egyetlen kéz jegyzeteit találjuk. Mindazonáltal az öröklés sem Révay Imre, sem Esterházy Pál esetében nem zárható ki.

- Koll. 1. *Praecepta rhetorices, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, [Bécs], Martinus [...]busch költségén, 1664.
- Koll. 2. Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica libri tres. Ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti. Cum tabulis Ludovici Carbonis. In usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, Viennae Austriae, Joannes Jacobus Kürner, 1662.
- Koll. 3. Jacobus GRETZER, S. J., *Institutionum linguae graecae liber tertius. De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio duodecima*, Dilingae, Ignatius Mayer, 1659.
- Koll. 4. Petrus CANISIUS, S. J., *Catechismus Graeco-Latinus [...] In gratiam studiosae iuventutis denuo recusus*, ed. Georgius MAYR, Viennae Austriae, Joannes Jacobus Kürner, [s. a.].

A Biblioteca Esterhasiana anyagának közreadói, Monok István és Zvara Edina azonban nem tüntetik fel, hogy a kolligátum nem veszett el, hanem ahhoz a kolligátumhoz hasonlóan, amely az 1639-es *Praecepta rhetorices*t tartalmazza, az OSZK általános gyűjteményében található, jó állapotú, restaurált kötésű példány, és az összes Hárich által is katalogizált kötetet hiánytalanul tartalmazza.⁸⁰ A példányok azonosságát megerősíti a Hárich által használt bélyegző is. A kolligátum kötetei nem tartalmaznak használatra utaló jeleket, nincsenek bennük aláhúzások, jegyzetek, illetve tulajdonbejegyzés sem.

5. kép. Az 1664-es *Praecepta rhetorices* címoldala (OSZK, 322.980)

⁸⁰ A kolligátumra vonatkozó jelzetek: OSZK, 322.980, 322.981, 322.982, 322.983.

Az 1664-es *Praecepta rhetorices* címlapja sérült. A sérülés minden bizonnyal már Hárích János idejében, az Esterházy-könyvtár katalógusának készítésekor is megvolt, és ezért nem tudta Hárích a kötet finanszírozójának teljes nevét meghatározni. A könyvkereskedő nevéből a címlapon csupán a „Martini [...]busch” töredék olvasható, valószínűsíthetjük azonban, hogy a Bécsi Egyetem foglalkoztatta: *bibliopola iuratus Universitatis [Vien]nensis* (a Bécsi Egyetem hiteles könyvkereskedője). A dátum és a névrészlet így már azonosíthatóvá teszi a könyvkereskedőt: az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices* Martin [Martinus] Roderbusch [Rotterbusch/Roterbusch] költségén jelent meg.⁸¹

Ennél a könyvtörténeti adaléknál azonban a kutatás szempontjából jelentősebb a praeeptumgyűjtemény tartalma. Az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices* – az eddig elemzett kiadványokkal megegyező módon – könyvészeti szempontból kolligátum.

Az 1664-es <i>Praecepta rhetorices</i> tartalma	
a1r–f1v	M. T. Ciceronis Pro Sextio oratio
f2r–h8v	L. Annaei Senecae Troas, tragoedia sexta
i1r–k5v	Demosthenis Oratio secunda in Philipppum [!]
M7r–O8v	Iliadis Homeri, tertia compositio
A1r–D4v	M. Tulii Ciceronis, Oratio pro T. Annio Milone

Az 1664-ben és a 28 évvel korábban, 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*ben található szövegek között meglepően nagy az átfedés. Az 1664-es szöveggyűjtemény három részből áll. A kötet első részében Cicero Sextius védelmében elmondott beszéde, Seneca *Troas* című tragédiája és Démoszthenész Philipposz ellenében tartott második beszéde folyamatos ívfűzet- és lapszámozást követ. Ezt megszakítja a második részben Homérosz *Íliász*ának harmadik éneke, amely nem alkot önálló ívfűzetet. Az *Íliász*-részletet a harmadik részben Cicero Titus Annius Milo védelmében elmondott beszéde követi, amely újraindítja az ívfűzet- és lapszámozást.

A kötetben található szövegek az *Íliász*-részletet leszámítva tökéletesen megegyeznek az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices* anyagával, a későbbi kiadás azonban az *Íliász* negyedik éneke helyett a harmadikat adja közre. Különbség továbbá, hogy az 1636-ban és 1639-ben kiadott retorikai szöveggyűjteményekkel ellentétben nem tartalmaz retorikaelméleti szöveget.⁸²

81 Norbert BACHLEITNER, FRANZ M. EYBL, ERNST FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000, 78. Martin Roderbuschról a Bécsi Egyetem Levéltárában: Universität Wien Universitätsarchiv, CA 3.2708.

82 A *Praecepta rhetorices*-kötetek kolligátumjellegeből fakadóan nem állíthatjuk, hogy az 1664-es példány megjelenésekor sem tartalmazott retorikaelméleti szöveget, elképzelhető például, hogy a Cicero *Brutus*át tartalmazó fűzet egyszerűen kiesett a kötetből. Tartalomjegyzék híján a kötetek eredeti tartalma egyik esetben sem rekonstruálható teljes bizonyossággal.

Az 1636-ban és az 1664-ben kiadott praeceptumgyűjteményekben található szövegek összehasonlítása arra enged következtetni, hogy 1664-ben vagy az 1636-ban kiadott szövegek identikus utánnyomását készítették el az egyértelmű hibák javítása nélkül, vagy pedig magukat az 1636-ban kinyomtatott szövegeket kötötték be ismét egy máshonnan származó *Íliász*-részlettel kiegészítve.⁸³ A két praeceptumgyűjtemény szövegeinek és nyomdaképének teljes azonossága a hibák kijavíthatóságával együtt azonban inkább az utóbbi eshetőséget valószínűsíti.

Az 1636-ban kiadott szövegek 1664-es újrahasznosítása azonban egyértelműen abba az irányba mutat, hogy szünetelt a praeceptumgyűjtemények kiadása az 1640 és 1664 közötti időszakban. A jelenség hátterének feltárása, illetve egyúttal a hipotézis megerősítése további források bevonása nélkül nem lehetséges. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy Gyöngyösi István retorikai stúdiumai során, az 1649/50-es tanévben a Révay Imre és Esterházy Pál által használt tankönyvekhez hasonló szöveggyűjteményt használhatott. Azaz a rhetorica osztályban latin nyelven Cicero-beszédek és Seneca-drámát olvashatott, görög nyelvű olvasmányai pedig még a rhetorica osztályban is bilingvis, görög–latin nyelvű szövegek voltak, minden valószínűség szerint egy Démoszthenész-beszéd és egy *Íliász*-részlet. Retorikaelméleti szöveggként feltételezhetően szintén Cicero-szöveget olvashatott Gyöngyösi.⁸⁴

A kutatás során további, később kiadott retorikai szöveggyűjteményeket is sikerült feltárnom, ezeknek a részletes bemutatása azonban szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. A következőkben a későbbi 17. századi retorikai praeceptumgyűjteményeket csak felsorolásszerűen közlöm:

- (1) *Bibliotheca Zriniana*, nr. 657 (BZ 83). Összekötve egy 1669-ben és egy 1672-ben kiadott *Praecepta rhetorices*-kötet. Zrínyi Ádám possessorbejegyzése (az első táblán, belül): „Hic liber spectat ad Adamum Josephum Sigismundum Comitem perpetuum a Zrinio. Furtum depellam.” Az 1669-es *Praecepta rhetorices* címlapján: C[omes]. A[damus]. A. Z[rinio].⁸⁵
 - a. Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000599687. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu provinciae Austriacae, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1669.*⁸⁶
 - b. Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000599709. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.*

⁸³ Az *Íliász* harmadik énekének ívszámozása arra enged következtetni, hogy a szöveg egy nagyobb egységből lett kiemelve, amelyet még nem sikerült azonosítanom a kutatás során.

⁸⁴ Cicero retorikaelméleti munkái mellett mintegy tankönyvként a későbbi *Praecepta rhetorices*-példányokban esetenként a *Rhetorica ad Herennium* is szerepel.

⁸⁵ A kolligátum más köteteket is tartalmaz; leírásához lásd *Bibliotheca Zriniana*, 431.

⁸⁶ *Uo.*, 430–432. A kötet tartalma nagy átfedést mutat a harminc évvel korábban, 1639-ben kiadott, fentebb már tárgyalt kötettel. A két kiadvány összevetése a kutatás későbbi feladata.

- (2) Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000596163; *Bibliotheca Zriniana*, nr. 658 (BZ 217). *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
- (3) Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 97261. Két címoldal:
 - a. A kolligátum első oldala (beillesztve, nem tartozik egyik ívfűzethez sem): *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
 - b. Fedőlapba beragasztva (sérült): *Prae[cepta] rheto[ri]c[es] pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1675.
- (4) Moravská zemská knihovna v Brně, R - P. e. 4. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.⁸⁷
- (5) Vědecká knihovna v Olomouci, 22.980–22.987. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
- (6) Moravská zemská knihovna v Brně, R - P. I. cc. 11. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.
- (7) Universitätsbibliothek Eichstätt–Ingolstadt, BV047818795. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.⁸⁸
- (8) Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, B1084–B1085. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.⁸⁹

87 A rajhradi bencés kolostor példánya. Címlapja elérhető: <https://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/198/383/328100213232.titul.jp2>.

88 A kötet digitalizált, hozzáférhető a könyvtár honlapján: <https://opac.ku.de/s/uei/de/2/10/BV047818795>.

89 A példány nem szerepel a kolozsvári Akadémiai Könyvtár katalógusában, csupán a vele egy kolligátumba kötött két kötet van katalogizálva: B1084. Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica: Ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti*, Viennae Austriae, Johann Conrad Ludwig, 1702; B1085. Jacobus GRETSE, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber tertius: De syllabarum dimensione, pro schola rhetorices*, [Viennae], Universitatis Typographi, Johann Conrad Ludwig költségén, 1700. A *Praecepta rhetorices* címlapja kiszakadt, és azt tévesen a kolligátum elejére, a Soarez-retorika címoldala elé illesztették be.

A kutatás látóterébe kerülő, az osztrák jezsuita rendtartomány számára kiadott retorikai praeceptumgyűjtemények kapcsán általánosan megállapítható, hogy amellett, hogy könyvészeti szempontból a kötetek maguk is kolligátumnak tekinthetők, rendszerint más iskolai tankönyvekkel vannak összekötve. A kolligátumok szinte minden esetben tartalmazzák Soarez *De arte rhetorica* című háromkötetes munkájának egészét, illetve az ehhez kapcsolódó, Ludovico Carbone által készített táblázatokot is. Soarez műve mellett állandó elem Jakob Gretser görög nyelvtanának harmadik kötete is, amelynek a címe is megnevezi a célközönséget: *pro schola rhetorices*. Soarez tankönyve, valamint az ehhez kapcsolódó táblázatok tehát a *Ratio studiorum*-ban kijelölt tantervtől eltérő módon nemcsak a humanitas (poetica) osztály második félévében, hanem a rhetorica osztályban is használatban lehettek. A kolligátumok zömében megtaláljuk továbbá Petrus Canisius katekézisét is, minden esetben görög–latin kétnyelvű kiadásban.

3.2. A poetica osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

Az alacsonyabb osztályok számára összeállított praeceptumgyűjtemények közül jóval kevesebbet sikerült feltárni a kutatás során. A magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtárjegyzékeiben összesen két tétel kapcsán valószínűsíthető, hogy a fentebb elemzett retorikai szöveggyűjteményekhez hasonló, a poetica osztály számára összeállított kiadványok lehetnek. A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának 1639 és 1663 között vezetett katalógusában egy 1640-ben, Bécsben Severus Esch által kiadott *Praecepta poeseos* címmel bejegyzett octavo formátumú kötet szerepel,⁹⁰ a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának 1690-ben összeállított jegyzéke egy 1667-ben Bécsben kiadott „Poeseos praecepta” címmel katalogizált és a katalógus tanúsága szerint 1671-ben beszerzett kötetet tartalmaz.⁹¹ Emellett a zsolnai jezsuita rendház könyvtárának 1712-es összeírása is tartalmaz egy 1698-ban Bécsben megjelent *Praecepta Poeseos pro Gymnasiis S.I. anni 1698* címmel bejegyzett, octavo formátumú vörös színű kötésbe (*compactura rubra*) kötött kiadványt.

Fizikailag is hozzáférhető formában két 1640-ben és egy 1697-ban kiadott *Praecepta poeseos*-kötetet találtam eddig.⁹² Az 1640-es szöveggyűjtemények közül egy példány az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található.⁹³ A kötet egy kolligátum része,⁹⁴ melynek tagjai a következők:

90 „Praecepta Poeseos in 8. Viennae 1640. Scuerg [Seuerus] Esch”. Adattár 17/1, 134.

91 Adattár 17/2, 300. A könyvtárjegyzék szerint a kiadvány *sine compactura*, azaz kötés nélküli volt. Jelenleg nem ismerek fennmaradt példányt az 1667-ben kiadott *Praecepta poeseos*-kötetből.

92 Az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos*-példányok Passauban és Budapesten található. A Staatliche Bibliothek Passau példánya a BV045337413 jelzeten (permalink: https://www.staatlische-bibliothek-passau.de/permalink/49BVB_RSB/11lj12q/alma991004482537108306), az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár példánya pedig a Bar.08535/c1–4 jelzeteken érhető el. Az 1697-ben kiadott *Praecepta poeseos* a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található Y432 jelzeten.

93 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535/c1.

94 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535.

- Koll. 1. *Praecepta poeseos, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriae, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1640.*
- Koll. 2. [Törédék: Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica*, G2r–H4v, azonosítatlan kiadás.]
- Koll. 3. Jacobus GRETSEER, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber secundus: De recta partium orationis constructione. Pro schola syntaxeos. Editio nova, correctior*, Dilingae, Caspar Sutor költségén, 1631.⁹⁵
- Koll. 4. Jacobus GRETSEER, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Dilingae, Caspar Sutor költségén, 1628. Hatoldalnyi törédék.⁹⁶
- Koll. 5. Petrus CANISIUS, S. J., *Catechismus Graeco–Latinus [...] In gratiam studiosae iuventutis denuo recusus*, ed. Georgius MAYR, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1657.

A kolligátum tagjairól megállapítható, hogy azon kötetek, amelyeknek ismerjük nyomtatási adatait, 1628 és 1657 között kerültek kiadásra Bécsben (Severus Esch, a bécsi jezsuita egyetem könyvkereskedője költségén) és Dillingen an der Donauban (Caspar Sutor költségén), vagyis mindkét kiadási hely illeszkedik a korábban bemutatott kötetekre is jellemző tendenciákba.⁹⁷

A kolligátum első tagja, a *Praecepta poeseos* a fentebb bemutatott *Praecepta rhetorices*-kiadványokhoz hasonlóan könyvészeti szempontból maga is kolligátum.⁹⁸ Azt, hogy a különböző praeceptumok összefűzése már a nyomdában megtörténhetett, alátámasztja, hogy az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos* passauai példányának szerkezete és tartalma megegyezik az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található példánnyal. A poétikai szöveggyűjtemény tartalma a következő:

95 Valószínűsíthetően, az utolsó (I5v) oldalon található „IACO-” őrszól alapján, olyan kiadásból származik, amely a harmadik kötetrel folytatódhatott. A kolligátum következő (törédékes) darabja azonban nem ennek a folytatása, hiszen az három évvel korábban, 1628-ban jelent meg.

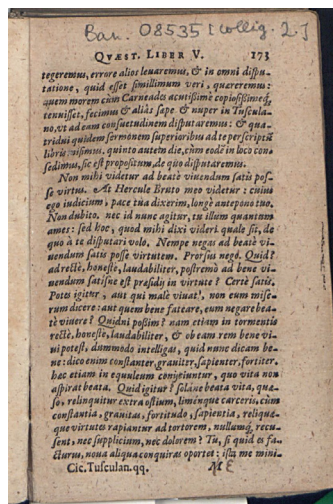
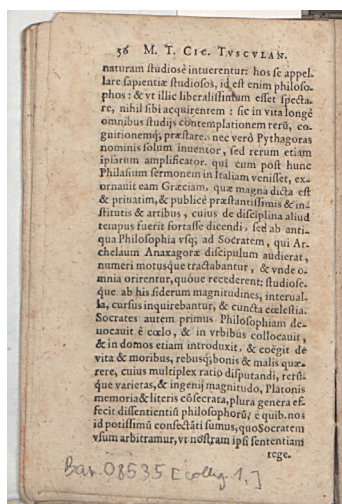
96 Elképzelhető, hogy a Gretser-tankönyv harmadik része első oldalainak beillesztése a kolligátumba, arra szolgált, hogy egész ívfüzetté egészítse ki a tankönyv második részének hiányos végét.

97 Említésre méltó, hogy a kötetek között nagy az időbeli távolság. Bár az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található kolligátum tagjainak egyike sem tartalmaz possessorbejegyzést, a kötetek összekötése mégis az együttes használatra utal. Azaz a kolligátum tovább erősíti azt a feltételezést, hogy az 1640-es és az 1660-as évek között nem adtak ki praeceptumgyűjteményeket, hiszen valószínűsíthetően volt a köteteknek – köztük az 1640-ben megjelent *Praecepta poeseos*-nak – olyan használója, aki (leghamarabb) 1657-ben kezdhette meg a poetica osztályt az osztrák jezsuita rendtartomány valamely gimnáziumában.

98 Ezt tükrözi a kötet katalógizálása is az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban. A katalógus külön egységként kezeli a Cicero-beszédet és a *Tusculanumi beszélgetések* első részét; a *Tusculanumi beszélgetések* második részét; az *Aeneis* 11–12. énekeit, Martialis epigrammáinak 4–5. könyvét, Horatius ódáinak negyedik könyvét, Iszokratész beszédét és Theognidisz gnómáit; valamint Caesar *De bello civilijének* harmadik könyvét.

Az 1640-es <i>Praecepta poeseos</i> tartalma (ELTE EKL, Bar. 08535/c1-4)	
A2r–D1r	M. T. Ciceronis Pro P. Quinctio. Oratio I.
D1v–D4v [a vége csonka]	M. Tul. Ciceronis Tusculanorum quaestionum ad M. Brutum. Liber quintus.
M1r–O8v [az eleje csonka]	
H1r–N5v	Pub. Vergilii Maronis Aeneidos. Liber XI. et XII.
N6r–P8v	M. Val Martialis Epigrammaton: Liber IV. et V.
R1r–S3v	Q. Horatii Flacci Carminum. Liber quartus.
S4r–V4v	Isocrates ad Demonium De officiis. Oratio.
V5r–Cc8v	Theognidis Megarensis Sententiae Elegiacae.
A1r–F1v [csonka]	C. Iulii Caesari De bello civili. Libri III.

Könyvészeti szempontból a kötetet négy részre oszthatjuk. Kiemelendő, hogy a második szöveg, Cicero *Tusculanumi beszélgetések* című művének ötödik könyve, bár két különböző nyomtatványból áll, mégis teljes egészét alkot, mivel az M1r lapon a D4v őrszava folytatódik. A különös könyvészeti megoldás a nyomdában jöhetett létre, ugyanis az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos* passauai példányában ugyanezzel a megoldással találkozunk. A döntés olyannyira tudatos volt, hogy egy kéz az M1r–O8v között található oldalakon az ívfüzeteket jelölő betűket is „átjavította”: az M füzetet E-re, az N-et F-re, az O-t pedig G-re írta át. Így tulajdonképpen logikus az is, hogy Vergilius *Aeneis*ének 11–12. éneke a H1r-n kezdődik. A kötet ilyen struktúrájának nyomdában való összeállítását az is megerősíti, hogy a passauai példány is ugyanígy épül fel.⁹⁹ A *De bello civili* hiányos vége azonban minden bizonnyal a kötet sérüléséről tanúskodik, hiszen a szöveg a passauai példányban nem hiányos (11 ív).

6. kép. *Praecepta poeseos* (1640), D4v és M1r
(EKL, Bar. 08535/c1-2.)

⁹⁹ Nagyon hálás vagyok David Gibisnek, a passauai Staatliche Bibliothek munkatársának az 1640-es poétikai praeeptumgyűjtemény passauai példányának leírásában nyújtott segítségéért.

A *Praecepta poeseos* tartalma – hasonlóan a fentebb bemutatott *Praecepta rhetorice*-sekhez – nagyrészt illeszkedik a *Ratio studiorum* előírásaihoz. Cicero *Tusculanumi beszédeinek* ötödik könyve (Az erény magában is elegendő a boldog élethez)¹⁰⁰ minden bizonnyal a humanitas osztály számára előírt cicerói morálfilozófiai művek sorába tartozik: „Ad cognitionem linguae, quae in proprietate maxime, et copia constitit, in quotidianis praelectionibus [explicitur: ex oratoribus unus] Cicero iis fere libris, qui philosophiam de moribus continent”.¹⁰¹ Emellett a kötet egy Cicero-beszédet tartalmaz (Quinctius védelmében elmondott első beszéd), amely azonban már nem egészen illeszkedik a *Ratio studiorum* által megfogalmazott, Cicero könnyebb beszédeit felsoroló (*Pro lege Manilia*, *Pro Archia*, *Pro Marcello* és más, Caesar jelenlétében elmondott beszédek) ajánlásba.¹⁰²

A poétikai szöveggyűjtemény többi darabja tökéletesen illeszkedik a *Ratio* előírásaihoz, amely néhány ekloga és az *Aeneis* negyedik könyve kivételével Vergilius összes művét előírányozza. Ebből a hatalmas korpuszból a *Praecepta poeseos* az *Aeneis* 11–12. énekeit tartalmazza. Horatius válogatott ódái („Odae Horatii selectae”)¹⁰³ közül az Ódák negyedik könyvét, a más elismert antik költők elégiái és epigrammái („Elegiae, Epigrammata, et alia poemata illustrium poetarum antiquorum”)¹⁰⁴ közül pedig Martialis epigrammáinak 4–5. könyvét közli a poétikai szöveggyűjtemény. A *Ratio studiorum*ban felsorolt történeti művek – Caesar, Sallustius, Livius, Curtius és mások munkái – közül Caesar *De bello civili* című szövegének harmadik könyve került be az 1640-es *Praecepta poeseos*ba.

A görög nyelvű olvasmányok tekintetében megállapításaink hasonlóak a *Praecepta rhetorices* kapcsán már felvázolt tendenciákhoz. A két görög nyelvű olvasmány (Iszokratész intelmei Démonioszhoz, Theognisz gnómái) kétnyelvű, görög–latin kiadásban szerepelnek a *Praecepta poeseos*ban. Iszokratész művének fordítója a fentebb már említett Hieronymus Wolf, akitől az elemzett *Praecepta rhetorices*-kiadások Démoszthenész beszédeinek latin fordítását vették át. Theognisz gnómáinak latin fordítása pedig a kiadvány által szintén meg nem nevezett Wolfgang Sebertől (1573–1634), a schlesingeni gimnázium rektorától származik (első kiadása: 1603).¹⁰⁵

100 A kötet magyar fordítása elérhető: Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDI József, Bp., Allprint, 2004.

101 *Ratio studiorum*, 1616, 122. A nyelv megismeréséhez, amely a nyelv tulajdonságainak legmagasabb fokú elsajátításából és a bőséges beszédmód megismeréséből áll, mindennapos felolvasásokban a szónokok közül magyaráztassék egyedül Cicero rendszerint azon könyveivel, amelyek erkölcsfilozófiát tartalmaznak. Kiegészítve a *Ratio studiorum* 1599-es kiadásából: *Ratio studiorum*, 1599, 145.

102 Azt, hogy az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos*ban található beszéd nehezebb a humanitas osztályok számára általában előírtaknál, abban is megnyilvánul, hogy megtalálható a már elemzett, 1639-ben kiadott, tehát közel egykorú *Praecepta rhetorices*-kiadványban is. Emellett a beszéd a Bibliotheca Zrinianában található 1669-ben kiadott *Praecepta rhetorices*ben is szerepel (BZ 83, a kolligátum első tagja). *Bibliotheca Zriniana*, 430.

103 *Ratio studiorum*, 1616, 122.

104 *Uo.*

105 Wolfgang Sebertől: Richard HOCHÉ, *Seber, Wolfgang = Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXIII, Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1891, 506–507, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124578365.html#adbcontent>. A Theognisz-kiadásokról és a korpuszról általában:

Sajnos az 1640-es *Praecepta poeseos*-kötet esetében nincs olyan viszonyítási pont, amely körvonalazhatná a fent felsorolt szövegek kontextusát. A kutatás során az 1640-es *Praecepta poeseos* mellett csupán egy azonos című kötetet találtam. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található *Praecepta poeseos pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae* című kiadvány 1697-ben jelent meg Bécsben Joannes Conradus Ludovicus (Johann Konrad Ludwig) költségén.¹⁰⁶ A kötet azonban az eddig bemutatott kiadványokkal ellentétben nem kolligátum, csupán egyetlen szöveget tartalmaz, címe szerint a görög antológia hat könyvének válogatott epigrammáit (*Επιγράμματα ἐκ τῆς ἀνθολογίας ἐπιλέκτα. Epigrammata ex anthologiae sex libris selecta*), ugyanakkor a fennmaradt példány valószínűsíthetően csonka, ugyanis nem hat könyvből, hanem csak az első kettőből tartalmaz válogatást. A szöveg forrása az *Ἐπιγραμμάτων ἑλληνικῶν ἐπιλέκτων. Epigrammatum Graecorum selectorum* című munka harmadik kötete, amelyet először 1600-ban adott ki Johann Albinus Mainzban.¹⁰⁷ Az 1697-ben kiadott *Praecepta poeseos* valószínűsíthető csonkasága ellenére fontos dokumentum, mivel a feltárt olvasmányok közül ez az egyetlen, amely révén a görög nyelvű versek (epigrammák) olvasásának és írásának gyakorlatára következtethetünk. Kiemelendő, hogy a *Görög antológia* epigrammáit tartalmazó válogatás is bilingvis kiadás.

3.3. A syntaxis osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

A kutatás során az osztrák jezsuita rendtartomány rhetorica és poetica osztályainak szöveggyűjteménye mellett a syntaxis osztály olvasmányanyagát sikerült részlegesen feltárnom. A syntaxis osztály, illetve általában a grammatikai osztályok számára kiadott praeceptumgyűjteményeknek, ellentétben a rhetorica és a poetica osztályok tankönyveivel, nem találjuk nyomát a jezsuita kollégiumi könyvtárak katalógusában,¹⁰⁸ valamint a kutatás során vizsgált, a 17. századi osztrák jezsuita rendtartomány egykori területéhez tartozó mai könyvtárak egyikének állományában sem. A kutatás látóterébe kerülő egyetlen, a syntaxis osztály számára összeállított praeceptumgyűjtemény a madridi Universidad Complutense könyvtárában található, *Praecepta syntaxeos* című kiadvány (Bécs, Severus Esch költségén, 1640).¹⁰⁹

Hendrik SELLE, *Theognis und die Theognidea*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008 (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 95).

106 Jelzete: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Y432.

107 A kiadvány a jezsuita rend támogatásával készült. Az *Ἐπιγραμμάτων ἑλληνικῶν ἐπιλέκτων. Epigrammatum Graecorum selectorum* három kötetét együtt több ízben is kiadták a jezsuita rendhez kötődő nyomdák a 17. században, például 1617-ben Ingolstadtban, 1622-ben Münchenben, 1631-ben és 1666-ban Dillingen an der Donauban is megjelent.

108 A nagyszombati jezsuita könyvtár katalógusában Álvaresnek tulajdonított hasonló című tételek találhatók. Adattár 17/2, 50, 76.

109 Jelzete: Madrid, Universidad Complutense, BH FLL 19012(1). A kötet teljes terjedelmében hozzáférhető a HathiTrust felületén: <https://hdl.handle.net/2027/ucm.5326654575>. Emellett még egy *Praecepta syntaxeos*-címlapot találtam, amely egy kolligátumba van bekötve, olvasmányok azonban nem találhatók a kolligátumban. A kötet az 1640-ben kiadott *Praecepta syntaxeos*hoz hasonlóan a madridi Universidad Complutense könyvtárában található (jelzete:

A madridi *Praecepta syntaxeos* provenienciája a címlapon található possessorbejegyzés alapján azonosítható: „Ex libris Francisci Josephi comitis a Lamberg” – azaz Franz Joseph von Lamberg gróf (1637–1712, birodalmi herceg) szöveggyűjteménye lehetett a kötet a syntaxis osztályban. A bécsi jezsuita egyetem matrikulája szerint Lamberg 1649. november 23. és 1650. november 22. között iratkozott be ide.¹¹⁰ Mivel születési évszáma közel azonos Gyöngyösi István feltételezett születési időpontjával (1636–1637 k.), így Lamberg 1649/50-es beiratkozása Gyöngyösi tanulmányai szempontjából is megvilágító erejű: biztosan állíthatjuk, hogy amennyiben Gyöngyösi István 1636–1637 körül született, nem volt túl fiatal ahhoz, hogy az 1649/50-es tanévben végezze a rhetorica osztályt, illetve az 1652/53-as tanévben kezdje meg egyetemi szintű stúdiumait Nagyszombatban.

7. kép. Franz Joseph von Lamberg possessorbejegyzése az 1640-es *Praecepta syntaxeos* címoldalon, Universidad Complutense de Madrid, BH FLL 19012(1)

BH FLL 27203). *Praecepta syntaxeos pro gymnasiis, rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriacae, Viennae Austriae*, Ioannes Conradus Ludovicus költségén, 1669, <https://hdl.handle.net/2027/ucm.5326758419>.

¹¹⁰ *Die Matrikel der Universität Wien IV. Band: 1579/II–1658/59*, hrsg. Franz GALL, Hermine PAULHART, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1974 (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 6), 215. A *Praecepta syntaxeos* talán akkor kerülhetett Madridba, amikor Franz Joseph von Lamberg diplomataként ott járt, apja, Johann Maximilian Nepomuk von Lamberg császári nagykövet volt a spanyol udvarban. Luis TERCERO CASADO, „It's a Spanish comedia, and therefore it's better than any other fête”: Empress Margarita María and Spanish Cultural Influence on the Imperial Court = *Beyond Spain's Borders: Women Players in Early Modern National Theaters*, eds. Anna J. CRUZ, María Cristina QUINTERO, London–New York, Routledge, 2017 (Transculturalisms, 1400–1700), 104, 26. lábjegyzet.

A Madridban található *Praecepta syntaxeos*-kötet Álvares *De institutione grammaticá-*jának második,¹¹¹ és Gretser görög nyelvtanának első könyvével van egybefűzve.¹¹² A syntaxis osztály számára összeállított praeceptumgyűjtemény maga azonban az eddig elemzett szöveggyűjteményektől eltérő módon nem kolligátum. A kötet tartalma a következő:

Az 1640-es <i>Praecepta syntaxeos</i> szerkezete	
A2r–D3v	M. T. Ciceronis Epistolarum familiarium. Liber quintus.
D4r–G3v	M. T. Ciceronis Epistolarum familiarium. Liber sextus.
G4r–K3v	M. Tullii Ciceronis Cato maior, seu de senectute ad T. Pomponium Atticum.
K4r–M4v	Pub. Ovidii Nasonis De Ponto. Liber tertius.
M5r–Q3v	Cai. Valeri Catulli Veronensis Poematum variorum liber unus.
Q4r–S8v	Agapetus Diaconus, De officio regis ad Iustinianum Caesarem.

Az 1640-es *Praecepta syntaxeos* kapcsán is megállapíthatjuk, hogy tartalma igazodik a *Ratio studiorum*ban előírt olvasmányokhoz. A fenti Cicero-munkák közül az *Epistulae ad Familiares* ötödik és hatodik könyvét az első, a *De senectute*t pedig a második félévben olvashatták a diákok. Ovidius válogatott és megtisztított elégiái és episztolái („purgatae Ovidii tum Elegiae, tum Epistolae”)¹¹³ közül az *Epistulae ex Ponto* harmadik könyvét (*De Ponto* címmel) közöl, Catullustól pedig válogatott (és erőteljesen cenzúrázott) verseket (*Poematum variorum liber unus*) tartalmaz a kiadvány. A Catullus-szövegek forrásaként a *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate volumen primum* című kiadvány első részét (*Catulli Poematum variorum liber unus*, 1–49.) valószínűsíthetjük.¹¹⁴ A *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate volumen primum* – a *Praecepta syntaxeos*ban található Catullus-részhez hasonlóan – tartalmazza Petrus Crinitus (Pietro Crinito, Pietro Del Riccio Baldi, firenzei humanista, 1475–1507) Catullus-életrajzát is. Az erkölcsös tartalomra való törekvés mind az Ovidius-, mind pedig a Catullus-szövegek kiválasztása kapcsán is jól megragadható. Ovidius *Epistulae ex Pontó*jának költői levelei a *Tristiá*hoz hasonlóan a száműzetés tapasztalatairól adnak számot, így, más Ovidius-művekkel ellentétben, könnyen integrálhatók voltak a jezsuita gimnáziumi oktatásba.¹¹⁵ Catullus versei esetében

111 Emmanuel ALVARUS, S. J., *De institutione grammatica: Liber secundus. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis*, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1649.

112 Jacobus GRETSE, S. J., *Institutionum linguae Graecae: Liber primus. De octo partibus orationis. Pro schola syntaxeos. Editio nova, correctior. Cum indice Graecolatino*, Dilingae, formis Academicis, Caspar Sutor költségén, 1631. Jelzete: Universidad Complutense de Madrid, BH FLL 19012(2), <https://patrimoniodigital.ucm.es/s/grabadadosdioscorides/item/712844>.

113 *Ratio studiorum*, 1616, 129.

114 A *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate* két kötete először Rómában jelent meg Jacobus Tornerius nyomdájában 1587-ben és 1588-ban.

115 A *Tristia* tananyagává válásához lásd GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 560–561.

nemcsak a szelekció, hanem a szövegek módosításának eszközével is találkozunk, már a *Praecepta syntaxeos* forrásában is.¹¹⁶

A görög nyelvű olvasmány, amely ismételt görög–latin bilingvis kiadásban szerepel a kötetben, szintén követi a *Ratio studiorum* előírásait; a legfelsőbb grammatica osztály számára felsorolt három szerző (Aranyszájú Szent János, Aiszóposz és Agapétosz) közül Agapétosztól került be a tankönyvbe a Justinianus császárnak címzett királytűkör (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*).¹¹⁷

Kutatásom során több alkalommal is találkoztam olyan kiadványokkal, amelyek bár címükben analógok vagy megegyezők a fent elemzett kötetekkel, mégsem olvasmányokat, hanem retorikai-grammatikai tankönyveket (Soarez és Álvares munkáit), illetve ezek kivonatolt, átdolgozott változatait tartalmazzák. Esetenként azt is elképzelhetőnek tartom, hogy ezeknek a köteteknek a címlapja korábban egy szöveggyűjtemény borítójaként funkcionált, az olvasmányok azonban azóta elveszhettek.¹¹⁸ A Lőcsén 1675-ben kiadott *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu regni Hungariae* című kiadvány (RMNy 4032) azonban, annak ellenére, hogy címében a fentebb elemzett retorikai praeceptumgyűjteményekkel analóg, tartalmát tekintve megegyezik az 1670-ben Nagyszombatban kiadott Soarez-féle retorikatankönyv első felével. Az 1675-ös kiadás azonban nem tartalmazza Ludovico Carbone táblázatait (RMNy 3671(1)).¹¹⁹

3.4. Következtetések

Az elemzett szöveggyűjtemények kapcsán megállapíthatjuk, hogy a 17. század derekán egységes kötetek jelentek meg a jezsuita gimnáziumok felsőbb osztályai (rhetorica, poetica, syntaxis) használatára. A különböző osztályok számára kiadott szöveggyűjtemények címszerkezete azonos, ami arra utal, hogy egy tudatos könyvkiadási koncepció, tankönyvsorozat részét képezték. Erre utal az is, hogy a 17. század közepén megjelent összes szöveggyűjtemény kiadását Severus Esch, a bécsi jezsuita egyetem könyvkereskedője finanszírozta. Esch olyan meghatározó könyvkereskedő volt Nagyszombat életében, hogy a Csery József által összeállított egyetemtörténet is megemlékezik róla az 1636/37-es tanév könyvtárral kapcsolatos feljegyzéseiben: „Bibliotheca. Petrus Pázmány Collegio donavit unum exemplar Concionum ab ipso

116 Jelen tanulmányban nincs módom az összes változtatás elemzésére és bemutatására, jellemző példa azonban a 11. carmen második felének (a hat versszakból az utolsó három strófa) teljes elhagyása, aminek következtében a szöveg kezdőmondata („Furi, et Aureli, comites Catulli [...] temptare simul parati”) is befejezetlen marad. *Praecepta syntaxeos...*, i. m., 1640, N1r.

117 A kötetben található fordítás első kiadása Bázelen jelent meg Ioannes Frobenius nyomdájában 1518-ban.

118 Erre utalhat az is, hogy a kolligátum tagjainak önálló címlapja van, például az 1669-ben kiadott, csak címlapjával fennmaradt *Praecepta syntaxeos* esetében, valamint a Brnóban található, *Praecepta grammatices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriae* (Viennae Austriae, Petrus Paulus Vivianus, Ioannes Conradus Ludovicus költségén, 1680) címlappal kezdődő kolligátum esetében is (Moravská zemská knihovna v Brně, R - V. e. 53).

119 BARTÓK, „Sokkal magyarábbúl...”, i. m., 111.

hoc anno hungarice editarum. Vienna adlati sunt libri a Severo Esch bibliopola petiti, inter quos Ius canonicum, Lugduni 1623. tribus Tomis impressum.”¹²⁰

A kötetek struktúrájukban azonosak, az esetek többségében könyvészeti szempontból kolligátumok, gyakran találunk bennük olyan szövegeket, amelyek külön kerültek kinyomtatásra, és vagy már a nyomdában, vagy pedig utólag illesztették össze a kisebb nyomtatványokat. Bizonyíték híján nehezen állapítható meg, hogy mennyiben volt lehetőség az egyes kötetek egyénítésére, testre szabására, például egy-egy oktató preferenciái szerint. A szöveggyűjtemények más tankönyvekkel összekötve maradtak fenn. A kutatás során feltárt tankönyvek kiadási helye kapcsán megállapítható, hogy bár Bécs a leghangsúlyosabb, nem az egyedüli származási helye a vizsgált köteteknek: Münchenben és Dillingen an der Donauban is adtak ki a történeti Magyarországon használt tankönyveket.

A kötetek tartalma kapcsán két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt az összes görög nyelvű szöveget görög–latin kétnyelvű kiadásban tartalmazzák a feltárt szöveggyűjtemények. Ez egyértelműen a görögtanítás nem túl magas színvonaláról árulkodik, illetve arról, hogy a diákok még a gimnáziumi stúdiumok befejeztével sem rendelkeztek alapos görögstudással.¹²¹ Tehát Gyöngyösi a görög nyelvű klaszszikusokat (köztük Homéroszt is) feltételezhetően inkább latin fordításban olvashatta.¹²²

A szöveggyűjtemények egyetlen fontos ponton térnek el a *Ratio studiorum* tartalmától. Annak ellenére, hogy, miként Paul Grendler is megállapítja, a *Ratio* az aranykori latinitást részesíti előnyben,¹²³ a feltárt retorikai szöveggyűjtemények Seneca-drámát is közölnek: az 1636-os kötet a *Troast*, az 1639-es pedig a *Medeát*. Az Esterházy Pál által használt 1639-ben kiadott kötetben található jegyzetekből világos, hogy bizonyosan olvasta is a művet. Seneca műveinek beható ismerete hatást gyakorolhatott az iskolai színjátszásra is az osztrák jezsuita rendtartomány intézményeiben, ennek a vizsgálata azonban további kutatásokat igényel.¹²⁴

120 Könyvtár. Pázmány Péter a Kollégiumnak adományozta szentbeszédeinek egy példányát, amelyet ebben az évben adtak ki magyarul. Bécsből könyvek érkeztek, amelyeket Severus Esch könyvkereskedőtől kértek, köztük a *Ius canonicum* [‘Kánonjog’], Párizs, 1623, három kötetben kiadva. ELTE EKL, Kézirattár, G 163, Csery József, *Historia c. r. scientiarum universitatis Pestiensis*, I–IV. Az 1636/37. tanévről szóló feljegyzések a második kötetben találhatók: CSERY József, *Historia c. r. scientiarum universitatis Pestiensis*, II: *Universitatis Pázmaniana Tyrnaviensis ab anno 1636–1640*, 30r. Vö. PAJKOSSY Györgyné, *Az egyetemi könyvtár története 1690-től 1774-ig*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 4(1968), 63–88, 72.

121 Ritoók Zsigmond a 18. század első felére vonatkozóan már felhívta a figyelmet a jezsuita görögtanítás gyenge színvonalára. RITOÓK, i. m., 37.

122 Ez megerősíti Kiss Farkas Gábor azon megállapítását is, hogy Zrínyi is csak latin fordításban olvasott Homéroszt. KISS, i. m.

123 GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 558.

124 Az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumaiban a 17. század közepén kirajzolódó olvasmánykorpusznak, irodalmi kánonnak az eltérése a *Ratio studiorum*tól nem egyedülálló jelenség. Paul Grendler megállapítása szerint az 1670-as és 1680-as években a bolognai és palermói jezsuita gimnáziumok humanitas és rhetorica osztályaiban az aranykori latinitás domináns pozíciója megkérdőjeleződött, hangsúlyosabbá vált az ezüstkori szerzők (pl. Claudianus), valamint a kortárs barokk irodalom (pl. Barclay *Argenise*) oktatása, ami a tankönyvválasztásban is

4. Az auktorolvasás és a szövegprodukciónak a kapcsolódási pontjai

A következőkben Esterházy Pál retorikai-poétikai tárgyú jegyzetanyagából elemzek olyan szövegeket, amelyek kapcsolódnak a klasszikus szerzők olvasásához, és jól megragadható általuk az auktorok imitációja. Tanulmányomban nincs lehetőségem Esterházy Pál több mint ezer oldal terjedelmű és jórészt rendezetlen jegyzetanyagának átfogó bemutatására. Az általam elemzett példák tehát nem reprezentatívak az egész jegyzetanyagra nézve, érzékelhetővé válik azonban általuk az auktorolvasás és a szövegprodukciónak szoros összefonódása a 17. századi jezsuita oktatás keretein belül. A következőkben egy levélírási feladatot, egy Cicero mintájára írt beszédet, valamint egy-egy Catullus- és Horatius-, illetve két Martialis-hatást mutató verset ismertetek.

Esterházy Pál poétikai és retorikai tárgyú jegyzetei a szórványosan előforduló dátumok tanúsága szerint 1649–1652 körül keletkezettek, tehát Esterházy syntaxis, poetica és rhetorica tanulmányai idején.¹²⁵ A jegyzetanyag azért is egyedülállóan értékes forrás, mivel a jegyzetek gyakran nemcsak a retorikai-poétikai feladatok megvalósítását, hanem magát a feladatot is tartalmazzák, sőt, a beszédek – valamint esetenként a versek, különösen a kronogrammak – esetében egy-egy szövegnek gyakran több változata is megtalálható a dokumentumok között (bár gyakran egymástól több száz oldalnyi távolságban). A feladat–megoldás párok, valamint a különböző szövegváltozatok összehasonlítása nagyban hozzájárulhat annak a feltáráshoz, hogy miként zajlott a szövegprodukciónak gyakorlata a 17. század közepén a nagyszombati gimnáziumban.

A *Ratio studiorum* részletesen meghatározza az egyes osztályok számára kiadandó szövegalkotási feladatokat is. A tanterv nem terjed ki a parvista osztályokra, alapszintű latintudást feltételez. A feladatok bonyolultsági fokának és hosszúságának növekedésével párhuzamosan a népnyelvi magyarázatok és feladatok száma csökkent, a rhetorica osztályban már egyáltalán nem kapott szerepet a vernakularitás. Az alacsonyabb osztályokban azonban alapvető jelentőségűek voltak a népnyelven kiadott feladatok. A következő táblázat az előírt feladattípusokat, valamint a hozzájuk tartozó tanári instrukciót tartalmazza osztályok szerinti lebontásban, felülről lefelé haladva. A kizárólag a nyelvtani szabályok ismeretéhez kapcsolódó feladatokat nem közlöm a táblázatban.

megnyilvánult (pl. Pomey *Candidatus rhetoricae*-jét és Tesauro *Il cannonichale aristotelicó*-ját használták). Bolognában a diákok latin nyelvű levelek mellett nem csak a latin vagy görög nyelvű fordítási feladatok részeként írtak vernakuláris leveleket is, Palermóban pedig tananyag volt az olasz nyelvű prózaírás az 1680-as évektől kezdődően, ahol a gimnázium tanára, Placido Spadafora tankönyveket is kiadott az olasz nyelvű oktatás elősegítésére. *Uo.*, 562–563.

125 Ahogyan fentebb is említettem, Esterházy Pál 1648/49-ben végezte (másodjára) a syntaxis, 1649/50-ben a poetica, 1650/51-ben pedig a rhetorica osztályt.

Osztály	Szövegalkotási feladatok	Oktatói instrukciók
Rhetorica	egy költői vagy szónoki szövegrészlet imitálása; leírás (például kert, templom, vihar); egy kifejezés átfogalmazása; latin beszéd görögre fordítása és fordítva; latin vagy görög vers prózává alakítása, egy vers átköltése más verstípusba; epigramma-, felirat- és epitáfiumírás; kifejezések gyűjtése (latin és görög szerzőktől egyaránt); beszédalakzatok és trópusok alkalmazása valamilyen konkrét téma kapcsán; argumentumok alkotása valamilyen konkrét téma kapcsán retorikai köz-helyek felhasználásával a szabadnapokra kijelölendő feladatok között megadható például hieroglifák vagy emblémák készítése is (115, 119.)	beszédírás: minden hónapban egy beszéd megkomponálása, a feladat lediktálása vagy a hónap elején, vagy heti részletekben – a használandó argumentumok, beszédalakzatok kijelölése, illetve, ha szükséges, az imitálandó bekezdések meghatározása; egy megadott szerző imitálása esetén az argumentum szó szerinti idézetként is megadható versírás: a feladat kijelölhető szóban vagy írásban, meghatározható egy téma vagy megadhatók kifejtendő sorok; a feladat lehet rövid (epigramma, óda, elégia, episztola) vagy hosszú vers írása is – ekkor a feladat több hétre is elosztható a beszédíráshoz hasonlóan görög nyelvű feladatok: megegyeznek a latin feladatokkal, de jobb eleinte szóról szóra lediktálni a feladatot, minden héten fel kell adni vagy egy beszédet, vagy egy verset (117–118.)
Humanitas (poetica)	korábban olvasott szövegrészletek újrafogalmazása, egy összekevert Ciceró-szöveg részleteinek újrendezése, versek írása, egy vers átírása másik versformába, görög szöveg komponálása (125–126.)	első szemeszter: a feladat lediktálása szóról szóra népnyelven, levélforma, különböző szövegekből származó részletek kombinálása; hetente egyszer a diákoknak saját forrásból szükséges dolgozniuk, de egy megadott (és korábban átbeszél) levéltípust kell létrehozniuk – a levélírás mintái: Cicero, [ifjabb] Plinius második szemeszter: önálló szövegprodukción, először mondatok/tételek [chriae], majd bevezetések [prooemia], kifejtések [narrationes] és díszítések [exornationes] – ezekhez a feladatokhoz rövid összefoglalót szükséges megadni a diákok számára; a verskompozíciók esetében latinul szükséges lediktálni a feladatot, és a megvalósítás elősegítésére különféle kifejezéseket kell megadni számukra görög feladatok esetében ugyanígy kell eljárni, viszont egyszerre csak egy szerző szövege alapján szükséges dolgozni, és a lediktált szöveg szintaxisát el kell magyarázni a diákoknak (126.)
Supremae classis grammaticae (syntaxis)	latin szövegrészletek fordítása népnyelvre – vagy egy szerző imitációja, vagy valamilyen mondattani szabály gyakorlása céljából; Cicero-részletek fordítása népnyelvre, majd visszafordítása latinra; kifejező kifejezések [phrases elegantes] excerptálása; összekevert verssorok helyes sorrendbe rendezése (131–132.)	a feladat lediktálása szóról szóra, általában levélírás latin nyelven, nagy figyelmet fordítva a mondattani szabályokra, cicerónianus stílus; amikor a diákok már előrehaladnak ebben: önálló szövegalkotás – egy előre meghatározott levéltípus, amelynek szabályait a feladat elkészítése előtt elmagyarázza a tanár; a versírási feladatokat is diktálni szükséges, elsőként a szavak átrendezésével prózába, majd a szavakat szinonimákkal helyettesítve, végül új témát bemutatva, amelyhez lehetséges kifejezésmódokat is ajánl az oktató; a görög nyelvű prózairás témája ugyanaz legyen, mint a latiné, de itt egy auktortól származó szöveget szükséges diktálni, és a mondattant el kell magyarázni (132–133.)

Mediae classis grammaticae (grammatica)	népnyelven diktált szövegrészletek latinra fordítása – vagy egy szerző imitálása, vagy mondattani szabályok gyakorlása; Cicero-részlet lefordítása népnyelvre, majd visszafordítása latinra; görög nyelvű írás gyakorlása (136.)	a feladatokat népnyelven kell szóról szóra, érthetően lediktálni – nem többet, mint hét sor, a cél a nyelvtani szabályok gyakorlása és Cicero imitációja (137.)
Infimae classis grammaticae (principia)	népnyelvű szöveg latinra fordítása – cél: mondattani szabályok gyakorlása; Cicero-részlet népnyelvre fordítása; görög nyelvű írás gyakorlása	a feladatokat népnyelven kell szóról szóra lediktálni – nem többet, mint négy sor, a cél a nyelvtani szabályok gyakorlása

A táblázatból is kitűnik, hogy egészen a poetica osztály második felévéig, tehát a gimnáziumi oktatás jelentős részében szerephez jutott a népnyelv használata is. Népnyelvű szövegeket azonban Esterházy jegyzetei között szinte alig találunk, csupán néhány levélírási feladat őrzi annak nyomát, hogy magyar nyelvű oktatás is folyt Nagyszombatban.

A következőkben néhány szövegalkotási feladatot elemzek Esterházy jegyzetei közül, amelyek az olvasandó auktorok imitációjához kapcsolódnak. A jegyzetanyagban szórványosan előforduló címek és dátumok, valamint az imitált szerzők és a feladattípusok alapján jól körvonalazható, hogy mely osztályban készülhettek el az egyes feladatok. A jegyzeteket iskolai osztályok szerint, felülről lefelé haladva vizsgálom.

Az Esterházy által *Mariano honori liber: Orationu[m] in rhetorica factarum anno M:DC:XLX [!]*¹²⁶ (A retorika osztályban készített beszédek Mária tiszteletére könyve, az 1650. [1652.] évben) címmel kötetté összerendezett¹²⁷ szövegek közötti második, *Invectiva in Herodem* című beszéde előtt ott találjuk a feladatot.¹²⁸ A megoldást a *Facta* cím vezeti be.¹²⁹ A beszéd egy korábbi, rövidebb változata ugyanezen jelzet 201–204. oldalai között található. (A feladat csak a valószínűsíthetően később keletkezett változat előtt szerepel.) Az oráció címének *invectiva* ('valakit támadó beszéd') szava is Cicero Catilináját idézheti meg – különös tekintettel arra, hogy ezzel a szóval utal Soaresz retorikatankönyve is Cicero Catilina elleni első beszédének első mondatára.¹³⁰

126 Valószínűsíthetően elírás, a második „X” fölött ceruzával: II; tehát a kötet összerendezésére 1652-ben kerülhetett sor. MNL OL P 125 11956, 1.

127 Vö. KNAPP, TÜSKÉS, *Esterházy Pál...*, i. m., 67.

128 MNL OL P 125 11956, 10–11.

129 Uo., 11–16.

130 Az *interrogatio* alakzatának első példája Cicero Catilina elleni *invectivája*: „Interrogatio figura est, quoties non sciscitandi assumitur, sed instandi. Quousque tandem abutere Catilina patientia nostra? et patere tua consilia non sentis? et totus denique hic locus. Quanto enim magis ardet, quam si diceretur? Diu abuteris patientia nostra, et patent tua consilia. Interrogamus etiam, quod negari non possit.” Margón: „ἐρωτησικ. Quint. [Quintilianus] lib. 9. cap. 2. Invect[iva].” Cypriano SOAREZ, *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, München, Severus Esch költségen, 1644, Liber III., Caput XXX. *De figuris sententiarum, interrogatio*, 18r.

A beszédet megelőző feladat megfelel a *Ratio studiorum* előírásának, és azt valószínűsíthetjük, hogy az oktató egyszerre diktálta le a feladat egészét, amelyen a diákok hétről hétre dolgoztak, és gyakran a beszéd fajtáját is meghatározta. Ugyanakkor a fennmaradt feladatok és megoldások nagy számából valószínűsíthetjük, hogy a *Ratio studiorum*ban előírtaknál gyorsabban haladtak. Az anyagban összesen 23 beszédírási feladatot sikerült azonosítanom, azaz megközelítőleg kéthetente alkothattak meg egy-egy beszédet a diákok a *Ratió*ban előírányzott havi egy beszéd helyett.

A feladat egyértelműen kijelöli a Heródes elleni oráció mintáját: „Ordieris orationem ex abrupto ad imitationem Ciceronis in Catilinam”,¹³¹ majd pedig az elkészítendő beszéd kezdő gondolatával folytatja: „quousq[ue] tandem abutere Herodes patientia Numinis, quam diu in sanguine parvulor[um] natabis, quo tandem effraenata<s> se se iactabit vesania, nihil te pusillor[um] gemitus etc.”,¹³² ami hangsúlyosan Cicero Catilina ellen elmondott első beszédére alludál: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palati [...]”.¹³³

A feladatban, és ennek mentén az Esterházy Pál által megalkotott beszédben is, Heródes kerül Catilina helyébe – nemcsak a gondolatmenet, hanem a konkrét retorikai megvalósítás tekintetében is. Heródes nem az emberek, hanem Isten türelmével él vissza, Catilina a féktelen vakmerőséggel (*effrenata audacia*), Heródes pedig a féktelen őrültséggel (*effrenata vesania*) azonosul retorikailag.

Az Esterházy-jegyzetek között található feladat retorikatörténeti szempontból is jelentős, ugyanis az *enargeia* (hypotyposis) retorikai technikájának tudatos és elvárt használatáról tanúskodik.¹³⁴ A beszéd *narratió*ja kapcsán a következőt irányozza elő a feladat:

„Sequetur narratio, qualiter Herodes, posteaqua[m] Magoru[m] ad se adventantiu[m] monitu natum novum Regem intellexerat, e vestigio omnes in partes expeditiv ferocissimos milites, qui innocentes parvulos trucidarent. Hic per hypotiposum describi potest furor militum,

131 Beszédet fogsz kezdeni [kezdj beszédet] váratlan felütéssel Cicero Catilina elleni beszédének mintájára. MNL OL P 125 11956, 10.

132 Uo.

133 Marcus Tullius CICERO, *In Catilinam, I–IV, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Flacco*, trans. Coll MACDONALD, Cambridge, Massachusetts–London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1977 (Loeb Classical Library, Cicero, 10), 32.

134 „Hypotyposis, quam *descriptionem* Cicero appellat, est proposita quaedam *forma rerum, ita expressa verbis, ut cerni potius videatur, quam audiri*: vel, est rerum, quasi gerantur, sub aspectu pene subiecto”. (A hypotyposis, amit Cicero leírásnak [descriptio] nevez, a dolgok valamiféleképp előadott módja, úgy kifejezve szavakkal, hogy inkább felfogható látással, mint hallással; vagy a dolgok csaknem olyan láttatása, mintha most történnének. – Kiemelés az eredetiben.) SOAREZ, *De arte rhetorica*, Liber III., Caput XXX. *De figuris sententiarum, hypotyposis*, K2r. A hypotyposis alakzatának jelentőségéhez, valamint a phantasia és a hypotyposis kapcsolatához Soarez retorikájában lásd TASI Réka, *Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, Bp., reciti, 2023 (Irodalomtörténeti Füzetek, 187), 127–130.

matrum eiulat[us], et lachrymae, earundem inanis fuga, et latebrae, tandem cruenti in parvulorum sanguine gladii, caedes eorundem.”¹³⁵

Esterházy Pál a fenti instrukciókat pontosan követve alkotta meg *Invectiva in Herodem* című beszédének narratióját. Azt, hogy az enargeiát eredményező bővítés (amplificatio) a szöveg átdolgozása során is fontos szempont volt számára – valamint oktatója számára is¹³⁶ –, egy rövid részlet bemutatásával kísérlem meg szemléltetni. A lenti táblázat bal oldalán a szöveg korábbi, a jobb oldalon pedig a későbbi, javításokat és számos bővítést tartalmazó változatát közlöm. A feltehetően korábbi szövegváltozat sorközi megjegyzéseket is tartalmaz, melyeknek írásképe nem egyezik meg a szöveg kezével. Az idézett szakaszban az „ut innocentes parvulos trucidarent” (hogy az ártatlan kisdedeket lemészárolják) megjegyzést találjuk, amelyet a későbbi változatban Esterházy be is épít az orációba. Ez a kéz a szöveget javító oktató, Andreas Anschitz kezével is azonosítható lehet.¹³⁷ Az Esterházy-jegyzetekben található kezek azonosítása azonban további kutatásokat igényel. A két szövegváltozat közötti eltéréseket kurziváltam.¹³⁸

135 Ezt kövesse egy elbeszélés [narratio], ahol Heródes, miután a hozzá érkező háromkirályok jövendölésének köszönhetően tudomást szerzett az új király születéséről, rögvest minden-hova igen vad katonákat küldött, hogy lemészárolják az ártatlan csöppségeket. Itt hipotipózissal le lehet írni a katonák dühét, az anyák jajkiáltásait és könnyeit, hiábavaló meneküléseiket és rejtőzködéseiket, végül a csöppségek vérére szomjazó kardokat, a gyermekek legyilkolását. MNL OL P 125 11956, 10.

136 Az 1650/51-es tanévben a rhetorica osztály oktatója, így Esterházy Pál tanára Andreas Anschitz (1620–1656) volt. Anschitz Laibachban (ma Ljubljana) született, nagyszombati megbízatását megelőző évben Grazban tartózkodott, a következő évben pedig a bécsi jezsuita gimnázium rhetorica osztályának oktatója lett. KNAPP Éva, *Ünnep Nagyszombatban: A Magyar Királyság elsőként nyilvános tiszteletben részesített katedrális-együttese (1651)*, Magyar Sion, 17(2023), I, 51–64, 61, 49. jegyzet. Vö. *Matricula*, 67; Ladislaus LUKÁCS, S. J., *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I. III: (1641–1665)*, Roma, Institutum Historicum S. I., 1990, 537.

137 A *Ratio studiorum* meghatározza a javítás szempontjait a rhetorica osztály oktatója számára: „In scriptione corrigenda indicet si quid in artificio oratorio, aut poetico, in elegantia, cultuque sermonis, in connectenda oratione, in numeris concinna[n]dis, in orthographia, aut aliter peccatum fuerit, si quis locus perperam, si obscure, si humiliter tractatus, si decorum minime servatum, si qua digressio longior fuerit, et alia generis eiusdem.” (A kijavítandó szövegben jelzi, ha a szónoklat vagy vers szerkezetében, a beszéd finomságában és kimunkáltságában, a kötőszavakban, a ritmusban, a helyesírásban vagy bármilyen más hiba van, ha valaki egy szöveghelyet helytelenül, homályosan vagy nem megfelelően kezel, ha az illendőséget kevésbé tartja meg, ha valami kitérő túl hosszú, és más, ehhez hasonló hibákat.) *Ratio studiorum*, 1616, 114–115.

138 A szöveggözlések során Lovas Borbála Enyedi György-kiadásának apparátusát vettem alapul. ENYEDI György *Prédikációi 1.*, kiad. Lovas Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016, 23–27.

MNL OL P 125 11956, 202.	MNL OL P 125 11956, 12–13.
[...] commoveri anim[us] tu[us] vehementerq[ue] perturbari vis[us] est, neq[ue] angore[m] simulare potuit, qua tamen simulatione valuit <i>respondere</i> Regib[us] no[n] destitit, se hanc rem quaesitoru[m] de peritissimis legis Doctoribus, <dimis>dimissisq[ue] <i>Regibus</i> , tu milites <ev>[:V:]estigio comparare properasti, ut Christu[m] pusionem supplicio afficeret, eosq[ue] hinc inde, per Regione[m] expedivisti [:ut innocentes parvulos trucidarent: . <i>Hic</i> o Deus im[m]ortalis quis Matru[m] eiulat[us], inanem fuga[m], consanguineor[um] lachrymas, parentu[m] gemit[us], <i>ac suspira</i> , quis parvulor[um] vagit[us], noce quaerula <i>sibil<l>antes</i> enumeret?	[...] com[m]overi anim[us] tu[us] vehementerq[ue] perturbari vis[us] est, neq[ue] angorem simulare potuit, qua tamen simulatione valuit <i>responde sapientissimis</i> Regib[us] non destitit se hanc rem quaesitorum de peritissimis legis Doctoribus, dimissisq[ue] iis tu milites <i>e vestigio</i> comparare properasti, ut Christum pusionem supplicio afficeret, eosq[ue] hinc inde per Regionem expedivisti, ut <i>innocentissima parvulor[um] corpora [:crudeliter:] trucidare[n]t, dimacerarent: heu! quanta rabies eo in loco se se vibrabat, ac inaudita barbarie iactabat!</i> o Deus im[m]ortalis <quant[us]> [:quis:] <i>hic</i> Matrum eiulatus, inanem <i>earundam</i> fugam, consanguineor[um] lachrymas, parentu[m] gemit[us], quis parvulor[um] vagitus, noce quaerula <i>clamitantes</i> enumeret?

A Cicero mintájára írt beszédben feltűnő – a retorikai alakzatokhoz, grammatikai szerkezetekhez való ragaszkodás mellett – az oráció témájának krisztianizálása is. Ehhez nagyon hasonlótl figyelhetünk meg a következő, korábban, valószínűsíthetően Esterházy Pál poétai és syntaxista tanulmányai során keletkezett szövegekben is. Az MNL OL P 125 11958/b jelzeten található jegyzetek 103–105. oldalain két Martialis-imitációt olvasunk, amelyeket, az íráskép alapján, valószínűsíthetően nem Esterházy Pál jegyzett le. Mindkét imitáció Martialis epigrammáinak tizenegyedik könyvének ötödik epigrammájára alludál. A Nerva előtt tisztelgő epigrammát az Esterházy Pál jegyzetei között található mindkét szöveg a Mária-kultusz jegyében írja újra.

Martialis, <i>Epigrammaton</i> liber XI., V.	MNL OL P 125 11958/b, 103–104. Epigramma ad Imitatio[nem] Mar[tialis]
Tanta tibi est recti reverentia, Caesar, et aequi Quanta Numae fuerat: sed Numa pauper erat. Ardua res haec est, opibus non tradere mores Et cum tot Croesos viceris, esse Numam. Si redeant veteres, ingentia nomina, patres, Elysium liceat si vacuare nemus: Te colet invictus pro libertate Camillus, Aurum Fabricius, te tribuente, volet; Te duce gaudebit Brutus, tibi Sulla cruentus Imperium tradet, cum positurus erit; Et te privato cum Caesare Magnus amabit. Donabit totas et tibi Crassus opes. Ipse quoque infernis revocatus Ditis ab umbris Si Cato reddatur, Caesarianus erit.	Tanta tibi est Praestanti corpore forma Quanta Phaonis erat; sed Phaon turpis erat; Nam vitiis claram turpavit turpe figura[m], Nec vacuum luxu pectus habere cupit. Tu tamen aeternum servasti fronte colore[m]. Est tibi et intact[us] Virginitatis odor. Ardua res haec est formam quod laeseris u[n]qua[m] Matris nomen habes candida. Virgo manes Si redeant famuli Iuvenes si turba Viror[um] Et liceat Domina[m] cuiq[ue] videre suam Te volet August[us] semper co[n]spicere Caesar Ferre lugum Princeps dominandi volet. Te duce gaudebunt Nymphae, tibi Iup[iter] ipse Applaudet, Phoebus carmine crede tibi Concinet, et calamis sedibusq[ue] sonantib[us] or- pheus Laudes multiplices semper honosq[ue] canet Te famuli, famulae, Iuvenes te semper a[m]abu[n]t Corq[ue] dabit totum plebs tibi grata suu[m]

Martialis, <i>Epigrammaton</i> liber XI., V.	MNL OL P 125 11958/b, 104–105. Aliud Epigr[amma] de Virgine ad Imitationem Martialis
Tanta tibi est recti reverentia, Caesar, et aequi Quanta Numae fuerat: sed Numa pauper erat. Ardua res haec est, opibus non tradere mores Et cum tot Croesos viceris, esse Numam. Si redeant veteres, ingentia nomina, patres, Elysium liceat si vacuare nemus: Te colet invictus pro libertate Camillus, Aurum Fabricius, te tribuente, volet; Te duce gaudebit Brutus, tibi Sulla cruentus Imperium tradet, cum positurus erit; Et te privato cum Caesare Magnus amabit. Donabit totas et tibi Crassus opes. Ipse quoque infernis revocatus Ditis ab umbris Si Cato reddatur, Caesarianus erit.	Tantus inest Mariae Caelesti splendor in axe Quantus adest lunae Cynthia nigra fuit Si cernant nitidam fulgentia lilia Matr[em] Fulgore[m] velent contaminare suum Fulgida si spectent rorantia prata M[a]ria Donarent Matri prata secunda rosae Deniq[ue] quicquid inest varianti splendor in orbe Fulgor at haec Mariae condecorare potest.

Nem a bibliai tartalom, hanem a moralizálás hatja át az *Epitaphium passeris* című, Catullus harmadik carmenét imitáló szöveget.¹³⁹ A veréb-vers erotikus olvasatát teljesen elutasítja a prózai feladat és az ebből készített verses parafrázis is. A valószínű-

139 Catullus harmadik carmenének epitáfiumként való interpretációja megjelenik például Jacobus Pontanus poétikájának Hans Buchler (Johannes Buchlerus) által készített átdolgozásában is, amely több példányban is megtalálható volt a nagyszombati kollégium könyvtárában az 1632-ben összeállított katalógus alapján. A kötet együtt jelent meg Buchler *Thesaurus phrasium poetiarum* című művével, és a katalógusban is együtt szerepelnek. Vö. Adattár 17/2, 50. Pontanus (Buchler átdolgozásában) az epitáfium kapcsán a következőt fogalmazza meg más művek mellett Catullus harmadik carmenéről: „Illud item magnae voluptati est poetis mansuetioribus, animantes quasdam epitaphiis prosequi, in quibus illi sua ingenia experiuntur, suosque mirificos lepores ostentant. Luctus passeris apud Catullum: Lugete, o Veneres, etc. vide supra”. (Ez is hasonlóképpen nagy gyönyörűségére van a kifinomultabb költőknek, hogy bizonyos élőlényekről emlékezzenek meg az epitáfiumokban, ezekben gyakorolják az elmességüket és mutatják meg csodálatra méltó ékesszólásukat. Például a veréb elgyászolása Catullusnál: Lugete, o Veneres [Gyászoljatok, ó, Vénuszok], stb. lásd fentebb.) Jacobus PONTANUS, *Institutio poetica*, ed. Johannes BUCHLERUS, Coloniae, Bernardus Gualterius, 1615, 137. A kötet ezen, 1615. évi kölni kiadása szerepel a nagyszombati kollégium katalógusában is: Adattár 17/2, 50. Az *Institutio poetica* a harmadik carment korábban a kellemességről és az epigramma más díszítőelemeiről szóló fejezetben elemezte (*De suavitate, et aliis epigrammatum ornamentis*). PONTANUS, *i. m.*, 98–99. – A harmadik carmen mint imitációs forrás több közel egykorú műben is megjelenik. Jean Passerat elégikus formába írta át *Elegia in passeris interitum* címmel: Ioannes PASSERATUS, *Kalendae Ianuariae, et varia quaedam poemata*, Parisiis, Abel Angelerius, 1606, 228–229. Pierre-Juste Sautel jezsuita szerzetes mind elégiát, mind pedig – alkalmazkodva az epitáfium műfajához, az Esterházy-jegyzetek között található feladathoz hasonlóan – epigrammát szerzett a témára (*Raptus passeris. Ludus allegoricus. Elegia quinta, Passeris epitaphium*): Petrus Justus SAUTEL, *Lusus poetici allegorici, sive elegiae oblectandis animis et moribus informandis accomodatae*, Lugduni, Antonius Molin, 1656, 31–35. Sautel *Lusus poetici allegoricijét* számos alkalommal kiadták, a 18. században Nagyszombatban is (1729, 1757). Philippus Sebastianus Philippides szintén epigrammaformát választott, és szövegét *ironikusként* nevezi meg (*Epitaphium passeris ironicos*), művét a prágai jezsuiták adták ki: Philippus Sebastianus PHILIPPIDES, *Iris poetica: Variis et artificiosis carminum generibus variegata*, Praegae, typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Iesu

síthetően Esterházy Pál által készített átírat a feladatnak megfelelően egyetemessé tágítja a veréb elmúlásának képzetét, és a szöveget erkölcsi imperatívusszal zárja: az utókort a rettenetes végzet tiszteletére szólítja fel: „Dulcis Posteritas horrida fata time”. (Kedves Utókor, féld a rettenetes végzetet!)

„Epitaphium passeris

[Feladat]

Flete moestissima turba volucres, et lachrymis rigate genus, occubuit Passer, et telum fati intrepidus bibio, non illum alae, non motus per aerem poterat mortis eripere. Ossa sub hac fossa et frontem sub marmore reliquit. Posteritas time fata.

[Megvalósítás]

Plorate heu! mecum moestississima turba volucrum
et vestra lachrymis ora rigate piis.
Occubuit Passer crudeli morte peremptus
Occubuit dulcis spes mea, amorque meus.
Illum non alae poterant privare evento
Fato, non motus aera per liquidum.
Ossa sub hac fossa, et *reliquit* sub marmore frontem
Dulcis Posteritas horrida fata time.”¹⁴⁰

A Catullust imitáló szöveg, a Martialis-parafrázisokhoz hasonlóan, erőteljesen rájátszik az eredeti szöveg nyelvi megvalósulására, motívumrendszerére.¹⁴¹ A szöveg lerövidítése ugyanakkor az epitáfium műfaji konvencióihoz is illeszkedik. A vers utolsó előtti sora szövegszerűen is referál a sírfeliratjellegre: „Ossa sub hac fossa, et *reliquit* sub marmore frontem”. (A sír alatt hagyta hátra csontjait és a márvány alatt homlokát.)

ad Sanctum Clementem, 1662, B2r–B2v. Bár Sautel és Philippides átiratai később keletkeztek, mint az Esterházy-jegyzetek között található *Epitaphium passeris*, jól mutatják a téma elterjedtségét és népszerűségét jezsuita környezetben.

140 Jelen tanulmányban nincs módom a szöveg javításainak részletes elemzésére, amely szövegkritikai jelekkel a következőkben olvasható: „<F> Plorate heu! mecu[m] moestississima turba volucrum / [:Vestraq[ue] iam lachrymis:] <et vestra lachrymis> ora rigate piis. / Occubuit Passe[r:]<us> crudeli morte peremptus [!] / Occubuit dulcis spes mea, amorq[ue] meus. / Illum non alae poterant privare evento / Fato, no[n] mot[us] aera per liquidum. / Ossa sub hac fossa, et potuit [reliquit] sub marmore [:frontem:] / Dulcis Posteritas horrida fata time.” A szöveg utolsó előtti sorának *potuit* szavát a feladat alapján a *reliquit* szóra javítottam. A *potuit* szó alkalmazása értelmetlen mondatot eredményez, és valószínűsíthetjük, hogy tévesztés történt a megelőző mondat *poterat* igealakja következtében. MNL OL P 125 11958/a, 193–194.

141 Például a Catullus-carmen egy többes szám második személyű imperatívusszal („lugete” – gyászoljatok) kezdődik, az Esterházy Pál jegyzetei között található prózai feladat első szava („flete” – sírjátok) egyértelműen Catullus szövegére játszik rá, és ezt követi a feladat megvalósítása is, amely a *fleo* szinonimáját (*ploro*) adja, és még egy indulatszót is betold a fájdalom nyo-

A jegyzetanyagban emellett Horatius-imitációval is találkozunk. A kutatás során egy olyan feladat–megvalósítás párt sikerült feltárnom, ahol több száz oldal választja el a szövegeket egymástól, összekapcsolódásuk azonban, ahogy az előző táblázat is szemlélteti, tagadhatatlan. A Martialis- és Catullus-imitációkkal ellentétben az *Alia Horatiana* című szöveg esetében nincsen egyetlen, mintaként kijelölt előzményszöveg, hanem az oktatói instrukció¹⁴² alapján ír a tanuló (feltehetően Esterházy Pál) alkaioszi strófában, azaz jellegzetesen horatiusi versformában szöveget. A prózai feladatban használt szavak-szókapcsolatok hangsúlyosan a horatiusi ódák szövegszerű megvalósulását idézik.¹⁴³

A feladatot lejegyző kéz írása nem azonos Esterházy Pál írásával. A feladat vége a 11958/c, 238. oldalon kezdődik (őrszó: „Ister”), és húsz oldallal később, a 259. oldalon fejeződik be. A feladat megoldása (MNL OL P 125 11958/a, 154–155) befejezetlennek tűnik, hiszen a megadott tíz mondatból csak ötöt alakított át Esterházy Pál alkaioszi versszakká. A szöveg sok javítást tartalmaz, illetve kétféle tollal (vastagabb és vékonyabb) készült. A lenti táblázat az utolsó változatot tartalmazza, a javításokat lábjegyzetben közlöm, félkövérrel kiemelve a vastagabb írásképpű szavakat, sorokat.

matékosítása érdekében: „Plorate heu!” A megvalósítás 3–4. sorainak anaforikus ismétlését (*occubuit–occubuit*) is a Catullus-szövegre való referenciaként interpretálhatjuk, ahol a 3–4. sorok a *passer* szót ismétlik anaforikusan. Emellett a Catullus-carmennel megegyező módon az *Epitaphium passeris* negyedik sora is a verébhez való érzelmi viszonyulást fejt ki („*dulcis spes mea, amorque meus*”) azzal a különbséggel, hogy a verebet a lírai én nem a barátnőjéhez, hanem saját magához tartozóként ábrázolja (Catullusnál: „*passer, deliciae meae puellae*”). Továbbá a Catullus-szövegből eredeztethető az iskolai feladat záró gondolata is, hiszen már a harmadik carmen is reflektál a veréb halála kapcsán a mulandóságra általában (11–15. sorok). A Catullus-carmen záróképe, a megszólaló barátnőjének sirástól bedagadt, vöröslő szemei, azonban az Esterházy Pál jegyzetei között található iskolai feladattól teljesen eltérő irányba futtatja ki a szövegjelentést: „*tua nunc opera meae puellae / flendo turgiduli rubent ocelli.*” (Te [ti. a halál, az Alvilág] vagy az oka, hogy a barátnőm könnytől bedagadt szemei vöröslenek.) *Catullus: A Commentary*, ed. Christian James FORDYCE, Oxford, Oxford University Press, 1961, 2–3.

142 MNL OL P 125 11958/c, 238, 259. A szöveg címe arra enged következtetni, hogy más, Horatiust imitáló feladatokat is kaphattak a diákok.

143 A teljesség igénye nélkül néhány szókapcsolatazonosság: *deprome recondita*, vö. „*Festo quid potius die / Neptuni faciam? prome reconditum, / Lyde, strenua Caecubum / Munitaeque adhibe uim sapientiae.*” (HOR. *Od.* 3, 28, 1–4.); *phoebe decus*, vö. „*O decus Phoebi et dapibus supremi / Grata testudo Iouis, o laborum / Dulce lenimen mihi cumque salve / Rite uocanti.*” (HOR. *Od.* 1, 32, 13–16.); *thure multo*, vö. „*O Venus regina Cnidi Paphique, / sperne dilectam Cypron et vocantis / ture te multo Glyceriae decoram / transfer in aedem.*” (HOR. *Od.* 1, 30, 1–4. A kiemelések végig tőlem – H. I.)

MNL OL P 125 11958/c, 238. Alia Horatiana	MNL OL P 125 11958/a, 154–155. Horatiana ¹⁴⁴
Deprome recondita plectra nil iuvat cantare in secundo nervo nec decet per honoris arces quid indecorum personarum.	Deprome pridem plectra recondita Cantare nervo nil iuvat vacuo Nec indecorum quicquam honoris Est licitum resonare in arce.
Phoebe huc age Castaleas Carinas surgit aequa vastis triremibus unda plenus amnis laudibus et oceano.	Huc huc carinas castaleas age Phoebe aequa, vastis unda triremibus Amnisque plenus surgit ipsis Laudibus Oceanoque compar.
Huc dirige undas fontis quem cava Pegasi ungula fecit sint mari coniuncta facundo flumina.	Huc fontis undas dirige quem cava Fecit retundens ungula Pegasi Coniuncta facundo freto sint Flumina sint pelagoque vasto.
Quadrant fluenta foecunda sociata aequoribus doctis quae seges immensa laudum in abditos duxit gloriae recessus, et bene culta honoris tecta.	Fluenta quadrant aequoribus vagis Coniuncta laudum quae seges abditos In gloriae duxit recessus, Atque domos cupidas honoris.
Te decus Castalidum virtus excelsa gloria infularum et magnum phoebe decus dico gemma Pannonicae terrae.	Te celsa virtus Castalidum decus, Et gemma dico Pannonici soli Te dico Phoebe numen alnum Gloria summa quoque infularum. ¹⁴⁵
Cui pridem summa nomina contulit vigor consilii et superum cultus et fronte[m] digna[m] amplissimis Tyaris redimire gessit honor. [Ister: őrszón.]	–
Ister consecrat Smaragdis micantes infulas multo[ue] graves mitras Sardoniche producit, et graciles vittas grando[ue][?] pedu[m] Zinopis inscribit ostro.	–
India congerit odores aris et Arabs dives gravat thure multo deniq[ue] remotae a nostris finibus Hesperiae et Tiriae gentes.	–

144 „Horatiana // Deprome pridem plectra recondita, / Cantare nervo nil iuvat|2:| <tali-
bus> vacuo|1:| / <Decet per arces nec |ia[m]:| honoris> Nec in decorum quicqua honoris / <Nec
resonare quid indecoru[m]> Est hiatum resonare in arce. // <Nil> / Huc huc carinas castalias
age / Phoebe aequa, vastis unda trirennib[us] / <surgit[que] plen[us] annis> Annisq[ue] Plenus
surgit ipsis / Laudibus Oceanoq[ue] compar. // Huc fontis undas dirige pie[m] <|de ungula:|>
cava / <Et cava fecit Pegasei> Fecit retundens ungula Pegasi / Coniuncta, <sint mari> facundo
freto sint / Flumina, <et aequora bellicosa> sint pelagoq[ue] vasto. // Fluena quadrant aequo-
ribus vagis / Coniuncat laudum quae seges <horrida> abditos / In <abditos> gloriae duxit
recess[us] / <Et bene tecta bene atq[ue] culta> Atq[ue] domos cupidas honoris // Te <ex>celsa
virtus Castalidu[m] decus, / Et gem[m]a dico Pannonici soli / <Te gloria, et phoebe decus> [...] Laus / G|loria:|<emmaq[ue] siderea infularum> / Te dico Phoebe numen alnum / Gloria suma[!] quoa[ue] infularu[m].” A szöveg utolsó versszakában nincs minden olyan sor áthúzza, amelyek feltehetően nem olvasandók hozzá az utolsó két sorhoz.

145 Az MNL OL P 125 11958/a, 154. jelzetű oldal tetején olvasható egy, a megvalósított utol-
só strófa variánsaként értelmezhető versszak, amely azonban megelőzi a címet (Horatiana): „Te
castalidum decus, excelsa / Virtus, et infularum gemma / Te decus o phoebe magni, et gemma /
dico terrae Pannonicae iam.” Ez a négy sor azonban alig módosít a feladatban megadott prózai
szövegen, illetve az alkaioszi strófában megkívánt szótagszám csupán a harmadik sorban jön ki.

Ergo vive parata praesul in infula dirige foelix commissu[m] tibi circumulum dum Tigridum v[i]rtus coniuncta marmoreos aedificet Col[os]sos.	–
Au[t] purpureu[m] referat galeru[m] vos Tigrides infulae vi[vi]te scandite excelsos honoru[m] vertices non timet imbelles ruinas impavida ac generosa virtus.	–

A fenti versírási gyakorlatok két feladattípusra is példaként szolgálnak. Egyrészt mind a Martialis-átiratok, mind pedig a Catullus-imitáció esetében egy-egy konkrét mű átírása lehetett a feladat, amelyet tanári instrukciók is kiegészítenek a Catullus-parafrázis esetében, illetve nem zárhatjuk ki, hogy a Martialis-epigrammák átírásakor is lehetett hasonló tanári iránymutatás. A *Horatiana* címen fennmaradt feladat, illetve az *Alia Horatiana* című megoldás ezzel szemben feltehetően az oktató által készített, Horatius különböző szövegeit imitáló próza, amelyet a diákoknak verses formában kellett átfogalmazniuk.

Az eddig idézett példák között nem láttunk olyanokat, amelyekben a latin mellett a népnyelv használata is megnyilvánult volna, annak ellenére, hogy a feladatok népnyelven történő kijelölését még a poetica osztály első félévében is hangsúlyozza a *Ratio studiorum*. Ennek az okát abban is kereshetjük, hogy Esterházy Pál fennmaradt iskolai jegyzetei jelentős részben a rhetorica osztályban, valamint a poetica osztály második félévében keletkezhetnek. Ugyanakkor néhány levélírási gyakorlat esetében a magyar nyelvű szövegprodukciónak is előfordul a jegyzetanyagban. A következő táblázatban egy ilyen példát közlök.

Parens Filio S[alutem] D[icit] Az te háláadásod [!] és az te hozzá[m] való emberséged nem csak vigasztalást, hane[m] kíválgé<.>pen való szeretetet szőrzöt szerelmes fia[m]. Azért legh kíválgéppen, hogy te elne[m] feletkezvén az én io akaratomról más emberek előtt dicséred io téteményemet. Kedves voltál ennek előtte én előtte[m], bizonyára kedvesebb lészesz akkor, midőn én tégedet minden iavaim[m]al foglak illetni. Vale. (MNL OL P 125, 11958/c, 362.)	P[arens] F[ilio] S[alutem] D[icit] Tua erga me gratitudo atq[ue] humanitas non modo consolatione[m] verum etiam affectum singularem mihi peperit charissime fili. Eam ob causam potissimum quod tu minime obliuione tradita benevolentia mea coram alys usq[ue] ad coelu[m] sum[m] is beneficiu[m] meum extollas laudib[us]. Acceptus apud me extitisti hactenus, pro certo acceptior fores tunc du[m] ego te omnib[us] donis meis cumulaturus sum. Vale. (MNL OL P 125, 11958/c, 362–363.)
---	---

A leveleknek konkrét mintáját vagy mintáit nem sikerült azonosítanom, az előforduló témák, a feladó–címzett párok,¹⁴⁶ valamint a „S. D.” (salutem dicit, üdvözetet

146 Például Gerardus Urbanusnak (beszámoló a vadászatról), fiú az apjának (apa dicsérete, apa iránti hála), apa a fiának (fiú dicsérete, fiú iránti hála), Cassianus Rhodericusnak (kölcsonadott görög tankönyv visszaadásának megköszönése), barát barátnak (nyomorult állapot, pénzhány, kölcsönkérés), Trebatius Mariusnak (kölcsonadott könyv visszakérése), Trebonius Borboniusnak (örül, hogy „deáki tanolsághoz” kezd Borbonius), Pompeius Menandrusnak (sajnálkozik, hogy Cneus „elhagyta a deáki tanolságot”). A témák alapján világos, hogy az oktató a diákok hétköznapi életéhez kapcsolódó levélírási feladatokat adott meg, a latin nevek véletlenszerűen választott római nevek. MNL OL P 125, 11958/c, 307–372.

mond) rövidítés alkalmazása is Cicero *Ad familiares*-leveleinek hatását mutatják.¹⁴⁷ A címzett és a feladó leggyakrabban baráti viszonyban állnak egymással, neveik pedig fiktív latin nevek, a levelek tartalma nincs összefüggésben a történelmi vagy irodalmi alakokkal, akiktől a címzett és a feladó nevét kölcsönzik.

Ahogy azt fentebb láthattuk (a 46. oldalon kezdődő táblázat), a *Ratio studiorum* a humanitas és a legfelső grammatikai osztály számára ír elő levélírási feladatot, az *Epistulae ad familiares* olvasását pedig a legfelső és a középső grammatikai osztályoknak (syntaxis és grammatica) irányozza elő (első táblázat). A syntaxis osztály feltárt, 1640-ben kiadott tankönyve is az *Epistulae ad familiares* ötödik és hatodik könyvét tartalmazza, ezenkívül más levélformájú szöveget nem ad közre. A levelek tehát vagy a syntaxis osztályban, vagy a poetica osztály első szemeszterében keletkeztek. Ugyanakkor nem lehetünk abban sem biztosak, hogy az összes levél ugyanabban a tanévben, illetve szemeszterben keletkezett. Feltételezhető, hogy a feladatot az oktató¹⁴⁸ határozta meg vagy csupán a levél témájának kijelölésével, vagy pedig szó szerinti diktátummal, és ennek alapján alkothatta meg a magyar nyelvű levelet Esterházy Pál, amelyet ezt követően latin nyelvre fordított. Az, hogy mind a magyar, mind pedig a latin nyelvű levelek tartalmaznak javításokat, arról tanúskodik, hogy a magyar nyelvű szövegeket is Esterházy hozta létre. A jegyzetek között egyetlen levélírási feladatot találtam, amelyet alább adok közre:

„Epistola exhortatoria fit quotiescunq[ue] persona[rum] aliqua[rum] ad aliquid <per> p[er]agendum, cuius species duae sunt, una laetitiae, altera doloris, laetitiae est, quando exhortamur, ad aliquid agendum, quod illi in gaudium[m], honorem, <fatur> et utilitatem fa[c]turu[m] sit.

Doloris est, cum exhortamur amico[m] ad lachrimas pro aliqua fortuna privata, vel publica.

Antonius Demetri<o>[um] <S. D.> hortatur ad laetitiam, quod scilicet ex Regno suo omnes hostes depulsi sint.

Captabis incipiendo benevolentia[m] ab ipsa ostendens qua[m] res praedicta insignis, utilis, gratissima sit, de qua ille scribit, quod scilicet nihil sub sole optabilius es[s]e possit, nihil majus, hominu[m] emolumento magis desiderabilius, nihil aut salutaris, aut divinius.”¹⁴⁹

147 Ifj. Plinius rendszeresen a „[...] suo s[alutat]” alakot alkalmazza – ez az Esterházy-jegyzetek között található levélírási feladatok címzésében nem fordul elő.

148 Mivel Esterházy Pál kétszer végezte a syntaxis osztályt, így ennek az osztálynak a vonatkozásában két oktató neve is felmerül. Az 1647/48-as tanévben Galgóczy Ferenc, az 1648/49-es tanévben pedig Christophorus Clenovius tanította a syntaxist. Esterházyt a poetica osztályban (1649/50-es tanév) Aloysius Medek volt. *Matricula*, LII. Ugyanakkor, mivel a hagyatékban található többi jegyzet feltehetően a poetica és a rhetorica osztályokban keletkezett, valószínűsíthetjük, hogy a levélírási feladatok az 1648/49-es tanévben, illetve az 1649/50-es tanév első szemeszterében keletkeztek.

149 Ahányszor csak bizonyos embereket valaminek a végrehajtására biztatunk, az buzdító levél lesz. Ennek két fajtája van, az egyik örömrre, a másik szomorúságra buzdít. Örömrre, amikor olyasmi megtételére buzdítunk, ami neki örömére, tisztességére és hasznára lesz.

A feladat korrelál a *Ratio studiorum*ban előírt formulával, ugyanis a tanár megadja a levél fajtáját (*epistola exhortatoria*), illetve részletes magyarázatot ad a megvalósítás elősegítésére. Mindez ismételten a retorikai tudatosság igen magas fokáról árulkodik. A fent idézett feladat megoldását nem találtam meg a jegyzetanyagban, ugyanakkor latin nyelvűsége azt valószínűsíti, hogy a többi levélírási feladat is latin nyelven kerülhetett meghatározásra. Ez eltérést jelent a *Ratio studiorum*hoz képest, amelyben a téma kijelölését még a poetica osztály esetében is vernakuláris nyelven írta elő. Megfogalmazható tehát egy olyan feltételezés, hogy Nagyszombatban, például a diákok eltérő anyanyelvi háttére okán, a levélírási feladatok latin nyelven kerültek kiadásra, a megoldást pedig minden tanuló a saját anyanyelvén készíthette el.

A feltárt szövegprodukciós gyakorlatokból arra következtethetünk, hogy az olvasmányokhoz hasonlóan a latin nyelv használata volt a domináns – görög nyelvű feladatok csak töredékesen kerültek elő a jegyzetanyagból. A felsőbb osztályokban (rhetorica, poetica osztály második felére), amikor a bemutatott feladatok többsége keletkezhetett, az oktatás a *Ratio studiorum* előírásainak megfelelően teljes egészében latinul zajlott, az anyanyelvűség semmilyen módon nem jelenik meg ezekben a feladatokban és megvalósításaikban.

5. Összegzés

Dolgozatomban annak a kérdésnek a megválaszolásához kíséreltem meg szempontokat nyújtani, hogy miként zajlott a gimnáziumi oktatás az osztrák jezsuita rendtartományban (különös tekintettel Nagyszombatra) a 17. század derekán, mely szerzőket és szövegeket olvasták a diákok, és ennek hatása hogyan mutatható ki a szövegalkotási feladatokban – tehát milyen elemekből tevődik össze az elsajátítandó kánon. A feltárt forrásokat, mind az auktorolvasás, mind pedig a szövegprodukció tekintetében, a *Ratio studiorum*ban előírányozott követelményrendszer viszonylatában tudjuk értékelni, így dolgozatomban a *Ratio* előírásainak részletes bemutatására törekedtem. A nagyszombati jezsuita gimnáziumban folytatott oktatási tevékenység elemzéséhez Esterházy Pál hagyatéka, tankönyvei és iskolai jegyzetei szolgáltak kiindulópontként.

A fennmaradt kötetek, valamint a könyvtárjegyzékek vizsgálatával megállapítható, hogy az osztrák jezsuita rendtartomány iskolái számára rendszeresen adtak ki tankönyveket, köztük szöveggyűjteményeket is a 17. században. A feltárt források alapján megállapítható, hogy az ezekben található szövegek nem mutatnak tökéletes átfedést egymással, illetve a *Ratio studiorum*ban meghatározott szabályoknak sem

Szomorúságra, amikor barátunkat könnyekre buzdítjuk valamiféle személyes vagy közösségi sors miatt.

Antonius Demetriust szomorúságra buzdítja, mivel tudniillik az ellenség az ő királyságából mindenkit elűldözött.

Kezdeként nyerd el a jóindulatot, ezzel megmutatva, hogy a fentebb mondott dolog menyire jeles, hasznos és igen kedves, amelyről ő ír, hogy tudniillik semmi sincs a nap alatt, ami vágyottabb tudna lenni, semmi sem nagyobb, az emberek igyekezetére inkább kíváncsi, semmi sem üdvözítőbb vagy istenibb. MNL OL P 125, 11958/c, 339.

felelnek meg maradéktalanul. Legfontosabb eltérésként egyrészt a görög nyelv tanításának alacsonyabb színvonalát szükséges kiemelni, amely az Esterházy iskolai jegyzeteiben is megmutatkozott. A feltárt szöveggyűjteményekben minden esetben görög–latin bilingvis kiadásban szerepelnek a görög nyelvű szövegek. Emellett a szöveggyűjtemények a latin auktorok tekintetében sem felelnek meg teljes mértékben a *Ratio studiorum* előírásainak, ugyanis az aranykori latinitás dominanciája mellett – amely a *Ratió*ban kizárólagos – egy ezüstkori szerző, Seneca drámái is szerepelnek a rhetorica osztály számára összeállított tankönyvben.

Esterházy Pál iskolai jegyzeteinek vizsgálatával megállapítható, hogy a szövegprodukciónak során a diákok a *Ratio studiorum* által előírt szerzőket imitálták, ugyanakkor a konkrét szövegek kiválasztásában, valamint a feladatok meghatározásában feltételezhetően az oktatói szabadság is érvényre jutott. Például Catullus harmadik carmenének imitációja a szöveg erotikus olvasata miatt egyáltalán nem magától értetődő választás, főként annak a tükrében, hogy a *Ratio* az erkölcstelen szövegek purgálását írja elő, és a syntaxis osztály számára kiadott szöveggyűjtemény is erősen cenzúrázva közli a Catullus-verseket – a második és a harmadik carmen nem is szerepel a válogatásban, az első carment rögtön a negyedik követi.¹⁵⁰ Ebben az esetben tehát az oktató egyéni értékítélete felülírhatta a *Ratio studiorum*-ban kijelölt szabályokat. Felmerül továbbá a kérdés, hogy miként zajlott a népnyelvű oktatás ebben a többnyelvű környezetben, ahol a tanárok és a diákok jelentős része nem magyar anyanyelvű volt. Mindazonáltal abban Esterházy Pál jegyzetei nyomán bizonyosak lehetünk, hogy valamiféle magyarnyelvűség jelen volt a nagyszombati oktatásban.

150 Vö. *Praecepta syntaxeos...*, i. m., 1640, M8r.

Kucserka Zsófia

Barátság és didaxis a *Fanni*’ hagyományaiban*

Beküldő vagy kulcsszereplő? Báró L-né szerepe a *Fanni*’ hagyományaiban

A névtelen olvasóban, aki a *Fanni*’ hagyományai címen ismert szövegcsoporthoz az *Uránia* számára beküldte, és a hagyományok szövegét kísérőlevelével értelmezte, a 19. századi olvasók hamar T-ai Józsiára ismertek. A szöveget valós önéletrajzi dokumentumként, a valóban élt és levelezett lány kézirataként olvasók számára a szövegek közreadója nem is lehetett más, mint a korán meghalt lány tragikus szerelme, T-ai Józsi. Az *Uránia*’ Szerzőinek Bóldogságot! című kísérőlevelél fűtött hangú sorainak szerzőjét a szerelmi történeteken edzett olvasók könnyen és gyorsan azonosították a hagyományok szövegében megjelenő szerelmes ifjúval. A beküldő személye azonban – akár valódi postázóról van szó, akár a fikciós keret narratív funkciójáról – végső soron névtelen, és a kísérőlevelével nem igazít el minket egyértelműen, hogy ki rejtőzik a sorok mögött.

A Fannit bemutató szöveg mindenesetre olyan tudás birtokában íródott, amelyre csak a közvetlen közelében élő vagy vele mély, bizalmas viszonyt ápoló személy tehetett szert. A beküldő nemcsak Fanni életrajzi adatait (anyja meghalt, apja újraraházasodott, mostohatestvéreit szolgálnia kellett) és életkörülményeit (kis falu, természet) ismeri, de a kéziratához képest is többlettudása van:

„Parantsoló, és rettentő dörgő Hang volt Attyának Hangja, a’ mellynek tsak Hallására-is reszketett. És ezért maradt Maga-viselésében valamelly Félénkség, és maga Vissza-húzása. Ezen fellyül valamelly kedves Melánkólia, és szomorú Halgatás, mellyet tsak némelly jobb Barátnéji előtt tett-le.”¹

A kísérőlevelében Fanniról külső szempontú leírást kapunk. Olyan nézőpontból látjuk itt a kézirat későbbi főhősét és beszélőjét, amely – a napló- és levélregény műfajából adódóan – amúgy elképzelhetetlen lenne. Innen tudjuk meg, hogy Fanni félt az apjától, és hogy otthon nemcsak szeretetnélküliség és az érzékeny lelkét meg nem értő családtagok vették körül; a kísérőlevelében a magánynál többről van szó: félelemről. Ki tudhatja, hogy Fanni félt az apjától? Vagy olyan személy, akinek Fanni

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Források, 6), 69.

beszámolt félelméről, vagy olyan, aki látta az apát és lányát együtt. T-ai Józsi összesen egyszer találkozik Fanni apjával, hiszen az apa nincs jelen a bálban, ahol a szerelmesek megismerkednek (oda a mostohaanya viszi Fannit és saját lányait); nincs jelen a kastélyban sem, ahol Fanni hetekig vendégeskedik T-ai Józsival együtt (ide csak azért érkezik, hogy Fannit hazavigye). A szöveg egyetlen találkozásról számol be T-ai Józsi és az apa között, amikor a bál után T-ai bemutatkozó látogatást tesz a családnál. Ez a találkozás azonban kifejezetten jól sikerül. T-ai Józsi elbűvöli az egész családot, még Fanni apját is:

„Mindenek’ Szívét elfoglalta, mindeneket magához kaptsoltt. [...] Az Atyámmal országos Dolgokról beszéltt, egy két Anekdotákat Titokban megsúgott [...] és midőn elmentt, mindnyáján meghasonlottak Dícséretében... [...] Az Atyám éppen olly nyomos Ábrázattal, mint a’ millyennel ő beszéltt, azt állította: »Tanúltt egy Ifjú, és nem alávaló Esméretsége van!«”²

A látogatás a naplóbejegyzés alapján szívélyesen, kölcsönös udvariaskodások között és kellemesen társalogva zajlott le. Nem valószínű, hogy a látogatás során T-ai Józsi olyan megfigyelést tehetett volna a lány és az apa viszonyára vonatkozóan, amely a kísérőlevél fenti részletét indokolja. A „hagyományokat” közreadó személy és Fanni kapcsolatának a kísérőlevélben említett eseményei egyaránt igazak lehetnek Fanni szerelmi kapcsolatára T-ai Józsival és a Báró L-nével való bizalmas, mély barátságára is.³ Mindkettőjüket ugyanabban az évben ismerte meg, apja mindkettőjüktől távol akarta tartani, és mindkettőjükre igaz, hogy a sors elválasztotta őket. A szenvedélyes és érzelmes hang, amelyen a beszélő Fanniról szól, éppúgy lehet a szerelmes, mint a mély lelki rokonságot érző barát hangja és retorikája.⁴ A kísérőlevél tanúsága szerint Fanni a kézirat közreadójának karjai között halt meg:

„Közel a’ Kétségbe-eséshez mentem, hogy leg-alább utolsó Óráiban véle lehessek, és Tanúja vagyok én Halálának [...]. Mosolygott; mikor a’ Halál közelgetett, mosolygott; mikor meg-hólt, az én Karjaim között!”⁵

² Uo., 262.

³ A kéziratok közreadójának személyéről értekezve Devescovi Balázs is számol L-nével mint lehetséges közreadóval: DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni*, Bp.–Szeged, Osiris–Pompeji, 2000, 133–134.

⁴ A barátság és az erotikus-testi szerelem retorikai megfogalmazásának korabeli azonosságáról lásd LACZHÁZI Gyula, *Az érzékenység Pálóczi Horváth Ádám költészetében = A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor, Bp., Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 10), 265–286; TóTH Orsolya, *Igazából szerelem? Nyáry Krisztián: Így szerettek ők 2. Újabb irodalmi szerelmeskönyv = T. O., Egykor és most: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Pécs, Kronosz, 2017, 187–207.

⁵ *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 70–71.

A névtelen közreadó jelen volt Fanni utolsó óráiban, ápolta betegágyában, és karjai között tartotta a haldoklót. El tudjuk képzelni, hogy a „Tyrannus” apa házában épp az a T-ai Józsi tartja karjai között a nagybeteg Fannit, aki kompromittálta a lányt, és ezzel rossz hírbe keverte az egész családot? Nem valószínűbb, hogy az apa az idősebb özvegyasszonyt, Fanni barátnőjét engedte végül oda hozzá, hogy ápolja és vele legyen?

A kísérőlevélnek leginkább T-ai Józsi személyére valló sorai a következők:

„De kevés Ideig-való Nyájasságunkat-is meg-keserítette kegyetlen Atyya. Ez a Tyrannus, a kinél esméretlen volt minden Érzékenység, hogy láthatta volna azt, hogy Leánya bódog egy őtet szerető Ifjúnak Karjai között, és el ne rontotta volna Bóldogságát, ő, a ki a Szeretetet csak úgy esmérte, mint minden Állat.”⁶

Ha az idézet első mondatának többes szám első személyű személyragjának jelentését (nyájasságunkat) átvisszük, és vonatkoztatjuk a következő mondat egyes szám harmadik személyű leírására is (ifjúnak karjai között), azonosságot feltételezve a két mondat jelentésmezője között, akkor valóban azt kell hinnünk, hogy a kísérőlevél beszélője T-ai Józsi. De a személyrag átvitelét azon kívül, hogy a két mondat egymás után áll, más nem indokolja. A két mondat vonatkozásmezője közti azonosság csak akkor lenne egyértelmű, ha a levél úgy fogalmazna: „az én szerető karjaim között”. Amennyiben nem feltételezzük, hogy az első mondat beszélő alanya (a hagyományokat közreadó) a következő mondatban egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról (szerető ifjú), és aztán az azt követő mondatokban ismét visszatér a többes szám első személyre („Ezt az elegyített Bóldogságot-is nem soká érezhettük”), akkor semmi nem indokolja, hogy a közreadó személye megegyezzen a „szerető ifjúval”. A két mondat nyelvtanilag értelmezhető úgy is, hogy az első mondatban L-né beszél Fannival való barátságáról (nyájasságunk), aztán a következő mondatban ugyanő beszámol Fanni és T-ai kapcsolatáról (szerető ifjúnak karjai).

Amennyiben a *Fanni’ hagyományait* valós dokumentumként olvassuk, akkor azt kell feltételeznünk, hogy Fanni halálos ágyán átadta (hagyományozta) naplóját és leveleskönyvét⁷ annak, aki akkor vele volt. A hagyományok szövegeinek azonban részét képezi egy olyan rövid levél is, amely nem része sem Fanni naplójának, sem leveleskönyvének: mégpedig gróf É-nének L-néhez írott levele.⁸ Amennyiben a *Fanni’ hagyományait* valós dokumentumként olvassuk, akkor a grófnő levelét más nem magyarázhatja, mint L-né közreadói szerepe.

Ha a szöveget nem valós dokumentumként olvassuk, hanem keretes, fikciós napló- és levélregényként, akkor is elmondható, hogy a keretben, az *Uránia* szer-

⁶ Uo., 69–70.

⁷ Vö. BORBÉLY Szilárd, *A Fanni’ hagyományai fikciókritikai olvasása = Előzetes kérdések: Rohonyi Zoltán emlékkönyv*, szerk. MILBACHER Róbert, Pécs, Kronosz, 2014, 33–45.

⁸ *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 272.

zóihez írott kísérőlevélben megszólaltatott szereplő inkább L-né lehet, mint T-ai Józsi. A *Fanni' hagyományainak* belső narratív logikájából is az következik, hogy a keretbeli beszélő (a közreadó) L-né. A *Fanni' hagyományait* naplórészek és (egy kivétellel) kizárólag Fanni L-néhez írott levelei alkotják; egyetlen T-ai Józsihoz szóló levél vagy levélrészlet sincs benne, holott a naplóból kiderül, hogy Fanni írt leveleket T-ainak is. Ami pedig gróf É-nének báró L-néhez írott levelét illeti: hogyha fikciós műről van szó, akkor a levél funkciója az lehet, hogy báró L-né kapjon plasztikusabb, többdimenziós bemutatást. A grófnő levelében egy másik barátnő beszél L-néhez és L-néről, vagyis a levél kiegészíti a kulcsszereplő L-né eddig kizárólag Fanni nézőpontjából megjelenő alakját. A grófnő levele révén L-né valóságosabb és komplexebb jellemzést kap.

Összességében tehát akár valós dokumentumnak, akár keretes fikciós műnek tartjuk a *Fanni' hagyományait*, a közreadó személyére (illetve a keretben beszélőre) nézve a leginkább logikus tipp nem lehet más, mint Báró L-né, Fanni bizalmasa és barátnője. Ő az, aki – szomszédjuk lévén – közelről láthatta az apa és a lánya viszonyát; őrá igaz, hogy őszintén szerette Fannit, azonban ezt a baráti kapcsolatot az apa rossz szemmel nézte és tiltotta. Róla is elképzelhető, hogy megtudván Fanni betegségét, hozzá sietett, és sokkal valószínűbb, hogy ő volt jelen a lány halálos ágyánál. Ha valós dokumentumokról van szó, akkor csakis az ő birtokában lehetett gróf É-né levele, amely szintén bekerült a hagyományok szövegébe; ha pedig fikcióról, akkor az ő kulcsfontosságú alakját és történetét teszi teljesebbé a grófnő levele.

A *Fanni' hagyományai* kapcsán nemcsak a szerző személyének nemére és kilétére kérdezhetünk rá, hanem a beküldő nemére és személyére is. Attól függően, hogy a *Fanni'...*-t valós dokumentumnak vagy tudatosan felépített keretes fikciós műnek tekintjük, a beküldő avagy a keretbeszélő ontológiai helyzete eltérő ugyan (valós postázó vs. a keretben megszólaltatott narratív hang), de neme mindkét esetben valószínűsíthetően nő. Bármelyik értelmezés mellett tegyük is le a voksunkat, a *Fanni'...* első megjelenésének kontextusában egyik se tűnik meglepőnek vagy valószínűtlennek.

Szalon és társalgás: a *Fanni' hagyományainak* edukációs modellje

Az *Uránia* ajánlásának szövege Beleznayné Podmanitzky Mária vendégváró házába, „a. tsinos. Társalkodás. Piattzára” helyezi a folyóiratot. Az ajánlás szövege a Beleznayné-ház dicsérő, bemutató leírásával kijelöli a folyóirat szövegeinek ideális befogadásmódját és társadalmi funkcióit. Az ajánlás szövege szerint a „kiadók” (vagyis a szerkesztők) annak a Podmanitzky Máriának nyújtják be a folyóiratot („Fő-Aszszonyságnak. tisztelettel. be-nyújtják. Munkájokat.”), akinek háza a szabad, elfoglalt, pallérozott és csinosodott társalkodás otthona, és mint ilyen, egyszerre mutat követendő példát a nemzet számára, és szolgál bizonyoságul a külföldi látogatóknak, hogy az előítéletekkel szemben Magyarország nem egészen barbár hely.

Beleznayné Podmaniczky Mária először Toldy Ferenc irodalomtörténeti elbeszélésében vált az *Uránia* mecénásává, vendégváró házát pedig az irodalomtörténeti

emlékezet avatta az első pesti irodalmi szalonná.⁹ Meggyőző Szilágyi Mártonnak a források alapos számbavételén nyugvó érvelése, miszerint Toldy feltehetően épp az *Uránia* ajánlásának szövegét vetítette vissza a Beleznayné-házra, az ajánlás retorikus formuláit fordította át valóságleíró ténymegállapításokba, és így a hagyományos értelemben vett franciás irodalmi szalon történeti hitelessége legalábbis kérdéses lehet.¹⁰ Valószínűleg nem tudjuk már meg, hogy pontosan mi is történt Beleznayné ebédjein. Ami biztosnak tűnik, hogy az özvegyasszony vendégváró pesti háza több mint egy évtizedig nyitva állt a születésüknél vagy érdemeiknél fogva arra méltók előtt, és otthont adott a társas ebédeknek, összejöveteleknek. Vajon a társalgás a jóízű ebédek fesztelen és családi beszélgetéseikhez állt közel, ami a köznemesi mentalitásból és szokásrendből könnyen levezethető, vagy inkább kifejezetten irodalmi, társadalmi és filozófiai kérdésekről folyt a szó? Ma már nem tudjuk, hogy a vendégváró ház mentalitása és szokásrendje alapvetően a vidéki köznemesi társas gyakorlatok pesti folytatásának tekinthető-e (ahogyan Szilágyi Márton érvel), vagy pedig egy – inkább az arisztokrácia társas normáit imitáló – új típusú, szalonszerű működést valósítottak meg a Beleznay-házban. Ami biztos, hogy a két kulturális jelenség – vagyis az *Uránia* folyóirat és a Beleznayné Podmaniczky-ház – értelmezése szorosan összefonódott. De hogy vajon Beleznayné „szalonja” hívta-e életre az *Urániát* (ahogyan a Toldy nyomán haladó irodalomtörténeti emlékezet tartja), vagy az *Uránia* ajánlása hívta-e életre a Beleznayné szalonjáról szóló legendát: továbbra is kérdés.

Beleznayné „szalonjának” léte és konkrét szokásai ugyanakkor az *Uránia* értelmezésének szempontjából másodlagosak. Az *Uránia* folyóirat eredeti célközönségének feltehetően épp oly kevés információja volt Beleznayné házában szokásairól és az ottani társalgás miliójéről, mint nekünk. Az *Uránia* szempontjából így nem is az a kérdés, hogy Beleznayné háza a szó szoros értelmében irodalmi szalonnak volt-e tekinthető, hiszen a folyóirat ajánlása maga hozza létre azt a teret, amely a szalonra jellemző művelt társalgás helye. Az ajánlás nem használja a szalon kifejezést, de a társalgásnak az ajánlásban megfogalmazott módja és szabályai kifejezetten szaloni-as működést írnak le. Az *Uránia* ajánlása pontosan kijelöli saját olvasásmódját azzal, ahogyan Beleznayné házáról beszél, anélkül, hogy ehhez szüksége lenne a valóságra. Az *Uránia* szövegeit az ajánlás előírása szerint a pallérozott társalgás szabályai mentén kell olvasni, szövegeivel elfogulatlanul lehet vitába szállni, az ott leírt eszméket csiszolt modorban érdemes megvitatni. A folyóirat ilyen befogadásmódjához pedig már nincs szükség a konkrét Beleznay-házra. A folyóirat ugyanis maga hozza létre azt a virtuális teret, amelyben az ott megjelent szövegek szólnak, és mintegy félnyilvános szalonban, az olvasók közösségében szabadon megvitathatóvá válnak.

⁹ FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., Magvető, 1987, 73–79.

¹⁰ SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság*, ItK, 2015/6, 769–777.

Az ajánlás szövege alapján tehát az *Urániát* olyan közegbe szánták készítői, amelyet a csinosodott, pallérozott és vidám társalkodás jellemez. A társalkodást, a társalkodó olvasást a *Bé-vezetés* a szó szoros értelmében is a folyóirat elvárt és ajánlott befogadásmódjának nevezi:

„Gyenge Leányka! [ti. a leányka az *Uránia* folyóirat megszemélyesítő vocativusa] indulj-el immár-ki mértt Útadon, emlékezzél-meg Meny-nyei Származásodról – Taníts! és igyekezz tetszeni! Légy tiszta, és kellemetes! Légy hasznos Társalkodónéja Hazánk’ szerelmes Leányainak, a’kik közzé most ki-botsátunk.”¹¹

Az *Uránia* eszerint nem más, mint az olvasó magyar lányokkal beszélgető barátnő, aki szövegeivel tanít, nevel, ízlést formál és palléroz. A „ház”, amelyet az előszó Belezsnayné házában jelöl ki, az ajánlás nyomán metaforává válik, és a csinosodás programjának nemzeti (és nemzetközi) viszonylatban kitüntetett példája lesz. A példázatszerű működés nem idegen az *Uránia* egyéb szövegeinek előírt befogadásmódjától sem. Nemcsak a minden egyes kötetben helyet kapó didaktikus tanulsággal ellátott állatmesékre jellemző a példázatosság, de a folyóirat egyéb szövegeire is. Belezsnayné háza a folyóirat szövegeinek kontextusában még inkább példázattá emelkedik. Olyan ideális otthonná, amely a nemzet egésze számára mutat követendő példát. Az ajánlás szövege, a *Bé-vezetés* és az *Uránia* utolsó megjelent számának záró tanulmánya, *A’ nemzet tsinosodása* programszerű keretbe foglalja a folyóirat szövegeit.¹² A csinosodás társadalmi, politikai programjában a folyóirat didaktikai funkciót hordozó eszköz: az irodalom (poézis) egyrészt képes vonzóvá tenni a tudományokat, másrészt az eredeti művek tudják alkalmassá tenni a nyelvet a magasabb tudományokra. A csinosodás programja kitüntetett helyet szánt a nemzet szelídítésében a nőknek, akik a finom társalgásban és az ízlés pallérozásában is kulcsszerepet kaptak.¹³ Nem véletlen, hogy *A’ nemzet tsinosodásának* mitológiai kulcsszereplői nők: a Gráciák és a Múzsák, akik az elvadult földművest „édes láncokon” vezetik a tudomány és a pallérozódás felé, kemény szívét meglágyítják, és így alkalmassá teszik a szelíd érzések befogadására is. A *Bé-vezetés* ugyanezt a nevelési és társadalmi programot fejt ki, amikor a társalgást és az ízlés fejlesztését összekapcsolja a közerkölcsök meglapozásával, végső soron pedig a magyar nyelv és a haza felemelkedésével.

A csinosodásnak a női nem társadalmi szerepére irányuló fókusza nemcsak a programatikus ajánlásban, a *Bé-vezetésben* és *A’ nemzet tsinosodása* című átfogó tanulmányban jutott érvényre. Elég áttekintenünk az *Urániában* megjelent szöve-

¹¹ *Első folyóirataink: Uránia, i. m., 17.*

¹² FÓRIZS Gergely, *Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez*, It, 2015/2, 119–145.

¹³ Az *Uránia* nőnevelő programjáról és didaktikusságáról legutóbb: BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora és a nemzet csinosodása: A haza és a haladás az Aurora Hazai Almanach költői zsebkönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025 (Csokonai Könyvtár, 64), 209–238. Korábban például GÁBOR György, *Miként mehet a nők által a világ elébb? (Kármánról)*, Világosság, 1996/8–9, 11–22.

geket, hogy lássuk, a „nőies” tematika mindvégig meghatározta a szerkesztés elveit. A szövegek egy része az otthon és kiemelten a kert ízléses formálásáról szól (pl. *Le-rajzolója egy újj Kandalló-kementzének, Kertek’ Eredete, Kerti Szalma Kabinét*), hosszú cikksorozat tárgyalja a házasság intézményét (*A’ nemzetek’ külömb-féle Szokása a’ Házasodáskor*), amely a szépirodalmi szövegeknek is leggyakoribb témája (pl. *Egy Újj-házás’ Levelei Barátjához*), de találunk háztartási praktikákat és recepteket is az *Urániában* (pl. *Száraz Etz’tet tsinálni, Ragasztót tsinálni, A’ Naptól elsütött Bőrt megszépíteni*). Az érzelmek helyes megélése, a tiszta szerelem és a jó házasság, a kölcsönös szeretet fenntartása a házasságban: a folyóirat visszatérő témái. Az *Uránia* nőnevelő, edukációs programja, amelyet a *Magyar Hirmondó* 1794. február 28-ai számában megjelent előfizetői felhívás meghirdetett, a folyóirat egészében érvényesült:

„Majdnem tellyes bizonyossággal lehet tehát reménylени, hogy valamint nem lesz fogatlan, úgy nem is lesz kedvetlen Hazánk’ szép Neme előtt egy olly Munka – a’ melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó ’s gondolkodó Anyákat; ossza vélek a’ Nevelés Terhét; formáljon hű ’s tiszta erkölcsű Házas Társakat, kellemetes Társalkodónékat; – egy szóval a’ melly kézi könyve legyen Hazánk’ Leányainak. [...]”

Még egyszer szükség azt itt meg-mondani, hogy különösen az Asszonyi Neme és mindenek felett Hazánkra lészünk leg nagyobb tekintettel.”¹⁴

A csiszoltság diskurzusában nem ritka, hogy akár tudományos vagy politikai, sőt a *Hitel* esetében gazdasági munkák ajánlása is a „szép-nemet” szólítsa meg. De míg például Széchenyi Istvánnál a „Honunk szebb lelkű asszonyinak” szóló ajánlás a *Hitel* elején nem a valódi olvasók megszólításának tűnik, addig az *Urániában* a női olvasók szem előtt tartása a folyóirat szövegeinek tematikájában és hangnemében is érvényesül. Az *Uránia* akár úgy is olvasható, mint házassági és lélektani útmutató:¹⁵ didaktikus szövegeinek egy része arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen a jó házasság és milyen a jól megélt szerelem (pl. *Szeretet és Házasság*); a szövegek másik része pedig ellenpéldát ad arra, hogy mi minden vezethet a szerencsétlen, boldogtalan vagy elhibázott házassághoz (pl. *A’ Módi*). Az ismeretterjesztő cikksorozat a téma nemzetközi kitekintésű feltárása. Az *Urániának* a személyes életre vonatkozó példázatai és didaktikus szövegei az előfizetői felhívás, a Beleznaynének szóló ajánlás, a *Bé-vezetés* és a záró tanulmány keretében azonban messze túlnőnek

14 KÁRMÁN József, PAJOR Gáspár, *A’ Magyar Asszonyi Nemhez*, Magyar Hirmondó, 1794. febr. 28.

15 Az *Uránia* nőnevelő programjáról és a *Fanni’ hagyományainak* példázatos olvasásáról: MILBACHER Róbert, *Kármán, Fanni és a hagyományok: A Fanni hagyományainak története = A nyelvújítás kora*, szerk. TÓTH Orsolya, Pécs, Kronosz, 2021 (Árkádia Kiskönyvtár: Irodalom, 3), 106–118. Különösen: 117–118.

a személyes szinten. A személyes szintet a csinosodás társadalmi programja emeli nemzeti szintre. Az *Uránia* képzésprogramjának módszertani alapja a társalgás, az eklektikus filozofálás, a nézetek (toposzok és közhelyek) előítéletektől mentes, szabad megvitatása.¹⁶ A vonzó modorú, egyenlő felek közti barátságos beszélgetés a csinosodás képzési modelljének tanításmódszertana. A csinosodás programjában a magánéleti, személyes boldogság és a kölcsönös, szelíd, keresztényi szeretet megélése egyúttal a nemzet létkérdése is. Ebbe az ideológiai kontextusba érkezik Fanni, akinek személyes és érzékeny lélektani története épp ezért a személyesen túlmutató tétellel bír.

Barátnő és tanárnő: báró L-né

A női beszélő (Fanni) és a női közreadó (L-né) felléptetése a *Fanni' hagyományaiban* illeszkedik az ajánlás Beleznayné házát például állító keretéhez, a csinosodás képzési modelljéhez és politikai programjához is. A két szereplő szövegbeli beszélgetései és barátsága viszi színre a csinosodás programjának képzésmódját. A napló- és levélregény narratopoétikájából adódóan a beszélő mindvégig szinte kizárólag Fanni; a címzett azonban változik. Míg a szöveg első felének naplóbejegyzéseiben jellemzően Istent vagy önmagát szólítja meg a beszélő, addig a szöveg második felét kitevő levelek címzettje L-né. L-né azonban nemcsak címzettként van jelen a szövegben, hiszen Fanni többször is idézőjelek között közli barátnője szolamát.¹⁷ L-né szolama így ugyan közvetetten, Fanni szolamába illesztve, de szövegszerűen is megjelenik a *Fanni' hagyományaiban*. A *Fanni' hagyományai* szövegcsoporthoz így két fő szolam alkotja: 1: Fanni szolama (Istenhez, önmagához vagy L-néhez szóló, jellemzően meditatív szövegrészek); és 2: L-né Fannihoz szóló szóbeli tanításai szó szerinti idézetként (illetve nagyon rövid beékelésként megjelenik egy harmadik szolam is, a már említett rövidke levél gróf É-nétől L-néhez). A két szolam, Fanni és L-né szolama azonban merőben eltérő nyelvet beszél. Fanni szolamát az érzékenység fogalmi készlete, értékrendje és retorikája szervezi. Központi elemei a természet, a magány, a szív, a bánat és a mély érzelmek. Képei kizárólag természeti képek, amelyek a magányos lélek önvizsgálatának nyújtanak reflexív felületet (hold, patak, távoli hegyek, kert stb.). Ezzel szemben báró L-né szolamának központi értéke a társasság.¹⁸ Szolama nem annyira gazdag képekben, mint Fannié, inkább a direkt didaxis szervezi. L-né oktatja, tanítja Fannit, barátságuknak a kölcsönösen őszinte és bizalmas viszonyon túl a tanítás is szerves része. Báró L-né tanításainak két sarokköve van. Egyrészt a helyesen megélt szerelemre oktatja Fannit (hogyan válasszon méltó tárgyat szerelmi érzéseinek, és hogyan szeressen okosan, hogy elkerülje a szerelem tragikus veszélyeit); másrészt pedig arra figyelmezteti fiatal

¹⁶ FÓRIZS, i. m., 127–129. és 142–143.

¹⁷ *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 187–189.

¹⁸ Az érzékenység és a társasság viszonyáról lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 49–72.

barátnőjét, hogy a túlzó magány és a kizárólag saját érzéseiben való alámerülés önző viselkedés, amely akaratossá és szűkké teszi a szívet.¹⁹ Az embernek kötelességei vannak a közösséggel szemben, ezért nem élhet pusztán önmagának. A társalgás, az emberek közti nyájas és vidám társiasság eszméje a bárónő oktatásának központi értéke. A *Fanni' hagyományai* története alapján vagy a bárónő bizonyult rossz tanárnak, vagy Fanni rossz tanulónak. Mindenesetre Fanni tragédiája épp abból fakadt, hogy nem tudott a közösségbe beilleszkedni, nem tudott a társiasság eszméjének megfelelően viselkedni, így a társaság kizárta őt. Szerelmi érzésében túlzó volt, nem tudta megtalálni az egyensúlyt a szív (egyén) és a nyájas társiasság (közösség) között.²⁰

Az érzékenység szólama a privát tér szólama: a természetben magányt kereső és saját szívének érzéseiben megmerítkező egyén önreflexiós viszonyában szólal meg. Fanni szólama mindvégig megmarad privát szólamnak, nemcsak témája, de címzettje is privát. Ebbe a hangsúlyosan magánjellegű beszédbe ékelődik L-né tanítói szólama, amely az emberi lét közösségi örömeire és kötelességeire figyelmeztet. A tanító szándék és a didaktikus beszédmód már eleve közösségi tétellel bíró beszédmód, de itt a tananyag maga is a társiasság és a közösségiség témáját járja körül. A bárónő a szöveg közreadásával végül Fanni privát szólamát is a nyilvános térbe helyezte. A nyilvánosság terében, a „vidám társalkodás piacán” pedig Fanni érzékeny szólama is másként szól. Megvitathatóvá, megmérhetővé, vagyis az *Uránia* nevelési modelljének megfelelően példázattá válik. L-né közreadói gesztusa révén Fanni naplói és levelei műfajt váltanak: magánjellegű érzékeny meditációkból közösségi tétellel bíró, nevelő szándékú példázattá válnak.

Fanni, avagy a magyar Julie: a női barátság eszmetörténeti és irodalomtörténeti kontextusa

Fanni és L-né barátsága a női barátság egyik korai megfogalmazása a magyar irodalomban.²¹ Barátságuk mély lelkiségen és bensőséges érzelemmegosztáson alapul. Különösen Fanninak L-néhez írott leveleire igaz, hogy a barátság a mély érzelmi feltárulkozás és az önreflexió terepe. De nem hiányzik kapcsolatukból az intimitás már-már erotikus bensőségessége sem: „Karjai közzé estem, és Kebelében rejtettem Orzámat”;²² „Oh Barátném, (meg-fogá egyszerre nagy Indúlattal Kezemet) a Gyöt-relem és a Gyönyörűség határosak”;²³ „a' nélkül hogy tudtam volna, közelítettem, és egyszerre sírva, zokogva egymás karjai között találtuk egymást”.²⁴ Olyan szövetség az övék, amelyet nem billent ki Fanni (esetleg túlzó) szerelmi szenvedélye sem. A leglángolóbb szerelem idején sem felejt el barátnőjét, és van rá gondja,

¹⁹ *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 189.

²⁰ Hasonlóan példázatként értelmezi a *Fanni' hagyományait*: MILBACHER, i. m., 117–118.

²¹ Fanni és L-né barátsága Bodrogi Ferenc Máté elemzésének is sarkalatos eleme: BODROGI, i. m., 218–221.

²² *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 263.

²³ *Uo.*, 187.

²⁴ *Uo.*, 183.

hogyan segítsen neki. Ezért is fontos gróf É-né levele, amely bizonyítja és hangsúlyozza Fanni közbenjárását. T-ai nem felváltja L-nét Fanni bizalmában, hanem teljessé teszi Fanni lelki életét. Báró L-né ugyanakkor nemcsak meghallgatja és támogatja Fannit, de figyelmezteti hibáira, és megpróbálja tanítani, nevelni őt: „Barátnémban Tanítónét találtam”.²⁵ Hogyha pedig elfogadjuk, hogy a hagyományok közreadója, a keretben beszélő, a Fannit bemutató és élete történetét elbeszélő hang L-néé, akkor kettejük szövetsége Fanni halálánál is erősebb. Ebben az esetben a barátnője az, aki nyilvánosságot biztosít Fanninak. Fanni hangja (naplója, levelei és érzékeny megfogalmazásai) a női barátság révén tud a nyilvánosság elé lépni.

A barátság klasszikus modellje az európai kultúrtörténetben az antikvitásból ered, alapozó szövege Cicerónak a barátságról írott beszélgetése (*Laelius vagy a barátságról*).²⁶ A barátságnak ez a hagyományos, klasszikus fogalma – amely nemcsak évszázadokig uralta a barátságról való gondolkodást, de mindmáig meghatározó – a barátságot két egyenrangú, szabad és erényes férfi őszinte, bizalmas kapcsolaton alapuló, hűséges szövetségeként határozta meg. A felsorolásnak itt minden eleme lényeges. Cicero számára a barátság alapja az erény és az erényből fakadó bölcsesség, így csakis a legkiválóbbak lehetnek alkalmasak az igaz barátságra. Minthogy a barátság szabad választáson alapul és kölcsönös rokonszenvre, vonzalomra épül, ezért csak független, szabad férfiak között elképzelhető. A baráti kapcsolat lényege az őszinte, nyílt beszéd, például a barátok feladata figyelmeztetni egymást hibáikra, hiányosságaikra is.²⁷ A cicerói barátságmodellnek evidensen része a tanítás és a kölcsönös fejlesztés. A barátság lényege, hogy a kapcsolatban és a kapcsolat révén a barátok jobb emberré válnak, hiszen a barát tükröt tart, segít kijavítani hibáinkat, segít túllépni gyengeségeinken.²⁸ Minthogy a barátság az erényekre és a közös értékekre, közös elvekre épül, valamint hűséges és elkötelezett kapcsolat, a barátság politikai (közösségi) természetű szövetség is.²⁹ A *Laelius*-ban az antikvitás társadalmi és kulturális közege miatt eleve elképzelhetetlen a női barátság, a szöveg kiindulópontja a szabad és politikailag cselekvőképes államférfiak közti barátság lehetőségfeltételeinek vizsgálata.

A 18. század második felében azonban kialakult a barátságnak egy újfajta modellje, az érzékeny barátság.³⁰ Az érzelmek felfedezésével és az antropológiai elképzelések gyökeres átalakulásával párhuzamosan megváltozott a barátságról való gondolkodás is. Az érzékeny barátság kultuszában óriásira nőtt az érzelmek

²⁵ *Uo.*, 186.

²⁶ A *Laelius* hatásáról lásd például Constant J. MEWS, *Cicero on Friendship = Friendship: A History*, ed. Barbara CAINE, London–New York, Routledge, 2014, 65–72, különösen: 65–66.

²⁷ Lásd erről különösen a XXIV. részt, magyarul: Marcus Tullius CICERO, *Az öregségről – A barátságról*, ford., jegyz. SZABÓ György, Bukarest, Kriterion, 1987, 116–118.

²⁸ A szabad egyének szövetségeként elgondolt barátság modelljét némiképp átrajzolta a barátság udvari modellje, amely a patrónus és a kliens viszonyát is a barátság egy formájának látta.

²⁹ A cicerói barátságfogalom politikai természetéhez lásd például David KONSTAN, *Friendship in the Classical World*, Cambridge, Cambridge UP, 1997, 122–137.

³⁰ Összefoglalóan lásd David GARRIOCH, *From Christian Friendship to Secular Sentimentality = Friendship: A History*, i. m., 165–214.

szerepe (szemben a politikai természetű, racionális szövetséggel), és ezzel együtt átalakult a barátság retorikája, nyelve is.³¹ Az érzékeny barátság nyelvi regisztere, az intimitás megfogalmazásai hangsúlyosan erotizálódtak, annyira, hogy a század végére a szerelmi-erotikus nyelv és a barátság irodalmi nyelve néhol teljesen megkülönböztethetetlené vált.³² Az érzelmeknek ebben a felértékelődésében a barátság átkerült a közösségi, politikai szférából a privát térbe. A barátság olyan bensőséges és mély, személyes kapcsolattá változott, amely elsősorban az egyén lelki életében játszik szerepet, a közösség számára azonban nincs jelentősége. Az érzékeny barátság modelljét főként szépirodalmi műfajok dolgozták ki és tették elképzelhetővé az olvasók számára. Míg a korszak teoretikus irodalma, traktátusai és filozófiai jellegű írásai továbbra is a barátság klasszikus paradigmájában mozogtak, addig a szépirodalom (és elsősorban a regény) alkalmas terep volt az új típusú érzelmek és új típusú emberi kapcsolatok kidolgozására. Ebből a szempontból példászerű Rousseau életművének belső ellentmondásossága,³³ hiszen míg az *Emil, avagy a nevelésről* című munkájában a nőket alapvetően alkalmatlannak ítélte a barátságra,³⁴ addig az *Új Héloïse*-ban mégis megírta és kidolgozta Claire és Julie barátságát, amely a női barátság paradigmatisztikus szövegévé vált.³⁵

A *Fanni' hagyományait* korán szokássá vált a „magyar Werther”-ként emlegetni: már Zilahy Károly is Goethehez hasonlította Fannit a magyar női irodalomról szóló összefoglaló írásában.³⁶ Gyulai Pál 1875-ös *Fanni*-kiadásának előszavában szintén Goethe regénye válik viszonyítási ponttá. A *Werther* jelenti az egyik érvet a *Fanni' hagyományainak* fikcionáltsága, és Kármán József szerzősége mellett:

„Mindazokat, akik Fanni szerzőségét vitatják, úgy látszik, az a körülmény vezette tévedésbe, hogy a beszély napló és levél alakjában van írva [...]. De vajon e korban nem írtak-e ily alakban beszélyt és regényt?”

31 Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, Bp., József Műhely Kiadó, 1997, 78–90.

32 Magyar kontextusban lásd erről LACZHÁZI, i. m., 276–279.

33 Rousseau teoretikus műveinek a női szerepre vonatkozó előírásairól és a fiktív nőalakok (Sophie és Julie) közti feszültségről lásd Lori J. MARSO, *Rousseau's Subversive Women = Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed., Lynda LANGE, Pennsylvania, The Pennsylvania State UP, 2002, 245–276.

34 Elsősorban azért, mert a nő létének lényege és végcélja, hogy a férje életét kiteljesítse. Ugyanakkor a nők között előforduló intimitás Rousseau érvelése szerint a kacérság és a vágykeltés eszköze: „Tény az is, hogy szívélyesebben csókolják meg egymást, és több bájjal kedveskednek egymásnak férfiak jelenlétében, mert büszkéik rá, hogy büntetlenül szíthadják emezek mohóságát olyan kegyek látványával, melyeket ilyenkor kíváncsiak tesznek számukra.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, avagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, Bp., Papirusz Book, 1997, 284.

35 Julie és Claire barátságának felforgató erejéről és Claire regénybeli kulcsszerepéről lásd Lisa DISCH, *Claire Loves Julie: Reading the Story of Women's Friendship in La Nouvelle Héloïse*, Hypatia, 1994/3, 19–45.

36 ZILAHY Károly, *Magyar írónők = Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865, X–LVI.

Vajon Goethe *Werther*-je, e kor legolvasottabb regénye, nem ilyen-e?”³⁷

Talán a Goethe-párhuzam korai megjelenése és gyakori emlegetése takarhatta ki sokáig a *Fanni* értelmezéstörténetéből a másik nagy hatású európai levélregényt, Rousseau *Új Héloïse*-át, amely azonban a *Werthernél* megalapozottabb párhuzama lehet a *Fanni* szövegének.³⁸ Vörös Imre 1987-es kismonográfiájában például annak ellenére sem veszi számításba Rousseau hatását a *Fannira*, hogy kifejezetten a francia irodalom nyomait keresi a magyar irodalomban. Az addigra rögzült hagyomány alapján magabiztosan jelenti ki, hogy Kármán Goethe hatására írta a *Fannit*.³⁹ Holott Granasztói Olga olvasástörténeti kutatásai alapján tudjuk, hogy a 18. század végén Rousseau művei viszonylag széles körben voltak megtalálhatók magyarországi könyvkereskedőknél és könyvkölcsönzőknél.⁴⁰ A *Fanni*’ *hagyományai* értelmezési keretébe Devescovi Balázs vonta be az *Új Héloïse* szövegét, aki először detektálta a két levélregény mottójának egyezését is.⁴¹ A hagyományok szövegét közreadó *Az Uránia*’ Szerzőinek *Bóldogságot!* című kísérőlevél ugyanis ugyanazzal a Petrarca-idézzel vezeti be Fanni élettörténetét, amely az *Új Héloïse*-nak is a címlapon szereplő mottója: „A’ Világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt, és tsak azoknál esméretes, a’ kik itt maradtak, hogy őtet sírassák.”⁴²

A *Daloskönyv* 338. szonettjéből való idézetet kiemeli és megismétli az *Uránia* illusztrációja is: a lefelé fordított fáklyát és sírkövet (?) ábrázoló metszeten a felirat szintén ugyanannak a két sornak a magyar fordítása, amely a Rousseau-levélregény 1761-es első kiadásának címlapján az eredeti olasz változatában szerepelt. A mottó kijelöli azt az európai irodalmi kontextust, amelyben a *Fanni* értelmezhető. A mottó azonosságára Bódi Katalin két helyen is felhívta a figyelmet,⁴³ és rámutatott, hogy a Petrarca-szonett idézett sorait „a *Julie* helyezte szélesebb olvasói köztudatba, így az is feltételezhető, hogy T-ai Petrarca-parafrázisa Rousseau *Julie*-jéből származhat”.⁴⁴

37 GYULAI Pál, *Előszó Kármán József: Fanni hagyományai c. munkájához* = Gy. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, 325–326, 326.

38 Bódi Katalin korábbi tanulmánya ugyan számba vette a magyar levélregény francia műfaji előzményeit, de az *Új Héloïse* konkrét, szövegszerű párhuzamaira a *Fanni* kapcsán még nem tért ki (csak Kisfaludy Sándor *Két Szerető Szívnek Története* kapcsán). BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben*, ItK, 2003/4–5, 483–503.

39 Vörös Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41), 178.

40 A Pozsonyban 1793-ban lefoglalt olvasókabinets könyvvállományában például megtalálható volt az *Új Héloïse* német fordítása, ahogyan O’Reilly selmecbányai bírósági ülnök hagyatékában vagy a pesti könyvkereskedők eladási címjegyzékében is szerepelt. GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*, Bp., Universitas–OSZK, 2009, 50–65.

41 DEVESCOVI, i. m., 107–109, 175.

42 *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 69.

43 BÓDI Katalin, *A karthausi újraolvasásának lehetőségei: Még egyszer Eötvös József szépirodalmi mintáiról* = *Eötvös-újraolvasó: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriuma*ra, szerk. DEVESCOVI Balázs, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 41–67; illetve BÓDI Katalin, „Édes melankólia”: *A Fanni hagyományai emberképéről*, *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 59–72.

44 BÓDI, *A karthausi újraolvasásának...*, i. m., 63.

A mottó egyezésének megállapítása azonban egyelőre nem vezetett a két regény részletesebb összehasonlításához.

Az *Új Héloïse* számos szempontból rokon szövege a *Fanni'* hagyományainak, sokkal inkább, mint a *Werther*. Egyrészt természetesen a női beszélő és az érzékeny szerelem női nézőpontú megfogalmazása miatt, másrészt a nagyon hasonló struktúrájú szereplőháló miatt. Rousseau regényének három főszereplője van (akik egyúttal a levelek leggyakoribb beszélői is): Julie, Saint-Preux és Claire – vagyis a fiatal szerelmesek, és Julie barátnője. A több száz oldalas Rousseau-regény ennél persze jóval gazdagabb szereplőviszonyokkal dolgozik, de a három legfontosabb karakter mégiscsak megegyezik a *Fanni* kulcsszereplőinek viszonyhálózatával és történetbeli funkciójával: fiatal, tiltott szerelmesek (Fanni és T-ai), valamint Fanni barátnője és bizalmasa, L-né. De nagyon hasonló a két szöveg apafigurája is. A megfélemlítő és tekintélyes apának Rousseau-nál nemcsak dörgő hangja van, de bántalmazza is a lányát:

„Ugyanazon fékevesztett haraggal megragadott [...] s kimélet nélkül mérte reám csapásait: egyiket a másik után. Anyám közénk vetette magát [...] – szegény! testével fogta fel az egyes ütlegetek, melyek nekem voltak szánva. Az ütések elől menekülni igyekeztél hirtelen megfordultam, megbotlottam és a földre zuhantam, miközben fejemet az asztal lábában úgy megsebeztem hogy arcomat a vér rögtön elborította.”⁴⁵

Nem sokkal ezután Julie anyja meghal (ahogyan korábban, a regény cselekményeideje előtt Julie bátyja is), ami tovább erősíti a Fanni szereplőviszonyaival való párhuzamot: Julie – csakúgy, mint Fanni – teljesen egyedül marad. Egyetlen támasza barátnője, Claire (ahogyan Fanninak L-né).⁴⁶ A műfaji azonosságon és a szereplőviszonyok párhuzamosságán túl a szerzői/közreadói pozíciókkal való *Uránia*-beli játék is a Rousseau-levelelregény előszavát idézi:

„Ámbár én e könyvnek mindössze is csak kiadója vagyok, nem csinállok titkot belőle, hogy magam is dolgoztam rajta. Az én művem-e az elejétől végig... költött dolog-e az egész történet? Világ fia, mit érdekel ez téged? tudom ugyanis, hogy mesének fogod tartani az egészet.”⁴⁷

Habár mindkét szöveg játékba hozza a fikciós mű vagy valós dokumentum bilingvált eldöntetlenségét, és az olvasói aktivitásra és befogadásmódra bízva a szövegek

45 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Júlia, a második Héloïse*, ford. MIHÁLKOVICS Árpád, Pécs, 1882, I, 186.

46 Eltérés a két regény között, hogy míg Julie apja nem nőül újra, addig Fanni apja újrászadik, így a Hamupipőke-történet szereplői is megjelennek a szövegben: a mostohaanya és a két mostohanővér. Ez azonban nem változtat Fanninak a családon belüli magányos helyzetén.

47 ROUSSEAU, *Júlia...*, i. m., I, 7.

státuszát, Rousseau levélregénye mégiscsak szerzői névvel jelent meg, a valósként feltüntetett levelek közreadása inkább az olvasókkal való összekacsintásként értelmezhető.⁴⁸ Az *Uránia*ban a közreadói/szerkesztői/szerzői pozíciók eldöntetlenségben maradnak – ami mindmáig mozgásban tartja a *Fanni* befogadástörténetének szerzőre vonatkozó kérdéseit.

A *Julie* szövegével nemcsak az érzékeny (és tiltott) szerelem, valamint a levélregény műfaja köti össze *Fanni* világát, de például a két szöveg kertkultusza is. A kertkultusz az *Uránia* egyéb szövegeiben is megjelenik, többek között fontos szerepet tölt be a korábban szintén Kármánnak tulajdonított *Egy Újj-házasság Levelei Barátjához* című írásban is. A három levélből álló szöveget Gyulai Pál is rokonnak érezte a *Fanni* hagyományával, hiszen (Goethe mellett) éppen az *Újj-házassal* érvel Kármán szerősége mellett:

„Hasonlítsuk össze *Fanni* hagyományait *Egy új házasság leveleivel* ugyancsak Kármántól, s érezni fogjuk, hogy ebben éppen oly mély kedéllyel és művészi egyszerűséggel rajzolja a boldog szerelmet, mint abban a boldogtalant.”⁴⁹

Noha az *Újj-házasság Levelei* szintén névtelenül megjelent mű, és semmi nem utal Kármán szerzőségére, ugyanakkor a két szöveg valóban sok szempontból egymás párdarabjának tekinthető. A két szöveg rokonságát az azonos szerzőség helyett azonban sokkal inkább a közös európai irodalomtörténeti kontextus hozza létre: az *Újj-házasság* ugyanahhoz az elődszöveghez kapcsolódik, mint a *Fanni*: Rousseau *Új Héloïse*-ához. Ahogy a *Fanni* esetében a közös mottó tekinthető nyílt utalásnak, úgy itt a női név azonossága (Julie/Julia), a női szereplők titkos kertjének névazonossága (Elyseum/Eli'seum), valamint a kertek leírásának nagyfokú hasonlósága⁵⁰ hozza létre a transztextuális utalást. Vagyis bizonyos értelemben igaza volt Gyulainak, a két szöveg valóban tekinthető egymás párdarabjának: mindkettő értelmezhető úgy, mint változat az *Új Héloïse* témájára és műfajára. A *Fanni* hagyományainak mottója és a Rousseau-regénnyel való párhuzamai inkább a szöveg megalkotottsága mellett szólnak – ugyanakkor semmit sem árulnak el a szöveg szerzőségéről.

Összességében tehát *Fanni* sokkal inkább tekinthető a magyar Julie-nek, mint amennyire a magyar Werthernek. A fenti hasonlóságokon túl a legfeltűnőbb, de mindenesetre a legrészletesebben kidolgozott párhuzam a két szöveg között a női barátság megírása és színre vitele. Claire és Julie barátsága legalább olyan erős és fontos kapcsolat Rousseau regényében, mint Julie és Saint-Preux szerelem: „Különös szeszélye a természetnek, de nálam a barátság érzelme erősebb, mint a szerelemé” – vallja Claire Julie-hez fűződő kapcsolatáról vőlegényének.⁵¹ Lisa Disch megvilá-

48 Valóság és fikció ironikus játékáról Rousseau-nál lásd BÓDI, *A valóság poétikája...*, i. m., 494. A *Fanni* hagyományai kapcsán: BORBÉLY, i. m.

49 GYULAI, i. m., 326.

50 *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 56; ROUSSEAU, *Júlia...*, i. m., II, 488–498.

51 ROUSSEAU, *Júlia...*, i. m., I, 191.

gító értelmezése szerint Julie férjének, Wolmarnak nem is Saint-Preux a valódi ellenlábasa, hanem Claire.⁵² Claire végigkíséri Julie-t a regényben, józanabb félként próbálja megóvni a szerelmeseket, mindvégig teljes és korlátlan bizalmasa Julie-nek (és nagyrészt Saint-Preux-nek is), míg végül Julie meghal Claire karjai között.⁵³ Claire-nek és L-nének a történetben betöltött szerepe, a főszereplőhöz fűződő kapcsolatuk erőssége, a barátság intim bizalmassága és életre szóló szövetsége is azonos.

Összegzés

A 18. század második felének európai regényirodalmában a nők közötti barátság kifejezetten népszerű téma lett.⁵⁴ A barátság új, magántermészetű és érzelmekköz-pontú felfogása összeegyeztethető volt mind a nők társadalmi pozíciójával, mind a női nemmel kapcsolatos antropológiai nézetekkel. Vagyis a 18. század végére, a barátság fogalmának átalakulásából következően, a női barátság elképzelhető jelenséggé változott.⁵⁵ A magyar irodalomban a *Fanni' hagyománya*ival már meglepően korán megjelent a női barátság szépirodalmi megfogalmazása. Fanni és L-né bizalmas barátsága első ránézésre messzemenően illeszkedik az érzékeny barátság új típusú modelljéhez. A szöveg kétszólamúsága azonban a barátság értelmezésében is polifonná (vagy legalábbis kétszólamúvá) teszi a *Fanni' hagyományainak* szövegét. A kapcsolatukban megjelenő didaktikus jelleg kifejezetten a cicerói barátságeszményt követi. Az első ránézésre tisztán érzékeny barátságnak tűnő viszony így a szöveg alaposabb olvasatában jóval komplexebbé válik: Fanni és L-né barátsága az érzékeny barátság mellett magába foglalja a klasszikus barátságeszmény egyes elemeit is.

A nők közötti barátságot talán az érzékeny barátság új koncepciója alapozta meg – de a nők közötti barátság irodalmi megfogalmazása a *Fanni' hagyománya*iban olyan elemeket is megjelenített, amelyek a klasszikus barátságeszmény felfogásából eredtek. A *Fanni' hagyományai* így nemcsak az érzelmek megélésére nézve lehetett (követendő, avagy elrettentő) példázat, de mintául szolgálhatott a baráti kapcsolatok megélésére, valamint a barátság beszédpozícióként és beszédmódként való használatára nézve is.

52 DISCH, i. m.

53 ROUSSEAU, *Júlia...*, i. m., II, 571.

54 GARRIOCH, i. m., 176–184.

55 A 19. századi folyamatokkal kapcsolatban: BARBARA CAINE, *Taking up the Pen: Women and the Writing of Friendship = Friendship: A History*, i. m., 215–222.

KRITIKAI LAPOK

Lengyel Imre Zsolt

Derű és árny – avagy: kik voltak a Wohl nővérek?

MÉSZÁROS Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén: A Wohl nővérek munkássága*, Bp., Ráció, 2025.

Ha Mészáros Zsolt Wohl Jankáról és Wohl Stefániáról szóló monográfiáját egyetlen szóval kellene jellemezni, azt mondanám: *derűs* szövegről van szó. Ahogy a könyv tételmondatként olvasható passzusaiból is kiderül, a szerző alapvetően problémátlannak látja és láttatja mind hősei sorsát, mind az őket körülvevő társadalmi közeget: a nővérek munkássága, olvashatjuk, „a gazdasági és szellemi tevékenység összefonódásának pozitív példaként tűnik fel”, hiszen „a dinamikusan fejlődő könyv- és sajtópiacnak köszönhetően megélték” az általuk választott „író-értelmi-ségi” pályán. (28.) Hasonló hangvételű részleteket a monográfia számos pontjáról lehetne idézni: „a fúzióval mindenki jól járt” (161.) – vonja le például a tanulságot Mészáros annak kapcsán, hogy a Wohl nővérek saját lapja (*A Nők Munkaköre*) beolvadt az Athenaeum *Magyar Bazár* című kiadványába; Wohl Janka pedig, összegez később, „sikeres szerkesztői stratégiát valósított meg, amelynek köszönhetően mintegy harminc évig vezette a divatlapot” (228.), ráadásul „vezető szerepet” vívott ki „az életvezetési könyvek piacán” is. (143.) A szerző optimista hangoltsága történelemfelfogására is kiterjed: a „modernség” a könyvben egyértelműen pozitív implikációkkal bír, az ahhoz való kapcsolódás ténye elismerésként jelenik meg a szöveg hangsúlyos pontjain. Ami újabb, az jobbnak is tűnik egyúttal – ezt húzza alá az is, hogy Mészáros azt látszik legtöbbször értékelni a múltból, ami rokonítható valami későbbivel: Wohl Janka korai versei „a 20. századi lírafejemények, illetve a posztmodern elméletek felől válnak megközelíthetővé és figyelemre méltóvá” (38.); Wohl Stefánia *Aranyfűst* című regényének „értékét és újraolvasásának indokoltságát [...] a modern epikai törekvésekkel rokonítható narrációs megoldásai jelentik” (111.); a divatlapok „nyílt tér”-rovatainak elemzése során kiemeli, hogy azok „működése és funkciója párhuzamba hozható a mai online közösségi oldalak bizonyos szerveződései sajátosságaival” (178.), a körkérdéseket közlő rovat kapcsán pedig megjegyzi, hogy az „a modern celebritáskultúra korai sajtópéldájának tekinthető”. (180.)

Az efféle világszemléletre talán kevésbé hajlamos olvasónak azonban könnyen feltűnhet, hogy a derű megőrzését – ahogy gyakran lenni szokott – az esetleg zavaró tényezők elhanyagolása segíti elő: Mészároshoz nem különösebben foglalkoztatják sem a tárgyalt korszak vitái, konfliktusai és dilemmái, sem a történelmi fejlődés irányával kapcsolatban feltehető kérdések. A monográfia ennek megfelelően nemigen

él olyasféle módszerekkel, amelyek szükségszerűen elvezetnének ezen tényezőkhez. Eszközkészletéből szinte teljesen hiányzik a morális vagy politikai alapú értékelés, de meglepően ritkán vállalkozik a releváns kortárs mezőket (vagy legalább néhány orientációs pontot) láthatóvá tévő kontextualizálásra vagy alaposabb szövegértelmezésre is. (Wohl Janka első kötetét követő szépirodalmi kísérleteit például egyetlen oldalnyi szöveg tárgyalja csupán – elismerten „csak az említés szintjén” [67.]; de érdemben nem szól a könyv Wohl Stefánia terjedelmes publicisztikájáról vagy *Éva* című elbeszéléskötetének számos darabjáról sem, és az *Egy szerelem életrajzá*ról szóló három és fél oldal [95–98.] sem jut túl a madártávlati bemutatáson.) Így sokszor láthatatlan marad az a tér, amelyben a főhősök mozognak, és jelentős mértékben hozzáférhetetlenek maradnak szándékaik, meggyőződéseik, elköteleződések. Ebből fakad meglátásom szerint a monográfia furcsa kettőssége: a források lenyűgöző gazdagságát megmozgató (több mint nyolcszáz lábjegyzetet és egy 35 oldalas bibliográfiát tartalmazó) szöveg végére érve egyfelől természetesen azt éreztem, rengeteg mindent megtudtam a Wohl nővérekről, ugyanakkor attól a benyomástól sem tudtam szabadulni, hogy továbbra sem vagyok képes pontos fogalmat alkotni róluk, és nem tudnám megmondani, hogy monográfusuk szerint tulajdonképpen *miféle* irodalom, *miféle* sajtó, *miféle* szalon is volt az övék.

Jellemzőnek gondolom a fentiek vonatkozásában például a „századvégi” magyar irodalom megítéléséről szóló fejezet (I. 1.) azon bekezdését, amely Ignotus egy 1902-es cikkét idézi, ahol a szerző „mint egy letűnt korszak képviselőiről” beszél Wohl Jankáról és nemzedéktársairól, és – Mészáros összefoglalása szerint – „az évtized irodalmi teljesítményeit műkedvelő kategóriába sorolja”. (24.) A monográfus, miután meghökkenésének ad hangot, hogy *A Hét* szerzője éppen a Wohl–Justh-kör „kozopolita” jellegét látszik kifogásolni, így értelmezi a tárgyalt szöveget: „Ignotus kritikája jól szemlélteti a nemzedéki reakciót, az elődöktől való megkülönböztetés igényét, a magát korszerűnek és újnak beállító attitűdöt, más szóval a modernségek heterogén, egymással versengő, egymást kirekesztő jellegét.” (24.) Ez a szakasz, miközben látszólag a különféle irányzatok küzdelmére hívja fel a figyelmet, a mindenkori generációváltások pusztá illusztrációjaként kezeli Ignotus idegenkedését – amivel egyrészt némileg el is jelentékteleníti azt, másrészt annak specifikumairól ezután nem derül ki semmi. Holott nyilvánvaló, hogy Ignotus és Wohl Janka nem csupán két eltérő generáció, hanem két alapvető jelentőségű, nagyon különböző irodalom- és nyilvánosságelfogás reprezentánsai is. Ignotus ideálképe már az 1890-es években is az őszinte, megkötöttségektől mentes, potenciálisan szubverzív irodalom volt, legfőbb ellenfelei pedig azok a kapuőrfigurák voltak, akik az erkölcsre, a konvenciókra vagy a piaci igényekre hivatkozva nem biztosítottak fórumot az ilyesféle irodalommal kísérletezőknek, és így hátráltatták az Ignotus által szükségesnek vélt haladást. A *Magyar Bazárt* szerkesztő Wohl nővérek pedig éppen ilyesféle kapuőrök voltak, hiszen a lap összeállításánál, mint azt Mészáros is leszögezi, ügyelniük kellett arra, hogy azt „fiatal lányok is kezükbe vehessék”, vagyis „megfeleljenek a korban elvárt hajadoni erényeknek”. (206.)

Ignotus vonatkozó írásainak törekvése végeredményben a *valódi* irodalom kategóriájának leszűkítése volt, kizárva abból az elvárásokat kielégítő, megrendeléseket teljesítő, (kvázi-)áruszerűen termelt műveket – ilyen módon igyekezett elősegíteni az önelvű (vagy önkéntelen) módon alkotó írók függetlenségének és tekintélyének növekedését a követelésekkel fellépő közönséggel és a nevükben eljáró szerkesztőkkel szemben. Ez a pozíció alighanem közelebb áll a szépirodalommal hivatásosan foglalkozók körében manapság uralkodó konszenzushoz, mint az, amelynek ellenében létrejött – és amelynek Wohl Janka praxisa meglehetősen látványos példáját nyújtja. A monográfiában ezt plasztikusan illusztráló epizódokról olvashatunk: Wohl levélben kapacitálta Szász Károlyt, hogy „az ide zárt képet” próbálja meg szoros határidővel „néhány színes strófában kifejezni” (164.); Czóbel Minkával lerövidítette-átdolgoztatta *Czinka Panna* című művét (216.), és hol költeményt rendelt tőle, „mely Mária Valeria főhercegnő nászára vonatkozhatnék” (221.), hol báli beszámolót (281.); Justh Zsigmond „egyik beküldött, három számra való novellája helyett ő írt valami egy számba illő elbeszélést, és fiatal íróbarátja nevét kanyarította alá” (220.); Bródy Sándor egy írását elhatárolódó-sajnálkozó kommentárral ellátva közölte (207.) és így tovább. Ezek a mai szemmel alighanem kissé hajmeresztőnek és többé-kevésbé megalázónak látszó esetek arra emlékeztetnek, hogy a jelenkori értelemben vett magasirodalmi intézményrendszert a *Magyar Bazár*-modell *ellenében* kellett kialakítani. Ezért gondolnám érdemesnek erőteljesebben hangsúlyozni, mint Mészáros teszi, hogy a „modernség” változatos irányú törekvések küzdelmében bontakozott ki – vagyis „a Magyar Bazár hozzájárulása az irodalmi modernséghez” (223.) nem értelmezhető pusztán addícióként, mint a monográfia helyenként sugallja. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos és releváns az a számtalan szempont, amit a kötet felsorakoztat azzal kapcsolatban, hogyan közvetített a *Magyar Bazár* (irodalmi és tágabban értve kulturális szempontból) újszerűnek ítélt tartalmat olvasói felé. Sőt azt sem jelenti, hogy ne érvelhetne valaki amellett, hogy – lévén a piac a kapitalista modernség meghatározó eleme – ne a magát a piactól és a közönség ítéleteitől függetleníteni igyekvő *Nyugatot* (és utódait), hanem a kereslethez a *Magyar Bazár*hoz hasonlóan eredményesen alkalmazkodó, mondánivalóját szélesebb körben disszeminálni képes lapokat tekintsük mintaszerűen modern intézményeknek, eljárásaikban pedig ne furcsaságot, hanem a kimenetel által igazolt fogásokat lássunk. Mészáros, aki a tartós piaci sikerre a látott módon végső érvként hivatkozik, Wohlt „a jó szerkesztő” ismérveivel rendelkező figuraként jellemzi (163.), akcióiról pedig minden rosszallás nélkül számol be, mintha ez utóbbi álláspontra helyezkedett volna. Elköteleződéseinek reflektálttá tétele és a két ízlés és irodalomfelfogás artikulált szembeállításának híján azonban nehéz pontosan látni ez ügyben.

E kérdéseket nem utolsósorban azért vélem fontosnak felvetni a monográfia kapcsán, mert mintha a piacnak ezzel a némileg idealizáló felfogásával lenne összefüggésben, hogy Mészáros nemigen időzik el a nővérek életének feszültségekről árulkodó mozzanatainál. Figyelemre méltónak gondolom például azt a Wohl Jankától származó levélrészletet, amely az egyik fejezet mottójaként jelenik meg,

ám értelmezés nélkül marad: „Moi – je me gaspille [elfecsérlem magam] – Semmihez sem jutok a folytonos journalizmus mellett! Kár – még volna mondani valóm.” (67.); ráadásul, mint a következő oldalról kiderül, Wohl „visszatérően” panaszkodott arról Justh Zsigmondnak, hogy „felőrli a szerkesztés napi gondja”. (68.) Érdekesnek gondolom idézni továbbá Hevesi Lajos Wohl Stefániáról szóló nekrológjának egy olyan részletét, amellyel a monográfiában nem lehet találkozni:

„Ez a merész költői szellem húsz éven át írta a Magyar Bazár divatrészét. Az a szörnyű szöveg, melyben csaknem ugyanannyi a szám, mint a betű, az egész idő alatt egyetlen egyszer sem eredt más tollból. Mi sem tartóztatta vissza eme kötelességének pontos teljesítésétől, még utazás közben, Róma csodavilágában is megírta a hosszú jelentéseket a legújabb kézimunkákról, vagy a legsilányabb divatszeszéylekről. Betegsége sem változtatott ezen, s harmadfél nappal halála előtt, már-már elhomályosuló szemmel, még mindig ezt írta.”¹

Tanulságos ehhez még hozzáolvasni Wohl Janka *Emléklap* című bevezetőjének egy szakaszát a *Wohl Stephanie hátrahagyott iratai* című kötetből:

„A lelki szenvedés mindenkor megőriztette, megsemmisítette; ellenben bámulatot parancsoló, hősie erővel tűrte a testi kint, mit lenézett s legyőzött túlságba vitt kötelességérzete. Egy ízben, súlyos operáció után, felkötött balkarral, vánkosoctól támasztva, hatodnapra már írt. Élete utolsó hónapjaiban, a morfium áldott hatása alatt, térdein irónnal dolgoztatott szenvedélyesen, míg két nappal halála előtt a szó szoros értelmében, ki nem hullott reszkető ujjai közül az irón. Nem bírta tovább... A mig élek, üldözni fog a tekintet, mely akkor szemeiből előtört. A halálra sebzett lélek néma kétségbeesése szólt belőle. *Néma* kétségbeesése, mert egész hosszas betegsége alatt egyszer sem árulta el előttem vergődő lelkének töprengéseit. Az nap mondta nekem, mintegy már a végtelenbe néző szemekkel: »Ugy-e bár, mindig megtettem kötelességemet, még bénuló kézzel is?« s e gondolat idegnyugtatóan hatott reá.”²

A kötelességtudás által leállíthatatlan divatcikkíró robottá változtatott Wohl Stefánia, az élete kényszerű elvesztegetése miatt kesergő Wohl Janka – ezek a monográfiában láthatatlanul maradó alakmások inkább tűnnek áldozatoknak, mint hősöknek.

Ebből a nézőpontból válhat némileg gyanússá az a magától értetődés, amellyel Mészáros a nővérek pályájának alakulását kezeli. A könyvnek a pályakezdő Wohl Jankáról szóló fejezeteiből számomra ugyanis az derül ki, hogy az idősebbik nővér

1 HEVESI Lajos, *Emléklap* = Wohl Stephanie hátrahagyott iratai, szerk. WOHL Janka, Bp., Athenaeum, 1891, II, 227–228.

2 WOHL Janka, *Emléklap* = Uo., I, XII.

eredetileg a legkevésbé sem arra a pozícióra aspirált, amelyet végül betöltenie adatott. Bár az elemzés konkrétan csak néhány kortárs női szerzővel hasonlítja össze Wohl teljesítményét, és közel sem elemzi kimerítően a *Wohl Janka költeményei* című, 1861-ben megjelent kötetét, az arról tett megállapítások nyomán nagyjából elképzelhetővé válhat, hol igyekezett szerzője saját helyét kijelölni. Wohl Janka, olvasható összefoglalásképpen, „művelt, képzett és öntudatos pályakezdő költő” volt, aki „a költészetre mint mesterségre és hagyományra tekintett, amit elsajátítani és meghaladni törekedett” (54.) – ez alapján arra következtethetünk tehát, hogy highbrow, önreflexív műveivel Wohl a kialakulóban lévő irodalmi mező autonóm pólusát célozta meg; és ezen pólushoz való vonzódásáról árulkodik közeli kapcsolata is a korszak szakmailag legmagasabbra becsült szerzőjével: „Arany életműve mindvégig meghatározó maradt az író Wohl Janka számára, amit követendő példaként közvetített a fiatalabb generációk számára.” (64.) Wohl költészete ráadásul a „transzgresszív” (40.) vonásokat sem nélkülözte, amit a kritikusi reakciókon túl világosan jelez például Arany levele, amelyben egy elkészült költeménye közzétételéről igyekezett őt nő voltára tekintettel lebeszélni. (35.) Ezt a szubverzív jelleget tanúsítja Wohl *Egy költőhöz* című verse is, amelynél viszonylag hosszan időz a monográfia – igyekezve eltávolítani azt egy leegyszerűsítő, bulvárosító olvasattól („nem válásra és vadházasságra kívánta rábírní Aranyt” [57.]), elismerve ugyanakkor, hogy a mű „túlfűtöttsége mai szemmel kétségtől merészen tűnik egy 19. századi női szerzőtől egy férfiköltő irányában”. (56.) Első kötetét követő műveiben pedig, amennyire az rövidke leírásuk alapján megítélhető, elszántan folytatni igyekezett határfeszegető tevékenységét: „*Keletiek / Keleti dalok* címmel olyan versciklusba kezdett, amely éppen a szenvedély női szempontú ábrázolását állította a középpontba” (67.).

A fentiek miatt azt gondolom, hogy mindenesetre kérdéseket vet fel a tény, hogy Wohl Jankával később a mező heteronóm térfelén – egy middlebrow lap lányos anyák érzékenységeire ügyelő szerkesztőjeként és „életmódról, viselkedésről, kozmetikáról szóló” (68.) könyvek szerzőjeként – találkozhatunk. Az átmenet egyes mozzanata a monográfiából megismerhetők ugyan, ám nem kapcsolódnak össze történeté. Az egyes elemeket a következőképpen narrativizáltam a magam számára: Wohl Janka nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy az alkotásnak szentelhesse életét, férjhez menni pedig nem akart vagy nem tudott. Habitusánál fogva (amelyet nyilván befolyásolt neme, részben zsidó gyökerű protestáns polgári környezete [20., 238.] és a szülői házban érvényesülő „önállóságra való nevelés” [28.]) feltétlenül szükségesnek vélte, hogy tisztas megélhetést biztosító pályát találjon; azt, hogy „en artiste” (68.) éljen, illetve hogy ápolásra szoruló édesanyját (241.) elhanyagolja, nem látta lehetségesnek. Mivel szülei nagy gondot fordítottak a taníttatására (27.), előbb nevelőnőként, később zongoratanárnőként tudott munkát vállalni (68.), majd megragadta az alkalmat, hogy testvére mellett *A Divat* szerkesztőjévé válhatott (159.), és így ismét közelebb kerülhetett az irodalmi élethez. Miután *A Divat* eladták alóluk, a nővérek saját lapot indítottak *A Nők Munkaköre* címmel, amely gyorsan viszonylag népszerűvé vált, de kellő saját tőke híján (161.) versenyképtelennek bizonyult – így azt felkínálták a kulturális piacot

egyre inkább leuraló nagy vállalatok egyikének, az Athenaeumnak. A cég *A Nők Munkakörét* beolvasztotta az annál alighanem populárisabb karakterű *Magyar Bazár*ba (előbbi profilja nem ismerhető meg pontosan a monográfiából), a Wohl nővéreket pedig alkalmazottként kinevezte az összevont lap szerkesztőivé; szerződésük kikötötte, hogy állásuk megszűnik, ha az előfizetők száma egy megadott mennyiség alá csökken (162.) – egzisztenciájuk megóvása érdekében tehát ügyelniük kellett, hogy a lap folyamatosan megjelenessen, és olvasóik igényeit kiszolgálják, illetve ne bőszítsék fel őket semmivel. A tulajdonos egy megszabott összeget adott át a szerkesztőknek minden évben, amelyből ki kellett gazdálkodniuk a tiszteletdíjakat, a korrektúrákat stb. (161.); annak függvényében maradt tehát több vagy kevesebb pénz a nővéreknél, mennyi munkát voltak képesek maguk elvégezni. Mindezek fényében viszonylag világossá válhat, miért nem talált időt az alkotótevékenységre Wohl Janka, és miért körmölt cikkeket nyaralás közben vagy nagybetegen is Wohl Stefánia. Persze a nővérek sorsa a körülményekhez képest valóban viszonylag szerencsésen alakult, hiszen megtalálták a módját, hogy kulturális tőkájukat pénzzé, kapcsolatokká és (közvéleményformáló szereplőkként) némi hatalommá konvertálják – nem gondolom tehát teljesen jogosulatlannak azt sikertörténetként elmesélni. Pályájuk azonban meglátásom szerint egyúttal azt is demonstrálja, hogyan kényszeríti ki a gazdasági tőke hiánya a lemondást a szabadság, az autonómia mind több aspektusáról a megélhetés érdekében.

A monográfiát kissé egyoldalúnak gondolom tehát abban az értelemben, hogy tárgyat jobbra csak az egyéni boldogulás nézőpontjából szemléli, és nem sokat foglalkozik strukturális kérdésekkel. Meggyőződésem, hogy mind a Wohl nővérekről, mind általában a moderniségről többet lehetne megtudni ezt a két aspektust dialektikus módon egyszerre érvényesítve. Ez az egyoldalúság annyiban ugyanakkor adekvátnak mondható, hogy, úgy tűnik, hasonló szemléletmód jellemezte magukat a Wohl nővéreket is. Igen tanulságosnak gondolom e probléma kapcsán *A Nők Munkaköre* előfizetési felhívását³ (a monográfia nem idézi), amely ezzel a mondattal kezdődik: „Míg a nők Amerikában és Angliában választási jogra, a kormány élére törekszenek, míg nagyhangzú beszédek tartanak s a dolog egész eddigi rendjét fel akarják forgatni, hogy ezen romokon társadalmi légvéraikat felépíthessék: addig Magyarország szerényebb leányai lassan, de sikeresen működnek a valódi szabadság, azaz: a nemes önállóság nagy munkáján.” A felhívás ezt követően a „Nőképző-egylet”, a „Gazdasszonyok egylete” és a „Nőipar-egylet” a nőképzést és ezáltal a női munkavégzést fejlesztő-elősegítő tevékenységére utalva jelenti ki: „Így emancipálnak a magyar nők!” A nővérek emancipációs stratégiájának lényege tehát egyfelől az elzárkózás volt a társadalom szervezett, átfogó, radikális átalakításától, másfelől a fennálló körülményekhez való alkalmazkodás hirdetése és az adott lehetőségek megragadásának elősegítése. Mészáros a *Magyar Bazár* hasonló szellemében íródott beköszöntőjét idézve (egy jellemző részlet: „nem követelünk jogegyenlőséget, hanem munkára serkentünk”) utal ugyan álláspontjukra, de azt evidenciaként

3 Lásd pl. *Irodalmi hírek*, Budapesti Közlöny, 1872/182, 1456.

kezelve nem látszik neki túl nagy jelentőséget tulajdonítani: „Ugyanakkor a politikai értelemben vett emancipációval óvatosak voltak, s ezzel nem álltak egyedül, mivel a hazai nőkérdéssel foglalkozók körében általánosan az a nézet uralkodott, hogy őrizkedni kell minden túlzástól, amely alatt legfőbbképpen az egyenjogúság követelését értették.” (195.) A fentebbiek fényében – elvégre a „romok” és a „légvárak” említése a pusztítás és az örűtség képzetkörét kapcsolta a kritizált irányzathoz – én az „óvatos” kifejezést valamelyest félrevezetőnek gondolom: aktív szembenállásról, világosan artikulált politikai ellentétéről lenne talán érdemes inkább beszélni. Ennek komolyan vétele nélkül, azt hiszem, nehéz pontosan megragadni a nővérek eszmétörténeti pozícióját. A monográfia számos példával illusztrálja a *Magyar Bazarban* megjelenő liberális jellegű törekvéseket, azt, ahogyan a lap síkra szállt „a nők számára rendelkezésre álló munkakörök kiszélesítése és a női keresetképeség előmozdítása mellett” (198.), de nemigen hangsúlyozza, hogy mindez egy konzervatív jellegű keretbe illeszkedett. Ez utóbbi momentum pedig feltételezhetően szerepet játszott abban is, hogy a huszadik század elején a Wohlék által leszólt törekvéseket folytatni kívánó Feministák Egyesülete miért nem szerepeltette a nővéreket a „felvállalt elődök” sorában, amit a monográfia némileg tanácstalanul tesz szóvá. (15.) Ismét csak: a könyv derűs megállapításaihoz érdemesnek tűnik a vizsgált jelenségek másik oldalát is hozzáképzelní, a teljesebb kép érdekében. Egyetlen példa: egyfelől, mint Mészáros írja, a *Magyar Bazárhoz* hasonló „jól szerkesztett lap”-ok „az anyagi juttatások, a felhívások és a részvételre, megnyilatkozásra buzdító rovatok révén” „virtuális közösséget” (181.) hoztak létre – ez nyilván fontos és jótékony hatású volt az individualizálódás útján elindult társadalomban élő nők számára; másfelől viszont a lap elhatárolódott attól, hogy politikai hatóerővel bíró, valós közösséget próbáljon létrehozni, olvasóit a munkaerőpiaci lehetőségekért versengő egyénekként szubjektívalva pedig alighanem az individualizálódást is inkább csak erősítette.

A konzervativizmus kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az nem csupán a nőkérdés vonatkozásában látszik jellemezni a Wohl nővéreket. Így ír például Wohl Stefánia *Egy híres nemzetgazdász utilevelei* című 1884-es könyvkritikájában:

„De ki is merné tagadni, hogy az ősz államférfi kijelölte azt a középutat a demokraták túlzásai és a megszeppent arisztokraták ráklépése között, melyre minden alkotmányos államnak majd egykor rá kell térnie, ha lételevél gondol. A ki ennek szükségében kételkedik, az olvassa el az utolsó tíz év összes parlamenti tudósításait s választási bulletinjeit. Ha ezen olvasmánytól meg nem bolondul – mi éppen nem valószínűtlen – okvetlenül fel fog végre kiáltani: Éljen az öreg Minghetti! Igaza van.”⁴

Wohl annak a Minghettinek az álláspontjával azonosítja ilyen módon magát, akitől a megelőző bekezdésekben ilyesmiket idézett:

4 WOHL Stefánia, *Egy híres nemzetgazdász utilevelei* = Wohl Stephanie hátrahagyott iratai, i.m., II, 100–101.

„a parlamenti rendszer azzal, mit »általános szavazatjognak« neveznek, a szabadság, a rend, a valódi civilizáció vesztét jelenti [...]. Igen, a társadalom a demokrácia felé halad, azon értelemben, hogy az egyes osztályok kiváltságai megszűntek, hogy minden kormánynak feladatává kell, hogy váljék a gondoskodás mindenkinek, de főképp a legszegényebbeknek jólétéről; hogy az út nyitva áll mindazoknak, kik haladásra és emelkedésre képesek. [...] De vannak ezeknél is általánosabb és hatalmasabb erők, melyek a társadalmi rendet oly irányba fogják terelni, melynek végpontja nem a tömeg, de a választékosság uralma lesz. [...] mindent újjá kell alkotnunk, a majoritást szemmel tartva, de az újjáalkotó a minoritás legyen! [...] A haladás két nagy előmozdítója a tudomány és a tőke, s mégis olyanoknak kezébe adják a kormányt, kik sem tőkével, sem tudománnyal, de még ítélő tehetséggel sem bírnak. [...] a demokrácia kormányzatát a szellemi arisztokráciára kell bízni. Franciaországban igen helyesen mondták: *Tout pour le peuple, rien par le peuple!* (Mindent a népnek, semmit a nép által.)”⁵

Ezt a cikket, amelyre Mészáros nem hivatkozik, azért gondolom fontosnak, mert meglehetősen világossá teszi, hogy Wohl Stefánia számára fontosak voltak a politikai kérdések, és határozott meggyőződéseik voltak – ez a dimenzió viszont szinte teljesen hiányzik a monográfiában megalkotott portréjából.

Az itt megfogalmazott, a „kasztkiváltságok”-at elutasító, de a tömegek és a „nagyszavú szónok”-ok iránt bizalmatlan, a rendezett fejlődést mindenek fölé helyező álláspont ráadásul, számomra úgy tűnik, alapvető hatást gyakorolt Wohl nagyregényének, az *Aranyfűst*nek a koncepciójára is. Ezt a művet Mészáros megítélésem szerint túlzott elszánással igyekszik elemzésében a – pontosabban nem körvonalazott – „modern epikai törekvésekkel” rokonítani. Igazán csak azon részletei látszanak lelkesíteni, amelyek alapján „a nem lineáris történetmeséléssel és időkezeléssel, valamint a szubjektum töredékességével és változékonyságával” kapcsolatos megállapításokat tehet; a „közéleti vonatkozások”-kal és a „társadalomábrázolás”-sal kapcsolatban átfogó interpretációvá nem szerveződő témakatalógust olvashatunk csupán. (111.) Saját olvasástapasztalatom alapján viszont úgy látom, hogy ehhez a modernné olvasáshoz az *Aranyfűst* szövegének túl nagy hányadától kellett eltekinteni, és éppen a regény jellegadó poétikai tulajdonságait (a szereplők jellemét zárt és áttekinthető képletként értelmező, az eseményeket magyarázó kommentárral kísérelő elbeszélő; világnézeti különbségeket reprezentáló konfliktusok; példabeszédszerűen szerveződő, a bűnhődést és boldogulást határozott irányzatossággal kiosztó cselekmény stb.) kellett háttérbe szorítani. Szerintem az *Aranyfűst* inkább Takáts József tézisének lehetne kiváló illusztrációja: „Noha tudom, hogy ennek a 19. században, a romantika után másként kellene lennie, mégis, úgy látom, sokkal erősebb a didaktikus, a példázatos, az allegorikus – vagy általánosan fogalmazva: a célzatos – összetevő jelenléte az akkori irodalomban, mint amennyit a bevett fej-

⁵ Uo., 97–99.

lődéstörténeti elbeszélés megengedne.”⁶ Takáts csal egyetértve én sem hiszem, hogy – főleg egy alapvetően történetírói szemléletmódú monográfiában – dehonesztáló lenne amellet érvelni, hogy egy szerző az epikus forma lehetőségeit meggyőződései, világértelmezése közvetítése-népszerűsítése céljából igyekszik kihasználni, és azok minél világosabb rögzítése érdekében tesz erőfeszítéseket. Azt, hogy az *Aranyfűst* elnyerhetné a helyét protomodern műként egy huszadik-huszonegyedik századi szempontok alapján szerveződő esztétikai kánonban, mindent egybevéve illúzió-nak gondolom. Olyan illúzió-nak, amely feleslegesen állja útját, hogy megértsük, mi volt a jelentősége a regénynek mint beszédcselekvésnek az eredeti kontextusában. Ez utóbbira viszont nagy szükség lenne ahhoz, hogy valóban rekonstruálni tudjuk, milyen problémákon gondolkodott, milyen eszmékért küzdött, milyen dilemmák-nál akadt el Wohl Stefánia, vagyis hogy pontosabb képünk legyen arról, ki is volt ő valójában; és hogy pontosabb képünk legyen arról, milyen is volt az irodalom „a 19. század végén”, mi célból alkották, mire használták azt (megérthető-e például enélkül Wohl és a szintén igencsak „célzatosnak” tűnő műveket alkotó Justh Zsigmond szövetsége?).

A konzervativizmus, illetve általában a politikai pozíciók kérdésével végül azért is érdemes foglalkozni, mert a Wohl nővérek szalonjának helyiértékét is segíthet meghatározni. Mészáros a források széles körét megmozgatva aprólékosan rekonstruálja a szalon kereteit, vendégkörét, programjait – és megsejthetővé teszi, mennyire nem csupán szórakozást jelentett a nővérek (főleg, utóbb pedig egyedül Wohl Janka) számára annak működtetése. Mennyi műveltségre, emlékezőtehetségre, leleményességre és tapintatra lehetett szüksége, hogy alkalomról alkalomra biztosítsa „az élénk és művelt eszmecserét” (236.), és hogy az esték jó hangulatban, a botrány és az unalom szélsőségeit elkerülve teljenek el. Ez a nyugodt meder ugyanakkor felvet bizonyos kérdéseket, amelyeknek nem találni nyomát a monográfiában. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy Wohléknál „művészek, írók és felső körök érintkeztek egymással” (254.), és hogy Wohl Janka „sok szegény muzsikust, festőt, író-t jut-tatott társasága révén kenyérhez” (253.), mert „csak zörgetnie kellett a hatalmasok ajtaján” (254.). Ám hogy elnyerhessék a vagyonnal-hatalommal bíró vendégek jóindulatát vagy támogatását, és ne idegenítsék el őket, e művészeknek nyilvánvalóan szalonképesnek kellett lenniük a szó minden értelmében. A Wohl-szalont tehát annak inherens szabályai és házigazdái preferenciái okán egyaránt olyan nyilvános-ságtérként lehet csak elképzelni, amelyben nemigen jelenhettek meg különösebben felforgató eszmék és habitusok; alighanem erre utalt Komlós Aladár, amikor – tény-szerű értelemben némileg félrevezetően, de politikai indulatában informatív mó-don – úgy fogalmazott, hogy Wohlék „az arisztokráciához” asszimilálódtak. (257.) Nem szükséges kétségbe vonni, hogy a Wohl nővérek saját nézőpontjából szalonjuk „a szellem köztársaságának eszméjét testesítette meg” (235.), ám érdemesnek látom hozzáképzelní ehhez, hogyan is gondolkodtak a demokrácia ideális formájáról és korlátairól. Bár a monográfia nem utal rá, nyilvánvaló, hogy a 19. század végén a

⁶ TAKÁTS József, *A tanítás rehabilitálása = Uő, Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század ma-gyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2024, 13.

szellemi köztársaság koncepciójának ennél jóval radikálisabb, a vagyonnal-hatalommal bíróknak való megfelelést határozottabban visszautasító változatai is forgalomban voltak már – ezeknek a lassanként Magyarországon is meghatározóvá váló eszméknek a nézőpontjából az efféle szalonok „civilizáló szándék”-a (235.) alighanem a kultúra domesztikálására, lefojtására, ártalmatlanítására tett kísérletnek mutatkozott; erről látszik árulkodni Ignotus idézett cikkének megfogalmazása is: „Finom, pötyögtetett megbeszélések, légies eszmecserék, melyek után mind a két fél nyereség és veszteség nélkül megy tovább.” (24.) Történeti perspektívából persze nem a szalon működésének kritikáját gondolnám szükségesnek, hanem annak tudatosítását, hogy az egy sajátos célzatú, politikailag korántsem semleges intézmény volt, amelynek „közönség-, ízlés- és magatartásformáló szerep”-ével (235.) szükségszerűen kerültek szembe (nem pusztán nemzedéki, hanem ideológiai alapon) mindazok, akik másfajta kultúra- és társadalomfejlődést gondoltak optimálisnak. A modernség bizonyos más – radikálisabban demokrata, plebejus, szocialista stb. – arculatai tehát, ismét csak, a Wohl-féle modell *ellenében* formálódhattak ki.

Mészáros Zsolt nagy szolgálatot tett azzal, hogy a Wohl nővérek életművét (persze mások, elsősorban Fábri Anna, Borbíró Fanni, Török Zsuzsa nyomán vagy mellett) visszahelyezte a 19. századi kultúrtörténet térképére, és a monográfiaírás gesztusával nyomatékosítva tette világossá, hogy e korszak aligha érthető meg anélkül, hogy alakjukat és összefüggéseiben szemlélendő irodalmi, sajtómunkás és szalonszervezői tevékenységüket értelmezni próbálnánk; ezt az értelmező munkát pedig azzal is elősegítette, hogy figyelemre méltó mennyiségű, könyvtárak és levéltárak mélyéről összegyűjtött adalékokra hívta fel a figyelmet. Az ismeretlenségből, a vélelmezett irrelevanciából visszahozni szerzőket sosem egyszerű feladat – erre gondolva könnyen érthetővé válik a könyvre jellemző pártoló-propagáló attitűd főhőseivel szemben; ez azonban, mint ahogyan a fentiekben érveltem, pozíciójuk homályba burkolásán és állásfoglalásaik neutralizálásán keresztül végeredményben ellene hat igazán alapos megismerésüknek. Az *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén* tehát remélhetőleg csupán egy fontos állomásnak fog bizonyulni a témára irányuló vizsgálódások folytatódó történetében.

Laczházi Gyula

Murányra fel!

PÁLFY Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti füzetek, 191), <https://www.reciti.hu/2024/8655>.

Wesselényi Ferenc murányi kalandja, azaz a murányi vár csellel való elfoglalása és ezáltal Széchy Mária kezének elnyerése már a korabeli közvéleményt is élénken foglalkoztatta. Az 1644-ben lezajlott események megörökítését francia útirajzban, német röplapon vagy Kemény János önéletírásában is megtaláljuk, de a politikát és a szerelmet ötvöző történet legnagyobb hatású feldolgozását Gyöngyösi István 1664-ben megjelent *Márssal társolkodó murányi Vénusa* adta. A kalandos várfoglalás iránti érdeklődés azonban nem múlt el a 17. századdal, és túlélte Gyöngyösi költői hírnevének megfakulását is: a 19. században számos jeles költő dolgozta fel a maga módján a témát, köztük Petőfi Sándor és Arany János is. Ez az összefüggés jól ismert a magyar irodalomtörténetben, azonban a murányi várfoglalásról szóló művek értelmezésére, a recepció behatóbb vizsgálatára eddig aránylag kevés kísérlet történt. Pálffy Eszter könyve a kérdéskör átfogó, monografikus feldolgozása, mely a hagyományozódás különböző rétegeit igyekszik megvilágítani és egységben láttatni. A murányi várfoglalás évszázadokon átívelő népszerűségére tekintettel mondhatjuk, hogy a *Századok szerelme* témaválasztása nemcsak motivált, de kutatástörténeti hiányt is pótol.

Pálffy Eszter könyvének alapja egy 2019-ben a Pécsi Tudományegyetemen megvédett doktori értekezés. E sorok írója – mint az értekezés egyik bírálója – már az első, nagyon színvonalas változatot is ismerhette, a könyv megjelenésekor azonban örömmel regisztrálta, hogy a szerző több új fejezettel is bővítette munkáját, miközben egyes részeket elhagyott az értekezésből. A könyv így valóban a doktori tézis továbbfejlesztett, továbbgondolt változata, mely a kiegészítéseknek és módosításoknak köszönhetően sokkal egységesebb arculatot mutat.

A magyar irodalomtörténeti gyakorlat szokásrendjét tekintve üdítően bátor döntése a szerzőnek, hogy „rég magyaros” és „klasszmagyaros” illetékességi területen egyaránt mozog, a Gyöngyösi-műről és a 19. századi, Murány-tematikájú művekről egyaránt van lényegi mondanivalója. A könyv címe – *Századok szerelme* – játékosan talán erre a kettős, több évszázad iránti nyitottságra, elköteleződésre is utal, miközben a Wesselényi Ferenc és Széchy Mária történetéről szóló beszámoló Jean de Laboureur francia diplomata elragadtatott szavait – az évszázad szerelme

– kiterjeszti a 19. századra is. Ugyanakkor az, hogy az értekezés tág időintervallumot ölel fel, azzal a következménnyel is jár, hogy nem törekszik a téma teljes körű feldolgozására. Egyrészt nem tekinti céljának, hogy valamennyi, a murányi várfoglalással és Széchy Máriával kapcsolatos művet feldolgozzon, másrészt nem tekinti feladatának azt sem, hogy egyes művekről, így Gyöngyösi *Murányi Vénusáról*, minden szempontból átfogó elemzést adjon. Az egyes fejezetek sokkal inkább új, friss belátások megfogalmazására töreksenek.

A kötet első nagyobb tematikus egységében Gyöngyösi István *Murányi Vénusával* kapcsolatos gondolatmeneteket olvashatunk. Gyöngyösi István munkássága iránt az utóbbi évtizedekben növekvő érdeklődés tapasztalható, mint azt műveinek újbóli kiadása, számos újabb interpretáció és lényeges filológiai felismerés jelzi. Pálffy Eszter könyve ezekhez az újabb fejleményekhez is kapcsolódik, sőt éppen a legújabb felismerések, az azokból következő tanulságok levonása tette szükségessé disszertációja Gyöngyösi-fejezetének átdolgozását. A Gyöngyösi-kutatásban ugyanis az utóbbi években olyan eredmények születtek, amelyek alapvetően változtatták meg a költőről és műveiről való gondolkodásunkat. Népszerűsége dacára Gyöngyösi István életéről, különösen annak korai szakaszáról sokáig nem rendelkezünk megbízható ismeretekkel. A 17. századi Felső-Magyarországon több Gyöngyösi István is élt, s a kutatók sokáig összekeverték őket, ily módon egy köznemesi származású, protestáns, de élete végén katolizáló Gyöngyösi alakját rajzolva meg. Tusor Péter kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a valószínűleg 1637-ben született Gyöngyösi mindig is katolikus volt, és a nagyszombati gimnáziumban, illetve egyetemen folytatott tanulmányokat. Az újabb kutatások nemcsak a szerző életére, de műveinek sorsára is új fényt vetnek. Hosszú ideig az a kép élt az irodalomtörténetben, hogy Gyöngyösi költeményei a 18. században rontott, torzított változatban jelentek meg. Latzkovits Miklósnak köszönhetően ma már világosan látjuk, hogy a költő előszeretettel dolgozta át verseit, s ezért azok némelyike több szövegváltozatban maradt fenn. A *Századok szerelme* Gyöngyösi-blokkjának mindkét nagyobb egysége reflektál ezekre az újabb eredményekre, saját téziseit azokhoz kapcsolódva fogalmazza meg.

A Gyöngyösi-blokk első része az eredetileg 1664-ben kiadott mű 1702-ben megjelent második kiadására vonatkozó kutatások eredményeit tartalmazza. Pálffy Eszter Latzkovits Miklós újabb felismeréséhez kapcsolódva elveti azt a Badics Ferenc által megfogalmazott és később általánosan elfogadottá vált feltevést, hogy az 1702-es kiadás az eredeti rontott szövegű változata lenne, s hogy a szöveg rongálásáért Tétsi Zakariás lenne felelős. Latzkovits érvelését elfogadva Gyöngyösit tekinti felelősnek a második kiadás szövegében megfigyelhető elhagyásokért és bővítésekért. Ugyanakkor alaposan megvizsgálja, mi tudható az 1702-es kiadásban Gyöngyösit magasztaló verset megjelentető Tétsi N. Zakariásról, s ami ennél is fontosabb, nagy erőfeszítéseket tesz a második kiadást megjelentető nyomda azonosítására. A betűtípus, az iniciálék, a díszítő elemek vizsgálatával meggyőzően bizonyítja, hogy a kiadvány a kolozsvári unitárius nyomdában látott napvilágot, amelynek vezetője 1702-ben Heltzdörffer Mihály volt. Maga Pálffy is jelzi, hogy nyomozása eredménye további, még megoldandó kérdéseket vet fel. Milyen kapcsolat volt Gyöngyösi Ist-

ván és Heltzdörffer Mihály között? Miért jelent meg a református Tétsi N. Zakariás verse az unitárius nyomda kiadványában? Egyelőre nem tudjuk.

A Gyöngyösi-blokk másik súlypontját a *Murányi Vénus* és az udvariság kapcsolatának elemzése adja. Olyan kérdésről van szó, amely a szakirodalomban már korábban is meglehetősen árnyalt kifejtést kapott. Pálffy Eszter az eddigi megfigyeléseket azáltal gazdagítja, hogy az udvarisághoz köthető fogalmakat szem előtt tartva részletesen összeveti Csáky István 1674-ben Lőcsén kiadott *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* című traktátusát Gyöngyösi költeményével, és meggyőzően tárja fel a két mű közötti tematikus párhuzamosságokat. A Csáky-szöveg alaposabb tanulmányozásának szükségessége mellett érvelve teljes joggal veti fel, hogy Gyöngyösi aligha olvasta Baltasar Graciánnak a szakirodalomban az udvarisággal kapcsolatban gyakran említett kézikönyvét, s joggal hangsúlyozza, hogy a Gyöngyösihez hasonlóan a jezsuitáknál tanult Csáky műve közelebbi kontextusként szolgálhat a *Murányi Vénus* értelmezéséhez.

A könyv második nagyobb egysége a Wesselényi Ferenc és Széchy Mária közötti szerelem történetének 19. századi feldolgozásait tárgyalja. A Gyöngyösi-szakirodalomban ismert ugyan, hogy a témának számos feldolgozása volt, de valószínűleg manapság igen kevesen olvassák el ténylegesen e műveket. Pálffy Eszternek kétségtelen érdeme, hogy a mára az irodalomtörténeti tudat peremére szorult szövegekre irányítja a figyelmet, s alapos, több szempontú elemzésüket adva helyezi el őket a recepció történetében.

A 19. századi feldolgozások általános jellemzőjének az mutatkozik, hogy a recepció elszakad Gyöngyösitől, aki ekkorra nagyrészt elvesztette hajdani költői megbecsültségét, s hogy a Gyöngyösinél még egyenrangú két főszereplő közül egyértelműen a férfias vonásokkal rendelkező nőként interpretált Széchy Mária kerül a középpontba. A 19. századi szövegek tárgyalásában ezért a férfias nő irodalmilag konstruált alakjának problémája kap meghatározó szerepet.

Mint arra Pálffy határozottan rámutat, a szóban forgó tematikus átalakulásban kulcsszerepe volt Mednyánszky Alajos *Brautwerbung* című, először 1817-ben megjelent német nyelvű elbeszélésének, amely magyar fordításban is hozzáférhető volt a 19. századi írók számára (*Mátkásítás*). Pálffy nem pusztán konstatálja ezt az irodalomtörténeti tényt, hanem a *Brautwerbung* keletkezésének árnyalt kontextualizálását is adja, továbbá Joseph Heinrich von Collin *Bianca della Porta* című darabjában azonosítja Mednyánszky fő ihletforrását a női alak megformálása tekintetében, rámutatva egyúttal a *Brautwerbung* és a korabeli német irodalom közötti tematikus kapcsolódási pontokra is. Meggyőzően bizonyítja, hogy Mednyánszky műve a német korai romantika, illetve a gótikus regény tendenciájával mutat rokonságot, s hogy Széchy Mária alakjának megformálásában a két nem viszonyának kérdése tematizálódik.

Kisfaludy Károly Széchy Mária-drámájának elemzésében a férfias nő problematikájának elemzése társadalomtörténeti aspektussal egészül ki. Jürgen Habermas és Niklas Luhmann szociológiai elméletei alapján Pálffy a 19. század meghatározó társadalmi újdonságaként a magán-, illetve a közügyek szférájának elkülönülését

nevezi meg, s ebben a kontextusban helyezi el Kisfaludy drámáját is, hangsúlyozva, hogy Széchy Mária csak mint a közügyek képviselője vesz fel férfias attitűdöt. Mária mind Mednyánszky, mind Kisfaludy értelmezésében olyan nő, aki eltávolodott neme igazi lényegétől, de akit a szerelem visszavezet nőiségéhez. A magán- és a közélet elkülönülése egyúttal e művek olyan jellemzőjének mutatkozik, amely elkülöníti őket Gyöngyösi 17. századi *Murányi Vénusától*. Pálffy megfogalmazása szerint a Gyöngyösi-műben Széchy Mária „grófi családból származó özvegyasszony, akit érdeke egy hasonlóan nemes figurához, Wesselényi Ferenchez fűz”, s éppen ezért nincs külön köz- és magánérdeke. (138.) Ez kétségtelenül igaz, de mégis, érdemes lett volna a kérdésnek ezt az aspektusát valamivel alaposabban is megvizsgálni. Egyrészt, mert Pálffy e ponton némileg összemosza a valós Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házasságát, amely minden bizonnyal érdekházasság volt, illetve a házassághoz vezető történet Gyöngyösinél olvasható fikciós, költőileg átalakított változatát. Utóbbiban a két főhős közötti viszony szenvedélyes szerelemként ábrázolódik, s csak néhány utalás jelzi, hogy az események alakulásában az érdek is közrejátszik. Horváth János találó megfigyelése szerint a *Murányi Vénus* sajátossága éppen a különböző értelmezési lehetőségek egymásmellettségében keresendő: „mintha nem anyagi érdek, hanem a szerelem – mintha nem a szerelem, hanem politikai rugók mozgatnák stb.”¹ Másrészt pedig megfontolandó lenne, hogy a magánjellegű érzelmek és a kötelességek vagy társadalmi elvárások ellentéte olyan probléma, amelynek irodalmi ábrázolására a kora újkorban is számos példát találni. Így például Gyöngyösi Kemény-eposzában a főhős számára lelki konfliktus forrása, hogy szíve szerint Lónyay Anna mellett maradna, míg a kötelesség a hadakozásba szólítja. De hasonlóképpen a *Szigeti veszedelem* Delimánjának is választania kell Cumilla iránti szerelme és a harcba való visszatérés között. Ettől függetlenül a Mednyánszky- és a Kisfaludy-fejezet meggyőzően mutatja be, hogy a 19. századi értelmezések, miközben Széchy Mária alakján keresztül a férfiasság és a nőiesség közötti határ kérdését tematizálják, végül a patriarchális rend helyreállítását, a hagyományos nemi szerepek megvalósítását mutatják fel megnyugtató megoldásként.

A könyvben külön fejezet foglalkozik a Kisfaludy Társaság felhívására keletkezett három Murány-tematikájú költeménnyel: Petőfiével, Aranyéval és Tompáéval. Pálffy célja itt elsősorban nem az egymással párhuzamosan íródott költemények összevetése vagy egymással szembeni kijátszása, hanem az egyes művek egy-egy lényegi aspektusának elemzése. A Petőfi-költeményt tárgyaló fejezet arra kérdez rá, hogy jogos-e Széchy Mária és Szendrey Júlia alakjának a recepciótörténetben megfigyelhető összecsúsztatása. E felfogás szerint Petőfi *Szécsi Máriája* voltaképpen Szendrey Júliának címzett üzenet, melyben a költő feleségét a hagyományos női szerepek követésére buzdítja. Pálffy ezt az értelmezési hagyományt megkérdőjelezve amellet érvel, hogy a két nőalak egybemosása annak a recepciótörténetnek a sajátossága, mely a férfias nő toposzát a költemény hősnőjére és a feleségre egyaránt alkalmazhatónak vélte.

¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, tan. BARTA János, KOROMPAY H. János, Bp., Akadémiai, 1976, 132.

A recepciótörténetben talán legnagyobb figyelmet kapott Arany-versről is van új mondanivalója a monográfiának. Pálffy Eszter a szakirodalom eddigi megállapításain túllépve az Arany–Gyöngyösi párhuzamokat Arany–Tasso párhuzamokkal egészíti ki. Meggyőzően bizonyítja, hogy saját Széchy Mária-figurája megalkotásakor Arany *A megszábadított Jeruzsálemre* is támaszkodott: nemcsak Széchy Mária és a varázslónő Armida, illetve a férfiruhát öltő Clorinda között fedezhetők fel hasonlóságok, de a murányi hősnő átváltozása, női énjéhez való visszatalálása is párhuzamba állítható Tasso hőskölteményének azzal az epizódjával, amelyben a Szerencse szigetén a szerelemben elmerült Rinaldo visszatalál férfiúi feladatához.

A költőtriász harmadik tagja, Tompa Mihály *Szécsi Máriája* azt jelzi, hogy a hagyományozódott történetnek másfajta értelmezése is lehetséges volt, mint amit a férfias, de női mivoltához a szerelemben visszataláló hősnő Arany és Petőfi költeményében is megjelenő alakváltozatai képviselnek. Tompa ugyanis árulóként alkotja meg hősnőjét, s így szerelmi kalandját negatív fényben láttatja. Ezzel olyan értelmezési hagyományt indítva el, amely jelentős mértékben hozzájárulhatott a Murányi-tematika iránti érdeklődés hanyatlásához is.

A murányi várfoglalás 19. századi recepciójának érdekes színfoltja Jókai Mór *A murányi hölgy* című színdarabja, amely a korábbi feldolgozásoktól eltérő hangnemet üt meg. Jókai, aki nemcsak Gyöngyösi művét, de a murányi kalandot útirajzában megörökítő *Laboureur* francia szövegét is ismerte, ugyanis ironikusan-parodisztikusan viszonyul a Gyöngyösi-szöveghez. Pálffy Eszter elemzése igen jó érzékkel ragadja meg a Jókai-darab intertextuális kapcsolatait, s meggyőzően érvel amellett, hogy Jókai tudatosan hangszerelte át Gyöngyösi művének néhány részletét. Némi hiányérzet amiatt léphet fel, mert a szerző nem említi, hogy a komikum magában a Gyöngyösi-műben is megtalálható: egészen nyilvánvaló ez például a bolhacsipések miatt meztelenül szaladgáló asszony epizódjában, de – legalábbis az elemzők egy része szerint – az egész művet áthatja „a felszín alatt, a sorok mögött bujkáló halk humor” (Weöres Sándor). Ennek fényében arra is lehetne gondolni, hogy Jókai feldolgozásai egy, a Gyöngyösi-műben már eleve benne rejlő jelentésréteget aktualizálnak.

A kötetet záró utolsó fejezet a korábbiaktól eltérően nem irodalmi szöveggel foglalkozik, hanem Acsády Ignác 1885-ben megjelent, Széchy Máriáról írt történelmi életrajzában tudomány- és társadalomtörténeti kontextusát vázolja fel. Ennek során Pálffy nemcsak a női életrajzokkal szembeni korabeli elvárások főbb jellemzőit vagy az Acsády életrajzában tetten érhető ideológiai elfogultságokat képes felmutatni, hanem a szépirodalom és a kibontakozóban lévő történettudomány összetett viszonyára is fényt vet.

Pálffy Eszter könyvének 19. századi részében határozottan a nemek viszonyának kérdése kerül előtérbe, s e szempont mentén a téma iránti érdeklődésben végső soron kettős motivációt fedez fel:

„Vizsgálódásaim azt mutatják, a 19. század végső soron (és most szükségszerűen általánosítva) arra használta fel Széchy Mária alakját és a

Murány-történetet, hogy alátámassza a korszak domináns ideológiai elképzelését, amely szerint a nő és a férfi különböző szerepekre rendeltettek a világban, s a nő »neki elrendelt« helye szűk családi körében, a nyilvánosságtól távol van. Mindeközben azonban – számomra legalábbis így tűnik – a 19. század Murány-történeteiben tükröződik az a másik aspektus is, amely ezt a nézetet némileg zavarba ejtő módon egészíti ki a korszak egyéb forrásaiban, alkotásaiban is: hogy a nemi szerep-áthágó nő egyúttal azonban mégiscsak izgalmas, csodálatra méltó és rendkívüli alak.” (253–254.)

Az első állítást igen meggyőzően támasztják alá a kötet egyes fejezetei, a második – kétségtelenül nehezen igazolható – tézis talán valamivel alaposabb kifejtést érdemelt volna. S a nemek közötti viszony elemzésében részletesebb tárgyalást kaphattak volna olyan kérdések is, hogy vajon a Széchy Máriában megformált férfias nő alakja pusztán sztereotípiák didaktikus közvetítésére adott lehetőséget, vagy esetleg a korabeli társadalmi normák, konvenciók provokációjának lehetőségét is magában rejtette, illetve hogy van-e összefüggés a téma népszerűsége és a nemi szerepekre vonatkozó felfogás alakulása között.

A könyv végéről visszatekintve a történeti tárgyalásban némi hiányérzetet kelt, hogy nem esik szó a *Murányi Vénus* Széchy Máriájának férfias attribútumairól: hiszen Széchy Máriát már Gyöngyösi is amazonként, Penthesileaként jellemezte. A férfias nő irodalmi toposzának 18. század előtti példájaként Pálfy csupán Ariosto és Tasso epikus költeményeinek nőalakjaira hivatkozik, és nem említi meg azt a tényt, hogy a férfias, harcra való nő alakjának magyar irodalmi hagyománya is van, mindenekelőtt *Béla király és Bankó lánya* históriájában, illetve Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmében* Borbála alakjában.

Pálfy Eszter könyve igen gazdag irodalmi anyagot dolgoz fel, s az egyes művek értelmezésében mindig releváns új gondolatokat fogalmaz meg. Eközben jó áttekintést ad a magyar irodalom alighanem legtöbbször feldolgozott, a költőket és az olvasókat századokon át lenyűgöző szerelmi történetének különböző megjelenési formáiról. A kötet nemcsak azt bizonyítja, hogy a murányi kaland és a férfias Széchy Mária alakváltozatainak tanulmányozása a jelen irodalomtörténeti érdeklődésű olvasói számára is tanulságokkal szolgálhat, de a filológiai érdeklődés és a nemek irodalmi megjelenítésére rákérdező, elméleti indíttatású kutatások szerencsés találkozásának is példája.

FILLÉRTÁR

Lengyel Réka

Egy kiadatlan verses enciklopédia a reformkori magyar tudományos nyelv peremén

Jacques Delille *Les Trois Règles de la nature*-je Sebestyén László fordításában

A 18–19. század fordulóján a didaktikus költészet, így a természettudományos tárgyú tanköltemény egyszerre volt a tudás közvetítésének, a nyelvi-poétikai kísérletezésnek és az enciklopédikus szemlélet reprezentációjának egyik kitüntetett formája. Jacques Delille (1738–1813) *Les Trois Règles de la nature* (*A természet három birodalma*, 1808) című nagyszabású műve e törekvések sűrű metszéspontjában áll: a versebe foglalt természettani ismeretanyagot kiterjedt tudományos jegyzetapparátus kíséri, miközben a költemény retorikai és képi megoldásai a „száraz” tudományos diskurzust esztétikai tapasztalattá igyekeznek alakítani. A *Les Trois Règles* verses enciklopédia nyolc énekben, amely egybefoglalja a világ számos jelenségére, létezőjére (a Naprendszer, a bolygók, a Föld, a földrajzi jelenségek, a kőzetek, ásványok, növények, állatok, az ember) vonatkozó antik tudást és a legkorszerűbb ismereteket. Kiindulópontja a természet megszemélyesítése, megszólítása, alapvető retorikai eljárása a felsorolás, a világban létező természeti elemek, jelenségek, élettelen dolgok és élőlények egymást követő bemutatása. A tanköltemény vagy tudományos költemény műfajába sorolható szöveg egyszerre foglalja magában különféle műfajok előadásmódját, az ábrázolt témák alapján váltakozik a tudományos szakszöveg az esztétikai leírással vagy éppen a történetmeséléssel.

Delille műveinek idegen nyelvű recepciójáról többnyire csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. A *Les Trois Règles* esetében tudomásunk szerint mindössze két, teljes terjedelmű fordítás készült: egy holland és egy német változat. E nemzetközi háttér felől válik igazán értelmezhetővé egy kevésbé ismert, ám figyelemre érdemes magyar vállalkozás: Sebestyén László kéziratban fennmaradt Delille-fordítása, *A természet három országa*. Az alábbiakban egyrészt bemutatom a holland és a német kiadások fordítóinak egyéni stratégiáit, célkitűzéseit, másrészt részletesen elemzem Sebestyén magyar szövegének nyelvi-tartalmi sajátosságait. Megvizsgálom, hogyan alakítja át a francia páros rímű tizenketteseket hexameterre, milyen elhagyásokkal és összevonásokkal dolgozik, miként viszonyul az eredeti szöveg elbeszélésbetéteihez, s milyen saját betoldásokkal gazdagítja azt. Fordítói eljárásait, nyelvi-stilisztikai megoldásait számos példával illusztrálom. A tanulmány után

függelékként közlöm Delille előszavának magyar változatát, ahol a Sebestyén által eredetileg kihagyott részleteket saját fordításomban adom meg. Ez a számos érdekes megállapításban bővelkedő poétikai-retorikai és irodalomelméleti-irodalomtörténeti állásfoglalás egyszerre reflektál a tanköltemény megítélésének korabeli vitáira, és mutatja fel a műfaj klasszikus igazolási stratégiáit Lucretius és Vergilius példájára hivatkozva. E paratextus értékét az adja, hogy egyike a tanköltemény műfaját tárgyaló, kisszámú magyar nyelvű elméleti forrásoknak, amelyet az irodalom-, nyelv- és tudománytörténet elbeszélése egyaránt érdemben hasznosíthat.

Delille természettudományos enciklopédiája és külföldi fordításai

Jacques Delille a 18–19. század fordulójának egyik legnagyobb tekintélyű francia költője, műfordítója és irodalmára volt.¹ A felvilágosodás eszmevilágához kapcsolódott, ugyanakkor költészetében erősen érvényesült a klasszicista hagyomány. Tanulmányait teológiai és humanista irányban végezte, majd hamar az irodalom felé fordult. Delille hírnevét elsősorban antik szerzők fordításával alapozta meg: Vergilius *Georgicájának* francia fordítása óriási sikert aratott, és hosszú időre mintául szolgált a didaktikus természetköltészet számára. 1774-ben a Collège de France professzorává nevezték ki, később a Francia Akadémia tagja lett. Költészetének középpontjában a természet, az ember és környezete közötti harmónia, valamint a tudomány és a költészet összekapcsolása állt. Delille hitt abban, hogy a művészet képes közérthetően és esztétikai tapasztalatként is befogadhatóan közvetíteni a természettudományos ismereteket, miközben erkölcsi nevelő szerepet is betölt.

A *Les Trois Règnes de la nature* Delille egyik legambiciózusabb didaktikus költeménye, amely a természet rendszerének átfogó költői bemutatására vállalkozik.² A mű a korabeli természettudomány klasszikus felosztását követve tárgyalja az ásványi, növényi és állati birodalmat. A vers nem pusztán leíró jellegű: Delille célja az volt, hogy az olvasóban csodálatot és erkölcsi érzékenységet ébresszen a természet

¹ Korábban már bemutattam a szerző életét és munkásságát, valamint a *L'imagination* című tankölteményt, retorikai-stilisztikai szempontból értékeltem Verseggy Ferenc kivonatos fordítását, és beillesztettem a korszakban a képzeletről folytatott interdiszciplináris eszmecserebe. A Delille-életmű magyarországi recepciójának rövid áttekintésében említést tettem Sebestyén László kézirat fordításáról. LENGYEL Réka, Horváth János, Verseggy Ferenc és a teremő képzelet: Jacques Delille tanköltészete magyarul = *In memoriam Verseggy Ferenc 8: Emlékkönyv a 2024. április 8-án, Szolnokon rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSEZCZ Etelka, LENGYEL Réka, Bp., Reciti, 2024 (Reciti Konferenciakötetek, 27), 87–124.

² Jacques DELILLE, *Les Trois Règnes de la nature, avec des notes de M. Cuvier, de l'Institut, et autres savants*, Paris, Giguët et Michaud, 1808, I–II. Kritikai kiadása nem készült. A szakirodalomban „kis enciklopédiaként” emlegetett mű és Sebestyén fordításának részletes elemzéséről lásd LENGYEL Réka, „*Décrire pour rendre sensible*”: Érzelmek, csoda és tudomány Jacques Delille *Les Trois Règnes de la nature* című tankölteményében = *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, ARADI Csenge, GAUSZ Ildikó, SZÉKESI Dóra, Szeged, SZTE BTK Magyar–Francia Felvilágosodás Kutatóközpont, 2026 (Felvilágosodás | Lumières | Enlightenment | Aufklärung, 7), 185–200, <https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.12>.

rendje iránt. A költő a legújabb tudományos eredményeket igyekezett beépíteni művébe, miközben a klasszikus eposzok emelkedett stílusát és retorikai eszköztárát alkalmazta. A költemény fontos gondolati háttere a felvilágosodás optimizmusa: a természet racionálisan megismerhető, törvényei harmonikusak, és mindez az isteni rend vagy az egyetemes értelem bizonyítéka. Delille szerint a természet tanulmányozása nemcsak tudást ad, hanem erkölcsi nemesedéshez is vezet. A *Les Trois Règnes de la nature* jól példázza azt az átmeneti korszakot, amikor a tudomány és az irodalom még szorosan összekapcsolódott, és a költészet fontos szerepet játszott az ismeretterjesztésben. A mű nagy hatást gyakorolt a későbbi természetleíró és didaktikus költészetre, különösen Franciaországban.

Jacques Delille műveinek idegen nyelvű recepciójára vonatkozóan elszórt adatok állnak rendelkezésre. A *Les Jardins* és a *L'Homme des champs* az eredeti francia nyelvű megjelenést követően rövid időn belül elérhetővé vált külföldön is, angol, olasz, spanyol, lengyel, orosz, latin változatokban.³ A *Les Trois Règnes*-nek tudomásom szerint csak holland és német fordítása készült. A rájuk vonatkozó adatokat röviden összegzem annak érdekében, hogy képet adva a mű nemzetközi fogadtatásáról és a más nyelvre való áttünetés kihívásairól rámutathassak az alább bemutatandó magyar fordítás kontextusára.

Elsőként Delille tankölteményének holland változata készült el, egy, az eredetihez képest jelentős mértékben átdolgozott változat, Adriaan Loosjes (1761–1818) holland költő, fordító munkája.⁴ A fordítás több részletben jelent meg, melyekről két recenziót közölt a *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Holland Irodalmi Közlöny) című folyóirat 1814-es és 1815-ös évfolyama.⁵ Ezekből kiderül, hogy a szöveg inkább tekinthető Loosjes, mint Delille művének, hiszen a fordító az eredeti francia költeményt teljes mértékben adaptálta a holland viszonyokhoz, például a legelején ő maga a saját lakóhelyén, Bloemendalban szemléli a környező természet szépségét. Más szöveghelyeken holland tudósok kísérleteit, eszközeit illeszti be az eredeti gondolatmenetbe, így például az első énekben részletesen leírja az 1784-től Haarlemben működő Teyler-féle elektrosztatikus generátort vagy a híres haarlemi orgonát. A recenzió szerzője nem ítéli hibátlannak sem a holland szöveg nyelvezetét, sem a

3 Delille műveinek egyelőre nem készült kritikai kiadása. 2015-ben a Fonds national suisse de la recherche scientifique támogatásával egy kutatócsoport elindította a „Reconstruire Delille” projektet, melynek célja a francia költő életművének és recepciójának átfogó feltárása és a szövegek kritikai kiadásának létrehozása volt. A projekt honlapján egyedül a *L'Homme des champs* kritikai kiadása szerepel különállóan, de csak annyit tudunk meg róla, hogy előkészületben van. A honlapon a projekt részletes leírása mellett megtalálható a résztvevő kutatók tizenegy tételes bibliográfiája. A „Reconstruire Delille” projekthez kapcsolódóan 2018-ban megrendezésre került egy nemzetközi konferencia, melynek központi témája Delille műveinek idegen nyelvű recepciója volt. A konferencia programjáról a projekt honlapja tájékoztat, az azonban nem derül ki, készítették-e kötetet az ott elhangzott tanulmányokból: <https://delille.philhist.unibas.ch/projet.html>.

4 Jacques DELILLE, *De drie rijken der natuur*, ford. Adriaan LOOSJES, Haarlem, 1813–1814.

5 *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1814, 295–303, https://www.dbnl.org/tekst/_vad003181401_01/_vad003181401_01_0077.php; Uo., 1815, 495–498, https://www.dbnl.org/tekst/_vad003181501_01/_vad003181501_01_0144.php.

ritmikáját, de nagyra értékeli Loosjes eredményeit annak bizonyításában, hogy a holland nyelv is alkalmas természeti témák megverselésére.

Az 1837-es német változat ismeretlen fordítója rövid előszót írt Delille-fordításához.⁶ Gondolatmenetét egy Jean Paul (Richter) *Das Campaner Thal* című kisregényéből (1797) vett idézettel indítja, mely szerint „a költészet a filozófia elektromos kondenzátora”. A fordító véleménye szerint a költészetnek sajátos sűrítő ereje, érzelmi hatása van, mely a természeti témájú didaktikus költeményekben is érvényesül, ez adja a műfaj legitimációját. Felteszi a kérdést, vajon miért nem készül több ilyen típusú verses munka német nyelven, a hiányt egyértelmű negatívumként értékeli. Kitér arra is, hogy az eredeti francia jegyzetanyagot nem vette át, hanem egy bizonyos Zenneck professzort kért meg új, rövidebb jegyzetek megírására, valamint a költemény tudományos részleteinek ellenőrzésére.

A holland és a német változatok elkészítése jól mutatja, hogy legalábbis a 19. század első felében még volt kereslet a versbe foglalt természettudományos munkákra, s az eredeti alkotások mindkét nyelvterületen mutatkozó hiánya indokolta a fordítások közreadását. Elvégzendő feladat a két fordítás recepciójának, esetleges (iskolai) felhasználásának kutatása, a francia irodalom külföldi befogadástörténetének általánosabb keretébe illesztve.

Sebestyén László kéziratos fordítása

Sebestyén László (1768–1840. június 19. után) a 18–19. századi magyarországi irodalmi élet kevésbé ismert alakja.⁷ Évtizedekre kiterjedő, legalább három nyelv (a német, a francia és az angol) ismeretét feltételező fordítói működésének nyomai egy Kotzebue-darabnak (*Az Aszszonyi Jakobita Klub*), *A varázsfuvolás*nak, Madame de Genlis *La jeune pénitente* című regényének és Alexander Pope *Essay on Man* című költeményének magyarítása. A nyomtatásban kiadott szövegek mellett Sebestyénnek kéziratban fennmaradt egy Delille-fordítása, melynek címe: *A' Természet három Országá, Delille Jakab Fransz Szerző után, Magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik Énekhez hozzá-járuló tudós Jegyzésekkel együtt*. A fordító az 1820-as évek elején már biztosan dolgozott a mű magyar változatán, feltehetően a francia eredeti nyomán.⁸ A keletkezéstörténet következő biztos dátuma 1828. május 1., ekkor kelt

6 Jacques DELILLE, *Die drei Naturreiche: Ein Lehrgedicht über Physik, Chemie u. Naturgeschichte in 8 Gesängen*, Reutlingen, 1837, I–II.

7 Az életéről és fordítói működéséről egyelőre rendelkezésre álló kevés adatot korábban már összefoglaltam, lásd LENGYEL Réka, „Buzdítottván a' nagytekintetű Tudós Társaság által”: Akadémiai bírálatok Sebestyén László fordításairól, *ItK*, 2025/6, 731–758, <https://doi.org/10.56232/itk.2025.6.04>.

8 Lásd erről *Uo.*, 734–737. A MOKKA adatbázis adatai alapján a *Les Trois Règnes de la nature* öt kiadása összesen hat példányban található meg a nagyobb magyarországi gyűjteményekben. Az 1808-as első kiadás valamilyen okból kétféleképpen illusztrált változatban jelent meg: az egyik változat összesen négy metszetet tartalmaz, míg a másik két másféle metszetet. Az utóbbiból egy példányban a „de la Bibliothèque du Comte Nicolas d'Essterhazy Armoire No 14, Planche No 4” bejegyzés olvasható (SZTE Klebelsberg Könyvtár);

a Delille-fordítás előszava. Sebestyén ezt követően beküldte a Tudós Társaságnak bírálatra, ahol 1832-ben Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály készített róla egy-egy értékelést, s ezek szóbeli megtárgyalása után átdolgozásra visszaküldték neki. Az átdolgozást követően a fordító 1840-ben újra megküldte a 208+179 fólió terjedelmű kéziratot az Akadémiának, de azt továbbra sem adták ki, a kéziratárba tették (jelzete: MTA KIK Kt Term. Tud. 4r 3).⁹

Sebestyén a mű eredeti előszavának alább közölt magyar változata végére illesztett saját bevezetőjében arról írt, hogy „értékes tárgya” miatt választotta ki fordításra, és azért, mert szemléletesen mutatja be a négy fő elemet (fény/tűz, levegő, víz, föld) és „a’ Természet’ Országá”-t. Úgy vélte, az a verselési megoldás, hogy az eredeti, páros rímű tizenkettes mértéket hexameterre cserélte, hasznára vált a szövegnek, mivel így jobban hasonlít Lucretius és Vergilius műveihez. Mindemellett tartalmilag összhangban áll saját, a tudományokban az antikoknál fejlettebb korával. Új szóalkotásainak szükségességét a magyar nyelv korabeli állapotával magyarázta, utalva a görög és a latin nyelvtörténet rokon fázisára. Sebestyén szövege nem teljes fordítás, sok helyütt élt az elhagyás, rövidítés, összevonás eszközeivel, mind a verses részben, mind a kommentárban, melyet szintén magyarított. Az I. (az eredetiben 706 sor), a VI. (916 sor) és a VII. énekből (965 sor) egyenként több mint 100 sor maradt ki, a többiből kevesebbet hagyott el. A rövidítés többnyire egy-egy sor, fél-sor elhagyásából, több tagmondat összevonásából adódik. Ezt a fordítói eljárást az alábbi részletekkel illusztrálom; az előbbi esetében a magyar szöveg három sorral, az utóbbi esetében 14 sorral rövidebb a francia eredetnél. A két részlet egymáshoz nagyon közel található a VI. énekben, csupán 50 sor választja el őket.

A' bölcstől vizsgált, minden növényi fajoknak,
Meg vagyon önn rények, valamint jó hasznok is írva;
Jól tudjuk, Chíron' tehetős, orvos-leveléről,
Hogy számos beteget, 's gyakran meg-mente haláltól;
Már eleink, sűrűn áldák, a' Manna' hatalmát.
A' hosszabb éltét Voltérnak Kasszia adta.

az MTA KIK az 1809-es kiadás két példányát, az OSZK az 1817-es, a Debreceni Egyetemi Könyvtár az 1821-es, a Somogyi Könyvtár az 1835-ös egy-egy példányát őrzi. Sebestyén bizonyosan kiadásra szánta a szöveget, amit az is bizonyít, hogy a kéziratba beletett két képmellékletet. Az első a címlap és az előszó között található, egy Jacques Delille-t dolgozósbábájában ábrázoló illusztráció az 1808-as, négy metszetes kiadásból, lásd erről *Uo.*, 739–740. A másik metszet ugyanannak a kiadásnak a II. kötetéből a fordításkézirat II. kötetének első lapja után van bekötve, hátlap felirata: „Rémülten, s némán nézván egymásra ezen két / Büszke vetés-társak, mintegy merevedve meg-állnak.” Sebestyén ehhez is azt az utasítást adta a nyomdásznak, hogy a metszet alatti francia feliratot, az V. ének két sorát („Interdits tous les deux, et muets un moment, / Ces superbes rivaux restent sans mouvement”, II. kötet, 26.) cseréljék a magyar változatra.

⁹ A kézirat online is elérhető az MTA REAL-MS repozitóriumában: <https://real-ms.mtak.hu/30171/>. Itt szeretnék köszönetet mondani Monok Istvánnak és az MTA KIK Kézirattára munkatársainak a kézirat digitalizálásáért és online elérhetővé tételéért.

Úgy de család máktól, álmodt, véglen örökre.
 Régi Homér, 's Plátó' munkáit, hajdan időkben, –
 Hív emlék táblán tartá a' Níli papíros.
 A' kender növény, szárnyat nyújt mennyi hajóknak!
 Pergetik a' finom lennek, sok szépek az orsót. –
 Mennyi növény! különös móddal, sokféle sajáttal,
 Ád nekünk étet, sok italt, 's testünkre ruhákat.
 Úgy ágak, gyökerek, levelek, 's még mennyi virágok?
 A' Készítmények' színét, díszét szerezik-meg.
 Sok szövevény' fényét, az igen szép indig okozza.
 A' Kakaó édjét, illattal töldja vanilla
 Majd, a' jó almák, kelemes leveket ki-bocsátván,
 A' munkás' szomját, szikrás nektárral el-óltják.
 A' Komló, hidegeb vete-társ lévén, bor-erővel,
 Mint kávé helyiben, szolgál, kedvel csevegők közt.
 Khinai zöld levelek, keletes, 's jó édjeket adván,
 A' terhelt gyomrok' bajait, gyakran igazítják.
 [...]

Van még, más ital is, mellyet lángyoska Poéták
 Kedvelvén, ezeket buzdítják versre levél. –
 Még, Virgíl nem ivá; Voltér hörpölte, 's imádtá. –
 Óh! kelemes Kávét! téged szült bóldog, Aráb-föld;
 És bóldog szintúgy, ki gyümölcsöd' barna levél,
 Fel-fúvott gyomrát, ismét jobb rendre apasztja. (46)
 Akkor is, im! mikoron vénség tompítja az ínylest,
 Vidító italod' szeretem hörpölni cukorral. –
 Jersze tehát kedves nektár! 's ihlélve erősíts!
 Nagy hasznú rényed, vidám képzésre üdítsen!
 Illatozó szeszedet, csak alig hogy, érzem erebben,
 A' téged szülő Égnek meg-hatva hevétől, –
 Im! tüstént ébred, minden testembeli érzék;
 Gondolatim számomb, 's újjúlt formái jelennek;
 Képzetem, úgy, valamint az előtt, száraz, szomorú vólt,
 Már mostan mosolyog, 's dússan készülve szökellik;
 Mintha ugyan, minden cseppel, nyelvén napi ságárt,
 Egy vidám, termékeny, erős, láng-észre hevülök.¹⁰

Sebestyén bevezetőjében utal arra, hogy Delille szövegéből sok mindent elhagyott. Ennek kapcsán külön említi az „Episodá”-kat, azaz „mellék-fordulat”-okat, melyek véleménye szerint a görög-római mitológiai történetekre hasonlítanak, s így saját

10 DELILLE, *A természet három országa*, II, 55, 58. Sebestyén pontosan lefordította a két részlethez tartozó összesen 11 jegyzetet is, lásd *Uo.*, II, 77–80. (A lapszámozás az V–VIII. énekeket tartalmazó II. kötetben újrakezdődik.)

kora „tisztább költésé”-hez képest csak „játszadózások”, „ürességek” (így kimaradt például az I. énekből az Aurora Borealis mitológiai leírása). Úgy vélte, „a’ Poëma’ díszét inkább a’ szép, erős gondolatok” adják, de azért a színesítő történetbetétek közül is lefordított néhányat. Tartva azon „komorab” olvasói véleményről, mely szerint ezek a történetek „igen ifjasak”, „sőt szerelmesek”, s ezért nem illenek a költeménybe, ezt a döntését is megmagyarázta: a „Fransz kedvű ’s nyájas, érzékeny természetű” Delille így tartotta jónak, követve az „utile et dulce” antik eredetű előírást. Sebestyén további fontos kitétele, hogy munkája *nem fordítás*, mivel az eredeti művet csak „mint fel-vett vezér-fonalat” használta.

Alkotói módszerének további jellegzetessége, hogy a szövegbe rövidebb-hosszabb terjedelmű önálló betoldásokat illesztett. Így például a híres zeneszerzőknek a II. énekben olvasható felsorolásába bécsi és magyar muzsikusokat is felvett, s az ehhez fűzött magyarázatban róluk is közölt adatokat. Az eredetiben Delille csak Sébastien Érard francia hangszerkészítőt és Nicolas Séjan orgonistát, csembalistát említ, míg a fordításból Érard neve kimarad (csak a kapcsolódó jegyzetben szerepel), de Sebestyén kiegészíti a listát az általa jelesebbnek tartott Cherubini, Haydn és Mozart nevével. A fordító tájékozottságáról, zenei érdeklődéséről árulkodik, hogy a jegyzetben említésre kerül Rossini és Liszt, valamint a 19. század első évtizedeinek kitűnő magyar zenészei, zeneszerzői, Lavotta János és Csermák Antal is. Az énekesek közül Sebestyén négy hölgyet, Dávid és Katalani asszonyt, valamint Fodor és Szontágh hajadonokat sorolja fel, akiknek személyét egyelőre nem tudtam azonosítani.

Vainqueur mélodieux des antiques merveilles,
Quels accents tout à coup ont frappé mes oreilles!
J’entends, je reconnais ces chefs-d’œuvre de l’art,
Trésors de l’harmonie et la gloire d’Érard.
De l’instrument sonore animant les organes,
Séjan a préludé: loin d’ici, loin profanes!
De l’inspiration les sublimes transports
Échauffent son génie et dictent ses accords:
Sous ses rapides mains le sentiment voyage;
Chaque touche a sa voix, chaque fil son langage;
Il monte, il redescend sur l’échelle des tons,
Et forme, sans désordre, un dédale de sons.
Quelle variété! que de force et de grâce!
Il frappe, il attendrit, il soupire, il menace;
Tel au gré de son souffle, ou terrible ou flatteur,
Le vent fracasse un chêne ou caresse une fleur.

(I, 137–138.)

Óh! ti jeles rényű, ’s finnyás ízű haladóji!
A’ régen költött, ’s meg-avúlt muzsikák remeké-
nek. (30)
Melly gyönyörű zengést indít, mivtek füleimben!
Eszmélem benne’ remekét, újjab muzsikának
Bámúlok fennségeiden te Szezsán! ’s Kherubíni!
Im! fel emelsz Égig, fennséges képzeti Hayden.
És szívem hódol Kegyeidnek, drága Mozzártom!
Mindenitek, mintegy ragadódván ihletek által, –
Lelkeitek, millyen gyönyörű hangokra üdül-
nek! –
Mennyei szép képzés’ nyomain, járván eszettek-
kel,
Felséges lépcsők’ fokain fel-lengetek! ismét –
Majd le bocsátkoztok, dörgő más indulat útján;
’S tévén, mind ezeket, gyönyörű, ’s mért
hang-egyenek közt,
A’ dörgő nagy erőt, váltjátok sima kegyekkel! –
A’ szél így dühödik; ’s enyeleg mint csendbeli
szellő, –
Majd töri a’ fákat; – vagy ugyan leng, gyenge
virág közt. –

(I, 89.)

J'entends [...].

On est dispensé de faire une note, quand il s'agit de MM. Érard et Séjan, tous deux connus depuis long-temps, l'un, par la beauté de son exécution, l'autre, par le mécanisme ingénieux qui a porté au plus haut degré de perfection ses harpes et ses pianos.

(I, 188.)

30 Sz. 89. L.

[...] Szezsán (Sejan Fr) igen híres muzsikai jatszó Párisban; és Erárd egy híres muzsikai szerszám-készítő ugyan ottan; kiknek emlékezetét kívánta Delille Úr itten fel-tartani. – De ezeknél sokkal jelesebb művészek élnek, és éltek ez időkben, más nemzetek között, ezek közül némelly főbbeknek emlékezetét mintegy a' Poëma szövegében meg-érinteni, méltónak tartotta a' Magyar Áttevő. – Illyenek: Hayden, Mozárt, Kherubini; ezeken kívül Rossini, a' híres magyar eredetű Liszt; az éneklők közt: Dávid, Katalani Asszony, Fodor, és Szontag hajadonok; A' Magyar Nemzeti muzsika is, szép hajnallal látszik derülni, jelesebb szerzők, és játszők mutatták-ki magokat; úgy mint Lavotta, Csermák, és mások többek.

(I, 124–125.)

A VI. énekben, ahol Delille a híres francia borokat mutatja be, Sebestyén nem mulasztotta el büszkén megemlíteni a tokajit, egy összesen kilencsoros betoldásban. Ez a költeménynek az a fentebb már említett része, melyben a gyógy- és egyéb haszonnövények felsorolása olvasható, s ahol a kávé és a tea után a búza és a szőlő következik.

A' Tokajit, melly is Magyarok' jó földje' gyümölcse
E' dücslő verslés' köziben mellőzni nem illne.
Drága arany színnel, 's gyönyörű illattal ajánlja
Mennyei jó szeszeit; 's nektár éd végzi az ízét;
Nagy rényű leviből eredez, kedv, élet, egészség. –
Sem malagát, Kiproszt, se Kanárit, szinte Madérát,
Sem kíván magyar íny; egyedül a' dőzsre, nyalánk dús;
Így Tokajink, méltán dícsért, fejedelme boroknak!
Mint az arany, valahány ércznek hirdetve Királya.¹¹

A magyar nyelvű jegyzetanyagban „A' Magyar Áttevő jegyz.” megjelöléssel található négy olyan magyarázat, melyek az eredetiben nem szerepelnek. Teljes terjedelmükben közlöm őket, mert jól illusztrálják Sebestyén irodalomtörténeti, botanikai és állattani műveltségét, s némileg árulkodnak tájékozódása egyéb forrásairól. A negyedik jegyzet azért érdemes a figyelemre, mert Sebestyén az oroszánok jelleme kapcsán két kortárs anekdotát idéz fel, melyek egyike az 1788-ban Belgrádot védő török pasa, a másik egy vele egy időben élt, Izzed nevű pasa története, akik az elbeszélés szerint mindketten tartottak maguk mellett egy-egy szelídített oroszánt.

¹¹ Uo., II, 57.

Úgy mondják: hogy ezen bájló barlang vala hajdan,
Lakhelye, a' híres Fingálnak; 's ott vere lantot:
Ám fia, még büszkébb emléket szerze nevének
Halhatlan verslés dücsibenn, mint élteki Attyák.¹²

Igen régi költésnek tartották a' későbbi időig, az Osszian' énekeit, közel úgy, mint a' homályos régiségű Heziodosz' és Homérosz' poémait. De egy újabb fel-fedezés; melyet az előtt néhány esztendőkkal tudtunkra adtak az Angol-Országi jelentések, ki-fordította sarkából ezen tetszetős vélményt; azon jelentések úgy szóllanak: hogy az akkori idő' tájján, vizsgáltván bizonyos Skót-országi elhagyatott Klastromnak bútiorai, a' többek között egy deszka-szegezetre (német: Verschlag) is akadtak, melyet felbontván, 's vizsgálván, többféle könyvek, és írományok közt fel-lelték az Osszian név alatt esméretes költménynek, vagy énekeknek valóságos eredeti kéz-íratját; melyet egy azon Klastromban (ha jól jut eszembe) a' tizenharmadik század' tájján élt szerzetes-barát írt volta' régi Kaledóni nyelven; az után sok idővel Macpherson, Angol nyelvre fordította azt, és az Angolból több másféle nyelvekre által-tétetett. Mind e' mellett, ámbárhogy elveszti is Osszián, az ő valódi történetének, és régiségének bájját, mégis csak egy jeles Poëma marad az, a' szép egyszerűséggel rajzongó érzelmek' nemébenn. Vallyon: nem jutna é Heziodosz, és Homérosz is illetén ki-fejlésre? hogyha a' homályos régiség, az ő eredetjekre kedvező, és rejtő fátyolt nem vetett volna. – A' Magyar Áttevő jegyz.¹³

Itten meg-jegyezhetjük azt is: hogy mennyivel ment elébb a' növény-esméret, Linné idejétől számolván a' mostani időig. Linné, önn idejébenn, nem adott-elé egészen kilencz-ezer-féle növényt; mostan pedig Svajcz Országban lakoss De-Kandoll' nevű, híres botanista,¹⁴ hetven-ezren felül mutogat; mennyi külömbség! És még mennyi lehet hátra, sok ki-nem kémlelt részeiben a' Földnek? – A' Magy. Átt.¹⁵

Mivelhogy itten, az állati országról vagyon szó, nem lehet felesleg való, a' fürkésző, 's tudományos emberi észnek, az állati országra nézve eddig tett tapasztalásait elő-adni, és meg-jegyezni tudni illik:

Az állatok nemét 53 vagy 54 ezerre, sőt többre is számolják a' Tudósok. – Az emlős állatokat Humboldt 500ra; Desmares Francz Túdós pedig, 662re számolja;¹⁶ a' ki ásottakat, 's kétséges neműeket is ide számolván, 849 féle

12 „Cette grotte enchantée, et ce séjour magique, / De Fingal, nous dit-on, fut la demeure antique. / Là résonnait sa lyre, et ses chants solennels. / Laissons là ces récits: dans ses vers immortels, / Son fils lui construisit un plus superbe temple.” DELILLE, *Les Trois Règnes*, I, 281.

13 DELILLE, *A természet három országa*, I, 207–208.

14 Augustin de Candolle (1778–1841) svájci botanikus.

15 DELILLE, *A természet három országa*, II, 70.

16 Anselme Gaëtan Desmarest (1784–1838) francia zoológus, a *Mammalogie ou description des espèces des Mammifères* (1820) szerzője.

nemre teszik a' Tüdósok. – Ugyan csak Humboldt, a' Madarakat 5000re; a' szárazon, 's vízben is élőket, vagy kétlakikat 700ra; a' halakat 2500ra, a' bogarak nemét pedig 44000-re teszi. – A' Magyar Áttevő. –¹⁷

Hogy az Orozlány is, a' meg-szelídíthető, és érzékeny állatok közé tartozik, azt sok példák bizonyítják. 1788-dik eszt[endő]ben, midőn az Ausztriai Se-regek Belgrád várát véletlen rohanás által akarák el-foglalni, de a' sűrű köd miatt, sokkal alább eveztek a' várnál, és így a' szándék nem mehetett véghez, vőlt szinte az akkori Basának egy szelíd hím orozlánya, mellynek megvívására, különösen tizen-két választott Granatérosok valának rendeltetve. – Az ez időbeli Nagy-Vezérnek, Izzed Basának is, vélhetőleg, még most is, meg van egy szelíd hím orozlánya, melly is, Kapudán Basává létekor, bé-menvén vele a' Divánba, minden jelen-lévő Török Nagyokat megrettentett, úgy hogy ki az ajtón által szalad-el, ki az ablakon ugrott-ki, és Izzed egyedül maradt az Orozlánnyal. – A' Magy. Áttevő.¹⁸

Összességében elmondható, hogy Sebestyén László szövege a francia eredeti igényes átültetése, noha annak nyelvi-retorikai színvonalát az átültető nem tudta elérni. Két akadémiai bírálója, Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc egyaránt úgy ítélte meg, hogy a szöveg további csiszolásra szorul, nyelvezete elavult, nehézkes, javítandó a mondatok szerkezete, átgondolandó, helyénvalók-e a fordító szóalkotásai.¹⁹ Mindazonáltal Sebestyén szövege lehetőséget nyújt a korabeli magyar tudományos nyelv állapotának vizsgálatára, annak felmérésére, mely terminusoknak létezett bevett magyar megfelelője, s hogyan igyekezett Sebestyén a maga észjárása alapján megteremtteni a még nem létező szakszavakat. Mind a költeményben, mind a kommentárban megtalálhatók továbbá mára a használatból kikopott vagy csak nyelvjárási használatban megmaradt kifejezések, például a növénynevek esetében, így az átültetésnek ez a nyelvi rétege is további figyelemre érdemes.

Összegzés

Sebestyén László a *Les Trois Règnes de la nature* magyar nyelvű adaptációjával olyan vállalkozást hozott létre, amely az irodalom, a természettudományos ismeretterjesztés és a nyelvi normaképzés határterületén helyezkedik el. Delille műve a 18–19. század fordulójának európai didaktikus természetköltészetébe illeszkedik, a vers és a jegyzetek kettőssége lehetővé teszi a tudományos ismeretek esztétikai közvetítését, és átmenetet képez a szépirodalmi és a tudományos szövegformák között. Sebestyén fordítása e nemzetközi hagyomány magyarországi változataként értel-

¹⁷ DELILLE, *A természet három országa*, II, 118.

¹⁸ Uo., II, 171. Az anekdotákban említett pasákat nem sikerült azonosítani. Abban a korban élt Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1713 előtt–1790), aki tengernagyként és nagyvezírként szolgált az orosz–török háborúban, s akinek a leírások szerint volt szelídített oroszlánja.

¹⁹ LENGYEL, „Buzdítottván...”, i. m., 737–738.

mezhető, ugyanakkor sajátos „honosító” stratégiát követ. A francia alexandrinusok hexameterre való áttétele tudatos poétikai döntés, amely az antik didaktikus költészet – elsősorban Lucretius és Vergilius – tekintélyéhez kapcsolja a szöveget. A fordítás nem teljes: Sebestyén rövidít, elhagy, összevon, másutt pedig betoldásokkal él, és az eredeti művet „vezérfonalként” használva önálló magyar tankölteményt hoz létre. A magyar vonatkozású példák és kiegészítések – így a tokaji bor említése vagy a magyar és bécsi zeneszerzők felsorolása – a kulturális honosítás gesztusaiként értelmezhetők, amelyek a természeti világ bemutatását nemzeti horizonton belül kívánják értelmezhetővé tenni.

A szöveg szerkezete – a verses főszöveg és a magyarázó, adatoló jegyzetek együttese – szoros rokonságot mutat a 19. század első felének természettudományos enciklopédiáival és tankönyveivel, amelyek célja a tudás rendszerezett, didaktikus közvetítése volt. Sebestyén munkája e tekintetben a prózai ismeretterjesztés alternatívájaként értelmezhető: a költői nyelv eszközeivel igyekszik befogadhatóvá tenni a természet rendjét, miközben jegyzeteiben a tudományos pontosságra törekszik. Ez a kettősség – a poétikai és az enciklopédikus regiszter együttélése – különösen alkalmassá teszi a kéziratot a magyar tudományos nyelv kialakulásának vizsgálatára, s még ha retorikai színvonala nem is mérhető az eredetihez, kivételes lehetőséget teremt a korabeli magyar tudományos nyelv állapotának vizsgálatára, a terminusalkotás és terminusátvétel működésének feltérképezésére. A szövegben megjelenő elavultnak vagy nehézkesnek érzett nyelvi megoldások nem pusztán esztétikai hiányosságokként értelmezhetők, hanem forrásértékű dokumentumai a reformkori magyar tudományos nyelv ingadozó, alakuló állapotának. Sebestyén fordítása így a természettudományos enciklopédiák és tankönyvek nyelvi világával párhuzamosan vizsgálható, feltárva a nemzeti nyelvű tudásközvetítés korai formáit.

A fordítás keletkezésének és recepciójának ideje egybeesik a reformkori magyar irodalom intézményesedésével, a Tudós Társaság létrejöttével, valamint a nyelvi és poétikai normák fokozódó szabályozásával. A fordítás végül kiadatlan maradt, ami jól jelzi a didaktikus természetköltészet megváltozó státuszát. A klasszicista legitimációs stratégiák – a hexameter, az antik előképekre való hivatkozás, az *utile et dulce* elvének hangsúlyozása – a reformkori ízlés centrumától egyre inkább eltávolodtak, miközben a romantikus líra és az újabb poétikai elvárások kerültek előtérbe. Sebestyén műve így a kanonizációs folyamat peremére szorult, noha alkotója egyértelműen az intézményes nyilvánosságba való belépés szándékával készítette el fordítását. Mindazonáltal nem csupán egy kiadatlan, periférikus irodalmi vállalkozás, hanem a 19. század első felének magyar tudáskultúráját feltáró dokumentum. A reformkori irodalom és a természettudományos ismeretterjesztés metszéspontján helyezkedik el, és azt a történeti pillanatot rögzíti, amikor a verses tudásközvetítés még életképes alternatívája a prózai enciklopédiáknak és tankönyveknek, ám már kiszorul az intézményes kánonból. E határhelyzet teszi Sebestyén munkáját különösen értékké az irodalom-, nyelv- és tudománytörténeti kutatás számára.

Sebestyén László

[Előljáró Beszéd]

Közzéteszi Lengyel Réka

A' Természet három Országa
Delille Jakab Fransz Szerző után, Magyar hősi
versezetbe szabadon foglalva.
Mindenik Énekhez hozzá-járuló
túdós Jegyzésekkel együtt.

Opinionum commenta delet dies; Naturae iudicia confirmat. Cicero.¹

Első kötet.

{1} Előljáró Beszéd.

E' Poëma nem tagadhatja: hogy a' Leírási Nemhez tartozik. – Mind hibái mind hasznai az illy nemű Munkáknak, még a' Vittatás' kétes tárgyai, a' Kritikálók, és Szerzők között. – Kár! hogy a' dolog, még kétséges függésben van. – Le-írni valamit, hogy le írva legyen, – kábaság; de leírni azért, hogy érezhetőbbeké tegyük a' Művek' előmeneteleit, és a' Testi, vagy Erköltsi Természet' tüneményeit, nem csak illendő, és szabad, de szükséges is. A' mi pedig szükséges, mindenkor fedhetetlen marad. – E' poëmáról tehát meg-kell jegyezni: hogy e', nem valamely terjedt históriai leírás; hanem a' Természeti tárgyak' főbb vonásainak elő-adása; a' szerint, a' mint azok, az emberi tapasztalás által, időről időre, e' jelenvaló korig észre vétettek. Némellyek ugyan, nem akarnak részt venni, csak a' Hősi, vagy Indulati (Dramai) tettekben; de vannak ítéletesebb Olvasók is, kiket szelídebb jelenésekkel, 's nem szertelen érzékenységgű érdekekkel illetni lehet. – Minden költési mívekben, kettő a' részvétel, egy, melly a' tárgyból, más, melly az előadás' mívéből származik. –

Jókésőn vettem észre: hogy e' felvett tárgyam, nagyon haladja az erőmet. – Hogy találok nyelvem' szóllását? – Kérdé egy idegen, valamely Áthénai lakost. Egy Theszálai lakost tekintvén, nem szóllasz rosszul, felele neki az Athenai. Én is idegen lévén a' Tudományok' Országában, csak illye{2}tén dicséretet érdemlek, 's várhatok. –

¹ „Opinionis enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat.” CICERO, *De natura deorum*, II, 5. ('Mert az idő eltörli a vélekedések koholmányait, a természet ítéleteit pedig megerősíti.')

Mindazonáltal véltem: hogy kellessék itten ki tenni némely eszméleteket, e' munkának tárgyára nézve, és azon Írókra nézve is, kik előttem erről, akár folyóan, akár verselve ügyeltek.

Panaszlottam nem egyszer, hogy a' régi korok' némely derék Költői, el mellőzték tudtunkra adni: nevét, és Kormányát, azon helyeknek, a' hol laktanak, nagyobb, vagy kisebb részét bődöságoknak, mellyben éltenek, és célját, 's első fogadását Munkájoknak. –

Virgil nem mindenképpen vétkes, az illy mellőzésben. Azon bájoló dicséretében, mellyet adott a' mezei életnek, nyilván vallja irigyletét szerencséje eránt Lukrétznek, hogy a' Természetet leg elsőbb énekelhette, mint olly tárgyat, melly sokkal termékenyebb és bőlcsebb foghatóságú, mintsem az ő Georgikája. –

[Hogy legalább halvány képet adjak sajnálatáról azoknak, akik nem tudják elolvasni azt latinul, idézek itt néhány verssort fordításban abból a részletből, amely e vers első könyvében található.²

Engem, legdrágább múzsák, ti segítetek inkább,
Kiknek adóm lerovom, sebesülve szilaj szerelemtől,
Villantsátok elém az eget meg a csillagok útját,
Mért fogy a Nap, Hold mért kerekül fenn váltakozólag;
Mért remeg olykor a föld? mily erőkre türemlik a tenger,
Hogy tör a gáton is át? vize vissza miért vonul aztán?
S mért siet úgy lemerülni telente az Óceanusba
Mindig a nap? valamint mért hosszú máskor az éjjel?
Ám ha szivem vérével tán felgyúlni tehozzád,
Természet, nem tudnék, hogy törvényeid értsem,
Akkor a rét bájol majd el, vagy a völgyi folyóhab,
S élni, lemondva dicsőségről, víznél fogok, erdőn.
Ó, hol a Sperchéus mezeje, s te, Lacónia baccháns
Szűzeinek hegye, Táygetos? Ki von engem a híves
Haemusi völgybe, hogy ott buja lomb árnyába takarjon?³

A következő versekben Vergilius továbbra is csodálatát fejezi ki a költő iránt, aki mert visszatérni a dolgok alapelveihez és letaszítani trónjáról a babonát.

Mily boldog, ki a dolgok okát ismerni tanulta,
És a könyörtelen elmúlás minden riadalmát
Sarka alá veti, sőt a falánk Acherón özönét is!⁴

² A szögletes zárójelbe tett részeket Sebestyén kihagyta, ezeket Delille eredeti francia szövege alapján, saját fordításomban közlöm.

³ VERGILIUS, *Georgica*, II, 475–489. (Lakatos István ford.) Delille tévesen adja meg az ének számát.

⁴ *Uo.*, II, 490–492. (Lakatos István ford.)

De ami figyelemre méltó, az az, hogy a jámbor Aeneas énekese, miután gratulált Lucretiusnak filozófiai merészségéért, visszatér vallásos jellegéhez, és örömét leli abban, hogy visszatérhet „a nyájak istenének és az erdők nimfáinak”⁵ szelíd törvényei alá.]

Itt van hely, annak ki fejtésére, a' mi Lukréz Kőltésének jelségét* és főségét** el határozta; 's milyen okoknak kellessék mind szépségét, mind híjjait tulajdonítani! – A' legelső kétségen kívül, azon kis előmenetel, melyet Lukréz' idejében tett, vagy nyert vala a' Természet esmérete. Még Szeneka és Plin is, kik jóval későbbben írtanak utána, bizonyítják, az akkori Századnak szűkes esméretét, a' Természetre nézve. Meg kell vallani, hogy valamint az emberiségnek van oka, a' Rómaiak ellen panaszkodni, úgy {3} nem kevesebbé panaszkodhatnak ellenek, a' tudományok is. – Hogyha a' Consulok, Proconsulok, Praetorok, Quaestorok, 's mind azon kényhatalmú Tisztviselők, kiket Róma szétűldöze a' Világ' különféle részeibe, alkalmazták volna eszközeiket, felfedezésére és összevegyűjtésére mindazoknak, melyek a' Természet' esméretére nézve mind csudássak, és hasznossak, az igazgatások alá bízott Tartományokban találtathattak; hogy ha akkora, midőn olly számtalan tigriset, oroszlányokat 's más vadakat küldöztek Rómába, melyek, mint bizonyítja Czczerónak egy valóan csudás levele; némellykor egy nap alatt el vesztenek a' vérengző Czirkusban; hogy ha mondom, mind azon pillantatig, míglen ezen állatok, fel áldoztattak a' Fejedelem' – nép' multságára, azoknak sajátságokat 's természeteket ki kémelgették volna; ezen természeti és sajátsági minéműségek, bár mint kényszerítve és kitörülve lehettek is, a' hosszas fogság által, még is számtalan esméreteket adhattak volna a' Természet' Állati Országáról, és az egész Világot magokévé tehetnék volna a' Római Természet-vizsgálók. – De annyi költségek, annyi állatok hasztalanul veszték-el az emberi esméretekre nézve. – A' Tisztviselőség meg-tette udvarlását a' Nép eránt; a' vér folyt vala; ezen Látmányok vérengzéshez szoktatták a' Nép' szívét' és szemét; 's ez elég volt Rómának. –

{4} Ellent nem állván e' tudatlanság, hogy ha Lukréz meg felelt volna címjének, csak ugyan hagyhatott volna nekünk egy különös és hasznos Poémát. – A' művek és Tudományok, már akkora Rómában, elég nagy lépéseket tettenek vala: már az Ásványi, Növényi és Állati anyagok jó kimenetellel használták a' műhelyekben és kéz-művekben; már a' Föld, mindenütt mutatta a' Levegő-, víz-, és tűz-mívetének szűnetlen befolyását; Hajózások bár mely félénk, 's tellyesen tudatlan vala is, még is a' szelek', víz és szél-oszlopok, 's tengeri veszélyek nagy mívletét, meg esmértette velek. Hogy ha Lukréz, a' helyett, hogy idejét veszté az ő képtelen Mindösszének, és az atomok történetes ütközetének össze-szerkeztetésével, azoknak függőleg való rohanásaiknak, 's vaktan lett tévedéseiknek festegetésével, inkább elő-adta volna azt a' mit bizonyosan tudtak már az akkori időben, mostan gyönyörködve hasonlít-

5 Uo., II, 493–494.

* Jelség: Character; bélyeg helyett; mely igen szerszámosnak láttzik; inkább stigma. [A csilgallal jelölt jegyzetek Sebestyén saját megjegyzései.]

** Főség: principium.

hatnánk össze a' régi idők' esmérteinek szegénységét, a' mai fel-fedezések' dússágával, a' Római bölcselkedést a' Görögökével, és a' Rómaít, a' mostani tanultabb világgal. – Ezek lettek volna a' Testség' természetéről elmélkedő Poétának tárgyai. – Az Erkölcsi Poëta, még eszméltetőb' okok' be-folyása alatt élt, az akkori időkből. Azon időszakasz, melyben Lukrétz írta Poémáját, annak jelségét és fősegeit meghatározta. – Róma már akkor el-vesztette vólt – hajdani rényeit. – Hazafiai már régen fel váltották a' szántó-vasat Kardal, és a' gabona-hordó szekeret, dia{5}dalmi szekérrel, hagyták fa Jupitereket, az arany Jupiterért, gazdasági épületeiket, kevély palotáikért. – A' dússág 's fény-űzés iszonyatos vetéje, fogta már akkor, a' közállomány' leg-főbb embereit. Ugyan azon piacokon, melyeken az előtt az iga-vonó 's más hasznos marhák árultattak, már akkor a' Consul 's Praetor hivatalok, nyilván való módon, adattattak el. – A' honni háború el tépvén minden köteleit a' társaságnak, sőt a' vérségnek is, nagy számmal szülte a' leg átkozottab vétkeket; a' védettek meg fojtották védjeiket, a' gyermekek Szüléiket, a' vétkek' és gonoszságok' szertelen súlja terhelte a' Lelki-érzést. Ekkoron az Epikúr nyomain induló Poëta, hirdetvén a' Rómaiaknak az Istenek' részvétlen vóltát, az emberi dolgokra nézve, ajánlván a' jelen javakkal való élést, 's mesének állítván a' jutalmazó, 's boszúló jövendőt, végre szét-rontván némelly utolsó kötések, melyek még a' vétket félelemben, a' tudatlanságot iszonyodásban tartották, kísértetvén a' zabolátlan indulatoktól, mely hamar, és könnyen meg nyerhette a' közönséges kedvellést ; és örömmel olvastatta magát egy bűnre 's büntetlenségre vágó faj által. –

De még is jegyzésre méltó: hogy Lukrétz, csak ugyan nem merte meg támadni, a' Római Religiónak alapjait; ámbár melly-igen akarta volna is, kioltani Jupiter világlámát, szét-törni Pallás' láncsáját, el ragadni Neptún csizmáját, {6} szigonját, Vénus' övezetét, az Ámor tegezzét és a' Fúriák' vesszejét; be-érte azzal: hogy ostromolta a' Skyllák', Kentaurok', Khimérák' és minden koholt Lények' valóságát; melyeket a' babona és hibás Poësis szült vala. – Munkája kezdetében is, Vénushoz könyörög a' végett: hogy Márstól nyerné meg, a' Világ békességét. –

Próbáljuk már most becsre vinni Lukrétz' szépségeit, és híjánosságait. Tekintvén mint Poétát, nem tagadhatjuk benne, bizonyos grádicsát az erőnek, bőségnek és szembetűnő eredetiségnek; mellyet résszerént tulajdonítani lehet, azon nyers és vadon hathatóságnak, melyben vólt az akkori nevededő Római Költés; szabad lévén még, a' makacs szokás' jármától, valamint az igen finúlt ízlés' finnyától is. – Hogy ha azt hasonlítás által határozhatnánk, találnám képét ez igen dúzs, és eleven, de gyakran darabos és gyártott Poësisnak, azon oroszslányban, mellyet Milton feste előnkbe, a' teremtsérről adott felséges táblájában; melly is félig formálva, félig idomtalan, egy részint a' földel küszködve, melly még magában tartóztatá őtet, részint pedig, már világossan láttatta szikrázó szemeit, és az állatok' királyát illető nagyságos orcáját. – Véglen, Lukrétz szépségei, az ő éles eszének sajátjai, valamint nagy része hibáinak, nyelvének mívei, melly ugyan fellyebb való vólt Enniusé{7}nál, de sokkal csékélyeb Virgilénél. – Ingyen keresnénk Lukrétz' verseiben, az ízlés finnyát, a' ki-tételek, 's képzetek' szép választékát, a' folyó díszességet, ama hasonlító ösz-

ve-illést,* mely a' hangal festeget, mindenfelett ama kedves érzékenységet, melyet a' Georgika' szerzője minden munkáiba be-hintett. – A' Természet mindég fösvény a' mi vágyainkra, de mindég adakozó lévén szükséginkre nézve, úgy látszik: hogy e' két Poétát különböző pártlással készítette-ki; a' szemlélődő Poétának, csak egy részét adta a' Poétai tehetségnek; a' Föld-mívelő Poétára, egészen ki-tölté azt. –

Kíváltkán Episódáiban, láttatik Virgil, Lukrétzet nagyon fel-haladni. Kiki meg győződhetik erről, egybe-hasonlítván Leírásaikat, mellyeket mind ketten a' dög-halálról tettek: Lukrétz' festményében, nem igen találunk egyebet az unalmas jeleknél, mellyekkel az olly iszonyatos csapás ki-adta magát; – holott a' tárgy igen segíthete rajta, mert az ő Leírásában az emberek, a' Virgilében az állatok vésztenek. – De melly igen érdeklőleg tudta azt a' Mántovai Poéta elő adni! – Majd szerencsés ellentételekkel, majd némelly környületek' 's fel részlések' indító, 's fenséges meg-választásával. –

[Ha levágja a bárányt, az bőséges legelőn van; a természeténél fogva szeretetteljes kutya dührohamokban elpusztul; a büszke ló elfelejti a dicsőség szeretetét, a csatatereket és az olimpiai pálmafákat: a bika, ami még érdekesebb, sajnálja munkája társát, aki a mellette esik az imént ásott barázdában; Nem egy bajtársát gyászolja, hanem egy testvérét,

*Fraterna morte.*⁶

Hogy érdekesebbé tegyem ezt a filozófiai, következésképpen kissé hideg műfajú költeményt, én magam is bemutattam néhány epizódot, amelyek többnyire történelmi jellegűek. Néha az utóbbi műfajt részesítettem előnyben, mert ötvözi az igazság vonzerejét a fikció varázsával. Egy témával való foglalkozás művészete nem más, mint kilépni belőle anélkül, hogy eltávolodnánk tőle; a képét az ókori hajózásban találjuk meg, amely mindig elérhető közelségben maradt a szárazfölddel és látótávolságon belül a partokkal.

Engedjék meg, hogy ezzel a fajta dísszel kapcsolatban néhány meglehetősen új ötletet mondjak. Ami nem újdonság, az az, hogy az epizódokat ügyesen kell összekapcsolni a fő témával. Vergilius több ilyen modellt is kínál nekünk. Különösen a *Georgica* 4. könyvének leghosszabb és legfigyelemreméltóbb epizódját csodáltuk. Hosszú út vezet a méhektől Eurüdiké haláláig és Orpheusz alvilágba való alászállásáig: de Ariszteiosz pásztor elvesztette rajait; Elmegy konzultálni Proteusszal. Ez a félisten azt mondja neki, hogy ez a veszteség büntetés Eurüdiké haláláért, amelyet ez a pásztor okozott; Elmeséli neki a nyomában történt megbánásokat, férje Plutó királyságába való leszállását, ahová feleségét keresni megy,

* Öszve-illés: harmonia

6 VERGILIUS, *Georgica*, III, 518.

És lírával a kezében, kérje vissza az életét
Ceres vejétől.

(Rousseau.)⁷

Így a méhekről szóló dalban az epizódot maga a tárgy kapcsolja a főtémához. Az epizódoknak nemcsak a vers lényegéhez kell kapcsolódniuk, hanem az is szükséges, hogy ezekben a kiegészítő díszekben a fő tárgy érezhető legyen, és időközönként újra megjelenjen. Így Vergilius a *Georgica* első énekében elbeszéli a csodajeleket, amelyek Caesar halálát előrevetítették, valamint Pharsalia és Philippos véres csatáit, amelyek ezt a halált követték. Itt van a költő, messze a vidék békés foglalkozásaitól; de a bölcs és józan ítélőképességű Vergilius csodálatra méltó művészettel tudja, hogyan jelenítse meg újra a szántóvetőt ugyanazokon a csatatereken.

Lesz oly idő bizonyára, midőn később e határban,
Horgas ekéjével földjét a paraszt hasogatván,
Rücskös rozsdától rágott gerelyekre csikordul,
Vagy súlyos boronája lel ott üres ércsisakokra,
És a kifordított sírok csontjain ámul.⁸

Ezt a szabályt azonban nem szabad túl szigorúan venni, és ha szükséges, hogy az epizódok a mű általános felépítéséhez kapcsolódjanak, akkor nem szükséges, hogy az egyes epizódok fő gondolata közvetlen kapcsolatban álljon a téma lényegével; ellenkezőleg, minél idegenebbek tőle ezek a kiegészítő díszek, annál inkább újdonságot és változatosságot visznek a kompozícióba, minden képzeletbeli mű első varázsát. Kérlek, bocsáss meg, hogy ebből a költeményből származó példát hoztam fel. Amikor a növényekről szóló énekben Kolumbuszt festem le egy hosszú út után, lázadó legénységétől körülvéve, hajója főárbocához kötözve, a lázadók töreitől és vad tekinteteitől fenyegetve; de hirtelen egy zöldségillat figyelmeztette, hogy a föld nincs messze; majd bátorságot vett, társait is lelkesítette vele, és prófétai hangnemben megígérte nekik szerencsétlenségeik közeli végét; végre partra szállt, és azok gratuláltak neki a parton, akiknek tőrei az imént az életét fenyegették: a képzelet, amely hirtelen a növényzet nevető és békés jeleneteiből egy vihar által ostromolt hajóra repült, amely a lázadás, a ragály és az éhség minden borzalmának áldozatul esett, élénkebben megragadja ezt az ellentétet, mint a témától kevésbé idegen képek; és ha a történet eleinte úgy tűnik, hogy eltávolodik a fő szándéktól a nagy embert fenyegető veszélyek ábrázolásával, ennek az epizódnak a vége természetes módon kapcsolódik a növényekhez a virágfűzér révén, amellyel legénysége, szerencsésen partra szállva, megkoronázza ügyes előrelátását és kitartó rettenthetetlenségét.

Azonban nem szabad azt hinni, hogy a didaktikus vagy filozófiai versekhez mindig hosszú epizódokra van szükség; több költő – mint például Pope a *műbírál-*

⁷ Az idézet forrása Jean-Jacques Rousseau Ódái III. könyvének 1. darabja (*Ode I, à M. le comte du Luc, alors ambassadeur de France en Suisse, et plénipotentiaire à la paix de Bade*).

⁸ VERGILIUS, *Georgica*, I, 493–497. (Lakatos István ford.)

latról és az Értekezés az emberről című esszéiben, Horatius az *Ars poeticában*, Boileau pedig *A költészet művészetében* – mellőzte ezt: de a szerzőnek ezért a nélkülözésért kárpótolnia kell az olvasót néhány érdekesebb, ragyogóbb színekkel díszített ötlettel, amelyek a kép háttéréből kiemelkedve domborműként jelennek meg. Vergilius itt ismét a legjobb tanítást adja nekünk, a példamutatást. Miután hosszasan felsorolta a fákat, melyek szépségükben és formájukban, valamint a természetükhöz szükséges gondozás részleteiben kevésbé tűnnek ki, eljutott a tölgyfához, a legfenségesebbhez mind közül; növényzetének teljes erejében festi meg, mély gyökereit a földbe eresztve, erőteljes ágait minden oldalra kiterjesztve, magasságából a távolban elterülő mezőket uralva, árnyékának hatalmasságával átölelve azokat; és régi törzse, világi időtartamával, az emberi nemzedékek törékenységet sérti: ezt nevezhetjük rövid epizódnak, ami annál inkább megüti az olvasót, mivel egy hálátlan témában nem volt joga ezt a nagyszerű képet várni.

Miután értékeltük Lucretiust és Vergiliust, itt az ideje, hogy saját gazdagságunkra tegyünk szert. Amit Lucretius versben tett a rómaiaknak, azt tette M. de Buffon prózában a franciáknak. Ha szabadna véleményemet kifejettenem e nagy ember stílusáról, őszintén bevallnám, hogy minden műve közül az ásványokról szóló értekezése tűnik számomra a témához leginkább illő megfogalmazásúnak. Ott minden igazságos, tiszta, pontos, nemes hangsúly nélkül, gazdag burjánzás nélkül: nincsenek becsvágyó képek, nincsenek felesleges díszek; semmi a témán túl. M. de Buffon tapasztalatból ismerte az ásványokat; de az állatokról azzal az érdeklődéssel írt, amelyet jellemük, kecsességük, szépségük, a velünk való kapcsolatuk és a nekünk nyújtott szolgálataik ihlettek. Innen ered a stílus pompája, a magasztos eszmék, ez a briliáns és költői szóhasználat, amelyek, miután művének sikerét megalapozták, sok olvasó számára szemrehányás tárgyává váltak. A költői prózában valóban megvan az a hátránya, hogy nincs határozott karaktere: egyrészt hiányoznak belőle a költészet gyors fordulatai, lendületes mozdulatai, merészen képszerű kifejezései; másrészt nagymértékben elveszíti a prózára jellemző világosságot, pontosságot és egyszerűséget. Mindennek, mint minden embernek, meg kell őriznie a jellegét: két különböző természet egyesült a kentaurokban, és csak szörnyetegekké tette őket. Azok az állatok, amelyek két elemhez tartoznak, egyikhez sem tartoznak. A kételtű szó átvitt értelemben is sértéssé vált, és azt hiszem, a költői prózáról úgy hallom mondani, mint a denevérről La Fontaine-nél:

Madár vagyok, nézd a szárnyaimat.⁹

Ezen megfigyelések ellenére Buffon, Fénelon és néhány modernebb író hódolt e rokon műfajnak, és megérdemlik a tiszteletreméltó kivételt. Különösen M. de Buffon, akinek a természet csodáit kellett megfestenie, felhatalmazást kapott arra, hogy műveiben stílusának minden pompáját és képzeletének minden gazdagságát megmutassa; és hogyan ne lehetnének hálások annak, aki nyelvének varázsa által évszázadának ilyen erőteljes lendületet adott!

⁹ Az idézet forrása Jean de La Fontaine *Le Cochet, le Chat et le Souriceau* című meséje (VIII. könyv, 15).

Amikor az ókoriak beléptek a Pantheonba, könnyedén elhaladtak két, alárendelt istenségekből álló sövény között; de amikor megérkeztek Jupiter kolosszális szobrához, tiszteletteljesen meghajoltak a világ ura és mozgatója előtt: ekkora az imádatom M. de Buffon iránt. Olvasás közben elfelejtem a lusta vagy figyelmetlen megfigyelőt, a hibákat, amelyekkel vádolják, sőt még némelyik rendszerének mérészségét és furcsaságát is, hogy csak ezzel a hatalmas zsenivel törődjek, aki az egész világon elterjesztette a természetrajz iránti ízlést, aki a városi megfigyelőket dolgozószobáik árnyékából, a városok puhaságából csalogatta, aki hegyekre mászatta őket, erdők mélyére, barlangokba merült, szakadékokon kelt át és vulkánok szélén ülve tartotta őket. Egy szóval, M. de Buffonra, a természettudományokra gyakorolt hatásával kapcsolatban, vonatkoztatható az, amit Vergilius mondott a levegő földre gyakorolt hatásáról a tavasz leírásában.

Termékeny zápor képében zúdul ilyenkor
Menny-atya, messzehatónk, boldog felesége ölére,
S nagy szerelemben e nagy testtel nevel életet abban.¹⁰

Szégyenkezve bevallom azonban, hogy M. de Buffontól vettem át a legkevesebb ötletet, mivel a gazdagok sérelmére elkövetett lopásokat a legkönnyebben ismeri fel és bünteti a legszigorúbban az irodalmi rendőrség. Több természettudós, akiknek munkái kevésbé briliánsak, némelykor pedig hasznosabbak voltak, nagy segítségemre volt, különösen M. Valmont de Bomare, aki erényeiért és tudásáért egyaránt dicséretes.

A történelem során a költő-filozófusoknak joguk volt a tudománytól kölcsönözni azokat az anyagokat, amelyeket felhasználnak.

Rem tibi Socraticæ poterunt ostendere chartæ.¹¹

Éppen ebben a tekintetben a tudományoknak lehetnek bizonyos kötelezettségeik a költészettel szemben. Egyedül a legnépszerűbb nyelvnek van joga népszerűsíteni azt, ami a világon a legzseniálisabb és leghasznosabb; Hozzá kell fordulniuk a szép cselekedeteknek, a művészetek folyamatainak, a fizikai és erkölcsi természet jelenségeinek. Tudjuk továbbá, milyen messze van az eszmék mélysége a ragyogó formáktól és attól az érdekességtől, amelyet a költészet nyújthat nekik. La Bruyère gyakran jobb megfigyelő, mint Boileau; de utóbbi versben írt, és versei születésüktől fogva közmondásokká váltak. Arisztotelész egyébként oly igazságos és bölcs tanításai eleganciájuk és szellemességük révén szinte felismerhetetlenek Horatius és Despréaux költői művészetében, az *Optimizmus rendszerének* szerzői pedig csak Pope *Értekezés az emberről* című csodálatra méltó esszéjében és Voltaire *Candide*-jának gúnyolódásaiban élnek.]

¹⁰ VERGILIUS, *Georgica*, II, 325–327. (Lakatos István ford.)

¹¹ „Sokratinus könyvek mondják neked el: mi a lényeg.” (Bede Anna ford.) HORATIUS, *Ars poetica*, 310.

Mennyire közelíthet e' munka, akár a' Lukrétz hathatóságához, akár Virgil' tellyes fényéhez, az olvasók' ér{8}zése, esmérete, 's hasonlító Ítélete határozhatja-meg. – A' jó szándék bizonyos.

Könnyen lehet képzelni: hogy nem egyszer rezzentem meg, e' fel-vett munkának nehéz lététől, 's nagy terjedésétől. – Méltán kell, meg-vallanom, illető háládat-tal: mennyivel tartozzak a' Túdós Darszét (Darcet) Úrnak, e' munka' fogant testvére, valamint ki-vitelének bátor végzésére nézve is. – Ugyan is hallván ő, a' Természeti Történetek' Tárházának leírását, melyet előtte fel olvastam; arra buzdított vala engem, hogy azon Rövidletből, készítenék egy nagy Táblázatot, énekelvén a' négy Elementomokat, vagy elemeket, és a' Természet' három Országát. Én azt mondtam, hogy a' tárgy illyként elő adva, az egységnek híjjával láttathatna lenni; ő azt felelé: hogy a' négy elemek összelve lévén a' három Országban, e' két része a' munkának, illetlen nem lehetne, és egy jól rendelt egésznek formálandna. – Engedtem az eszméleti-nek, és meg készítettem e' munkát; de fájdalom! hogy nem ajánlhatom hódolatként, azt, azon rényes Túdósna, a' kiből nincs már fel egyéb, csak a' Tudományok előtt kedves neve, mellyeket meg gazdagíta, és a' barátságánál drága emlékezete, melly ötet siratja.

Eddig van, a' Fransz szerző' Előljáró beszédének, ki húzott summája; a' mennyire az, nem csak a' {9} Fransz', hanem más Nemzetbeli olvasókat is illeté, annyira, és a' tárgyhöz képest, ki-húzta azt a' Magyar Áttevő, a' többit el-mellőzvé. – Már most tegyünk néhány szavakat, e' Magyar Áttételre nézve. –

E' munka, kezébe jutván a' Magyar Áttevőnek; értékes tárgyára nézve, és azért is, hogy az elemeket, mint a' Természet' Országának főb művesseit, a' Természet' Országával mintegy öszve-közepelt tekintetbe foglalta, meg tettzet, és annak Magyar-ra leendő tételét el tökéllette.

Az eredeti munka Fransz szokás, és a' nyelv csak ollyatén tehetsége szerént, páros strófákban készült, hanem a' Magyar Ki-adó, Honni nyelvünknek jeles kiváltsága mellett, Hexameterekben tette újjá. Nem leszen hízelkedés, ha állítom: hogy ez által a' munka' külső becse, közelébb esett, akár Lukrétzhez, akár Virgilhez; a' belső becse, az előbre ment kornak, nyíltab, több, és tisztább tapasztalásával együtt tart. –

A' millyen új, vagy szokatlan szavak, vagy igék a' munka' szövetében találkoznak, azokat az emelkedő nyelvünk' környülete javallotta; az illy formálódáson minden nyelvek át-mentek, a' Görögöt 's Latánt se' vehetvén-ki, minden-egy, a' maga csinosodásának, 's fejlődésének korában.

Igy hát, férfias, sőt Hősi köntösben jelen-meg Delillnek munkája a' Magyarok előtt, a' minthogy illik is e' szerény, az ő komolyab tárgyának testéhez. Meg vallom azt is, hogy néhány Episodáit (mellék-fordulatit) el hagytam az eredeti mívnek, {10} kiváltan, a' mellyek a' Görög vagy Római Mythósz' ízével vegyültek; úgy érezvén, hogy a' mai időnek tisztáb költése, az ollyatén, igen jattzi, és üres mellékségektől, méltán ment lehet; és a' Poëma' díszét, inkább a' szép, erős gondolatok', 's néha, mulattató mellék-fordulatok' elő-adásában keresheti. –

Vélhetem azt is, jól előre: hogy sokan fognak találkozni a' Magyarok között, kik komorab ízlettel érezvén, egy két Episodáit Delillnek, igen ifjasaknak, sőt szerel-

meseknek, és e' munka szerényéhez mint egy nem illőknek fogják találni: de Delille annál inkább, hogy Fransz kedvű 's nyájas, érzékeny természetű volt, azt illőnek 's jónak is tartotta; a' szerént komolyas munkáját, vidító változatokkal kelletesebbé kívánván tenni, a' hasznost édessel vegyítette.

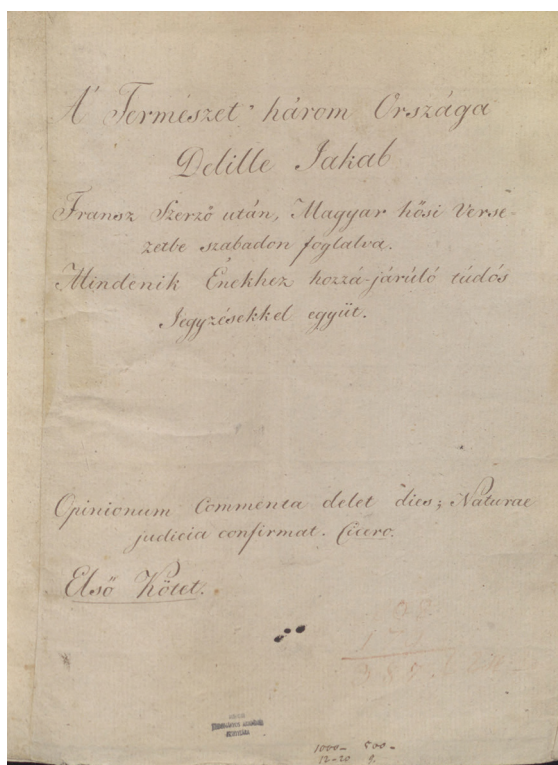
Meg-jegyzésre való az is: hogy az illyes át-tétel éppen nem fordítás, sőt az eredeti mívet, csak úgy kell nézni: mint fel-vett vezér-fonalat, mely után készült e' magyar Poëma.

Hogy-pedig a' jóságos Természet' kebelében, a' mi ditső Hazánk állandóan, és boldogul virágozzék, igaz szívvel óhajtja

Vilkén Majus' 1st napján 1828.

hűséges Fia

Sebestyén László m. k.

1. kép. SEBESTYÉN László, A' Természet három Országá Delille Jakab Fransz Szerző után, MTA KIK Kt Term. Tud. 4r 3, címlap

2. kép. Augustin de SAINT-AUBIN, Jacques Delille a kandalló mellett;
 DELILLE, *Les Trois Règles*, I, 68 (I. ének, 647. sor)

(Sebestyén László mellékelte a metszetet a fordítás kéziratához,
 s a tollal jelzett módosításokkal szerette volna megjelentetni
 a tervezett magyar kiadásban.

Lásd erről LENGYEL, „Buzdítottván...”, i. m., 738–739.)

3. kép. Pierre-Charles BAQUOY, *Dolcé felismeri Elvirát és Ormond-t a bányában*;
 DELILLE, *Les Trois Règnes*, II, 26 (V. ének, 377–378. sor)

Lukács Laura Klára

Kötélverőnő karddal

Louise Labé levele a lyoni hölgyekhez

„Louise Labé szép asszony volt és nagy költő.” – kezdi utószavát szonettjeinek fordítója, Lányi Viktor.¹ Az irodalomtörténeti hagyomány mendemondáiból szemezgetve megjegyzi: „[é]letrajza, bár nemrég regényformában is megírták, csak tökéletlen lehet. Imaginárius arcképét azonban jól meg tudjuk rajzolni költeményei alapján.”² Erre tett kísérletet Lányi a fordításkötet utószavában, mondván, hogy Louise Labé szonettjei „valóságos lírai regényt adnak”, és „egy igazi nő természetes, gyöngéd és néha féktelen szívhangjai dobbannak ki belőlük”.³ Minduntalan Labé „telivér asszonyi melegségét”, az élettörténetét és költészetét is átjáró szerelmet hangsúlyozza. A legfrissebb magyar nyelvű francia irodalomtörténet egyetlen mondatba sűríti munkásságát: „[s]zenvedéllyel átitatott elégiákban és szonettekben énekli meg az élet örömeit vagy éppen a szerelmi bánatot.”⁵ Louise Labét tehát a mai napig ugyanazzal a szemmel nézi a magyar recepció: szerelmes költőnőnek tekinti. Róla alkotott „imaginárius arcképünket” árnyalja, ha műveit megjelenésük és befogadásuk elsődleges kontextusaiban⁶ olvassuk. Ezért a magyar nyelvű olvasók figyelmébe ajánlom Louise Labé saját műveihez (*Euvres*)⁷ írt kísérőlevelét.⁸

Louise Labé egy hétkyerekes kötélverőcsaládban látta meg a napvilágot,⁹ va-

1 LÁNYI Viktor, *Utószó* = Louise LABÉ, *Szerelmes szonettek*, ford. LÁNYI Viktor, Bp., Új Idők, 1943, 55–60.

2 *Uo.*, 59.

3 *Uo.*

4 *Uo.*, 55.

5 PALÁGYI Tivadar, *A kiteljesedett reneszánsz irodalom* = CSEPPENTŐ István, DÉVÉNYI Levente, HORVÁTH Krisztina, KALMÁR Anikó, MAÁR Judit, PALÁGYI Tivadar, TÓTH Réka, *A francia irodalom története*, szerk. MAÁR Judit, Bp., ELTE, 2011, 136–152, 137.

6 TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 78–91.

7 Louise LABÉ, *Euvres de Louise Labé Lionnoize*, Lyon, Jean de Tournes, 1555, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86095588>.

8 Louise Labé levele a magyar irodalomtörténetben nem ismeretlen. Szokás párhuzamként említeni Telegdi Kata verses leveléhez (1596), lásd pl. JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, *Kisvárdai viszonyok: Telegdi Kata verses levele* = *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERŐK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth, 2016, 305–336, 305; Labé levelének kommentárja olvasható egy 1916-os doktori értekezésben: SZÖGYÉN Jolán, *Louise Labé: adalékok a költőnő életéhez és műveihez*, Bp., Grill, 1916, 46–49.

9 Az életrajzot és a művek megjelenésének idejét illetően François Rigolot-ra támaszkodom: François RIGOLOTT, *Chronologie* = Louise LABÉ, *Œuvres complètes: Sonnets-élégies, débat de Folie*

lamikor 1516 és 1523 között, Lyon hatvanezer fős városában¹⁰ – összehasonlításképpen: Párizs százezer fős volt ekkor. Minden felnőtt lyoni nő (aki nem volt apáca) házasságban élt, két-három évenként pedig gyereket szült. Louise Labé szintén hozzáment egy kötélverőhöz, azonban nekik nem lett gyerekük. A városi nők dolgoztak, ezért számukra a házasság, a vele járó anyai feladatok és gazdasági függés miatt, inkább kitettséget jelentett, mint biztonságot, így férjük halála esetén negyvenéves koruk körül a legtöbben már nem házasodtak újra. Louise Labé sem tette, amikor 1555-ben özvegyen maradt: Lyon közelében, Parcieux-ben birtokot vásárolt, feltételezett szeretői közt pedig volt költő és firenzei bankár is. 1566-ban halt meg. Végrendeletében vagyonát családjára és olyan lányokra hagyta, akiknek nem volt hozományuk.¹¹

A nők gazdasági tevékenységükkel anyagi önállóságra tettek szert, és a tény, hogy dolgoztak, azt is jelentette, hogy nem kizárólag az otthon privát terében éltek. A tehető családok gazdasszonyai felügyelték a birtokon zajló termelőtevékenységet, a kereskedőcsaládokban üzletvezetéssel, eladással foglalkoztak. Az iparoscsaládokban férjeik, a szövő-, hentes- és nyomdász mesterek munkáját segítették, így főleg a textil-, bőr- és élelmiszerszakmákban dolgoztak. Louise Labé ragadványneve, a Belle Cordière („Szép Kötélverőnő”), utal iparosszármazására, de nem jelenti, hogy maga is dolgozott volna e szakmában.

A 16. századi Lyonban virágzott a nyomdaipar.¹² Ez az egyik, ha nem a legfontosabb tényező, amely a korabeli jómódú vagy előkelő nők írni-olvasni tanulását elősegítette: a városi elit körében elterjedt egyrészt a „tanult nő” ideálja, a nők nyomtatásban megjelent művei¹³ hatására, másrészt a keresztény humanizmusnak a nők oktatását támogató nevelési programja is. Ennek köszönhetően leányaik zárdai iskolákban vagy házitánítótól anyanyelvi oktatást, latint, olaszt, zenét és számtant tanulhattak. Ezzel szemben a városi társadalom középrétegében kinevelték a nőket, ha olvasni tanultak, és az írástudó nők száma mindig alacsonyabb maradt, mint

et d'Amour, éd. François RIGOLOT, Párizs, Flammarion, 1896, 269–277. A levélfordítást Rigolot átiratának és a levél angol–francia kétnyelvű kiadásának felhasználásával készítettem. Louise LABÉ, *Complete Poetry and Prose: A Bilingual Edition*, ed. Deborah LESKO BAKER, trans. Deborah LESKO BAKER, Annie FINCH, Chicago/London, University of Chicago Press, 2006, 42–45.

10 A 16. századi nők lyoni helyzetének részletes, adatokkal és példákkal illusztrált bemutatásáért lásd Natalie Zemon DAVIS, *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, ford. CSABA István, ERDŐSI Péter, Bp., Balassi, 2001, 73–77.

11 Louise LABÉ, *Testament* = L. L., *Œuvres complètes*, i. m., 205–213.

12 A 16. századi lyoni nyomdakultúráról bővebben lásd Natalie Zemon DAVIS, *Sztrájk és üdvösség Lyonban* = N. Z. D., *Társadalom és kultúra...*, i. m., 19–30; Uő, *A könyvnyomtatás és a nép* = N. Z. D., *Társadalom és kultúra...*, i. m., 169–198. A magyarországi nyomda- és könyvtörténetre is hatással volt, hogy a 16. század második felében egy lyoni könyvkereskedő vetette meg a lábát Kassán: SELÁF Levente, *Johannes Galenus, egy lyoni könyvkereskedő vetette meg a lábát Kassán* = /HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter, MARÓTHY Szilvia, Bp., Q.E.D., 2018, <http://hi70.hu/2018/03/27/selaf/>.

13 A 16. századi Franciaországban a női néven publikáló szerzők száma kb. 44–60. Michèle CLÉMENT, *Nom d'auteur et identité littéraire : Louise Labé Lyonnaise. Sous quel nom être publiée en France au XVIe siècle ? Réforme, Humanisme, Renaissance*, 70(2010), 73–101, 74–75, https://www.persee.fr/doc/rhren_1771-1347_2010_num_70_1_3098.

az írástudó férfiaké – bár a gazdasági fellendülés és a könyvnyomtatás megjelenése mindkét nem körében egyformán növelhette volna az olvasni tudók arányát.¹⁴ Louise Labé családja e középrétegbe tartozott: különféle iparosok, kötélverők, hentesek, borbélyok alkották. Felmenői közt vannak írástudó és írástudatlan nők is: nevelőanyja, Antoinette Taillard, írástudatlan.¹⁵ Louise Labé mégis megtanult írni és olvasni, talán a La Déserte kolostor nővéreitől. Jean de Tournes lyoni nyomdájában, ahol Louise Labé verseit kiadták, az előző évtizedben már más (igaz, előkelő) nők írásait is kinyomtatták: a Maurice Scève tanítványaként és műzsájaként elhíresült Pernette du Guillet versei (*Rymes*, 1545)¹⁶ és Navarrai Margit vallásos költeményei, drámaszövegei is itt jelentek meg (*Marguerites de la Marguerite des princesses*, 1547).¹⁷ Bár Louise Labé Lyonban, a francia nyomdaipar fővárosában élt, ahol nők írásait is kinyomtatták, életének történeti és társadalmi kontextusából nem egyértelmű, hogyan vált írástudó nővé, sőt írásait publikáló költővé.

A 16. századi Itáliában a reneszánsz korszellemre jellemző individualizmus nemtől függetlenül teret engedett néhány kiemelkedő nőegénységnek, akiket Simone de Beauvoir *A második nem* történeti fejezetében felsorol.¹⁸ „Lyon már ekkor valósággal olasz város”¹⁹ – írja Rónay György a francia reneszánszról, így nem kizárt, hogy Louise Labé népszerűségének is ugyanez a korszellem kedvezett. Mindenesetre a *Harmadik elégiában* ifjúkori önmagát Matteo Maria Boiardo és Lodovico Ariosto Orlando-költeményeinek harcos nőalakjaihoz hasonlítja: „Ha akkor lát fegyverben valaki / dárdát vetni, lándzsát hajítani, / büszkén helytállni harcban és csatában, / lovat ugratni, sarkantyúzni bátran, / Bradamanténak nézett volna tán, vagy / Marprisának, híres Roger hugának.”²⁰ Az irodalomtörténeti legendárium szerint a lovagság itt nem csak metafora: Louise Labé tudott vívni és lovagolni, sőt 1542-ben „capitaine Loys” álnéven részt vett egy perpignani lovagi tornán.²¹ Akár igaz, akár nem, e történet és az átöltözés már saját korában meghatározta a költő nyilvános személyiségének kialakítását, és imázsának máig része maradt.

Mindez jól látható egy portréján, amelyen Nicolas Denisot (1515–1559) Jeanne d’Arcként örökítette meg.²² Az ábrázolt nőalak csinos cseresznyeajkai, íves szemöl-

14 DAVIS, *Társadalom és kultúra...*, i. m., 76–77.

15 Uo., 77, 86.

16 Pernette DU GUILLET, *Rymes de gentile, et vertueuse dame D. Pernette du Guillet Lionnoise*, Lyon, Jean de Tournes, 1545, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8609525w>.

17 Marguerite de NAVARRE, *Marguerites de la Marguerite des princesses, tresillustre royne de Navarre*, Lyon, Jean de Tournes, 1542, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86095677>.

18 Simone de BEAUVOIR, *A második nem*, Bp., Gondolat, 1972, 134.

19 RÓNAY György, *A francia reneszánsz költészete: Tanulmány és műfordítások*, Bp., Magvető, 1956, 16.

20 Louise LABÉ, *Harmadik elégia*, ford. RÓNAY György = L. L., *Szerelmes szonettek*, Bp., Helikon, 1969, 19–23, 20.

21 Az álnévről és a lovaglásról bővebben lásd Antoine du VERDIER, *La bibliothèque d’Antoine du Verdier*, Lyon, Barthélémy Honorat, 1585, 822, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53085x>. A lovagi tornán való részvétellel kapcsolatosan Rigolot feltételes módon fogalmaz, azaz a tényhez kétség férhet. RIGOLOT, i. m., 270.

22 Nicolas DENISOT, *Portrait de Louise Labé en Jeanne d’Arc*, karton, gouache, 22 x 14,5 cm.

döke, nyílt tekintete, vékony, merész metszésű orra, ovális arca, előreugró járomcsontjai, kicsiny, kecses fülkagylója, azaz tökéletes szépsége elárulja, hogy e portré nem valódi modell után készült. A vörös-arany hullámokban szabadon leomló, derékig érő hajtömeg csak ráerősít, hogy egy reneszánsz Venust látunk. Fején tollas, királykék kalap, rajta csillagalakú csat, benne öt igazgyöngy. Finom, fehér, fodros gallérú inget visel a fémpancél alatt. Derékig hiánytalan harci öltözetben van, de deréktól lefelé a kalaphoz illő bársonyszoknyája súlyos, merev redőkben hull alá: felül harcos, alul nő. Bal kezét hetykén csípőre rakja, míg jobbával egy vívótört tart függőlegesen a teste mellett, hegyét égnek szegezve. Bár a markolatot erősen szorítja, kisujját enyhén elemeli. Ahogy csinos arca, az eltartott kisujj is mutatja, hogy a harci dísz csak álruha. Akit látunk, nő; de a festő nem a megszokott módon ábrázolta: nyoma sincs kiskutyának, papagájnak, imakönyvnek, erszénynek, kesztyűnek, ékszernek vagy hajcicomának, mint a korabeli női portrékon. Szilárd kiállása, lapos mellkasa, egyenes gerince, kardot tartó, erős jobb karja, tiszta, érdelemmentes arca, nyílt, távolba néző szemei pedig mind férfiasnak tekintett tulajdonságokat, belső fegyelmet, kibillenthetetlen egyensúlyt, nyugalmat, magabiztosságot és mindebből fakadó derűt sugallnak. Louise Labé tehát nő, miközben hol egy lovag, hol egy szerelmes költő férfiszerepében tetszeleg. A szexuális inverzió, vagyis a nemi szerepek felcserélése elterjedt játék volt a kora újkori Európa irodalmában, művészetében és ünnepein.²³ E portré azonban jól mutatja, hogy a legtöbb *virago*, azaz harcias virtusban, bátorságban és szűziességben jeleskedő férfias nő²⁴ ismét csak egy újabb fajta Venus, a férfivágy tárgya lett.

Az *Euvres* végén világgossá válik, hogy Labé nemcsak a *virago*-szerepet, hanem megszólalásmódját – a szonettet – is a kor konvencióinak megfelelően választotta meg. Műveihez mintegy függelékképpen *Escriz de divers poëtes, a la louenge de Louize Labé Lionnoize* („A lyoni Louise Labé dicsérete, különböző költők tollából”) címen egy dalokból, rondókból, ódákból, madrigálokból és szonettekben álló görög, latin, francia és olasz nyelvű, szerelmi témájú szövegegyüttest csatoltak. „Louise Labé poétáit” nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítani, de a feltételezett szerzők közt illusztris nevek is szerepelnek: Jean-Antoine de Baïf, Clément Marot és Pontus de Tyrad, a Pléiade tagjai, valamint olyan neoplatonista költők, mint Claude de Taillemon vagy Maurice Scève. Az égi és földi szerelmet összehátró általános petrarkizmus²⁵ közepette e szövegekből téves lenne életrajzi következtetéseket levonni, azaz

23 Natalie Zemon DAVIS, *A nők felülkerekedése* = N. Z. D., *Társadalom és kultúra...*, i. m., 117–138.

24 Uo., 124.

25 Petrarca francia reneszánsz költészetre tett hatásáért lásd magyarul RÓNAY, i. m., 52–72, 93–101. A 16. század első felében készültek Petrarca szonettjeinek első francia fordításai (*Triomphes*, Lyon, 1531), és Maurice Scève megtalálta Laura sírját Avignonban (1533). A fordításokról bővebben: Riccardo RAIMONDO, *Le Phenix Poëte et les Alouêtes: Traduire les Rerum vulgarium fragmenta de Pétrarque en langue française (XVIe-XXIe siècle): histoires, traditions et imaginaires*, Brüsszel, P.I.E.-Peter Lang S.A., 2022 (Destini incrociati, 17), <https://www.peterlang.com/document/1114383>; a sír megtalálásáról: Daniel MAIRA, *La découverte du tombeau de Laure entre mythe littéraire et diplomatie*, Revue d'Histoire littéraire de la France, 2003/1, 3–15.

nem lehet megtudni belőlük, kivel volt Louise Labé szeretői viszonyban. Ehelyett érdemes az *Euvres* és az *Escriz* együttes kiadására a lyoni költők kollektív játékának dokumentumaként tekinteni: Louise Labé és poétái közös szonettsszövésének gyűjteményeként. A tény, hogy szonettjeire válaszként a lyoni költők szonettekét írtak, és ezeket csatolták az életműkiadáshoz, bizonyítja, hogy a korabeli lyoni irodalmi mező befogadta, sőt nyilvánosan részeként ismerte el Louise Labét mint költőt.

Talán meglepő, hogy Louise Labé neve azóta sem tűnt el az irodalomtörténetek sodrában, sőt nőként kimagaslik, ráadásul nem pusztán úgy, mint „váratlan látvány”, eredeti tehetségű, furcsa, bogaras, de tulajdonképp inadekvát író nő,²⁶ hanem a férfiakkal egy vonalban, úgy, mint „a szenvedélyes asszonyköltő, kinek szonettjei a szerelmi költészet nagy emlékei közé tartoznak”.²⁷ Általában a petrarcai szonettet eredeti módon, formailag is átalakító Maurice Scève mellett jelenik meg, nemcsak azért, mert nagyjából azonos időben és helyen éltek, és hasonló költészeti programot valósítottak meg, hanem azért is, mert egyikük sem volt a kor Lyonjának irodalmi életét uraló Pléiade tagja. Nyoma sincs rajtuk a költőcsoportra jellemző tudálékoságnak, a kidolgozott, simulékony, elegáns stílusnak és a burkolt erotikának. Bár mindketten visszanyúlnak a petrarcai hagyományhoz,²⁸ egyúttal ki is mozdulnak a korabeli petrarkizmus kliséiből: a Labé költészetében megénekelt szenvedély „egy valóban átértzett és nemcsak petrarkizáló szenvedély benyomását kelti”.²⁹ Kifejezőmódját a nyelv közvetlensége jellemzi („Baise m’encor, rebaise moy et baise”),³⁰ amelyhez sajátos szenzibilitás, bonyolultság és, ahogy Scève kapcsán Hauser Arnold írta, „az érzéki átszellemítése és a szellemi érzékivé tétele”³¹ társul. Hauser szerint ez a fajta írás a harcoss, nyelvújító, iskolaszerű és szinte izmusként működő Pléiade

26 Mint a *Saját szoba* farkatlan macskája (Virginia Woolf, *Saját szoba*, Bp., Európa, 1986, 17.), vagy Samuel Johnson metaforája (idézi: BEAUVOIR, *A második nem*, i. m., 137.): „Sir, a woman’s preaching is like a dog’s walking on his hinder legs. It is not done well; but you are surprized to find it done at all.” („Uram, egy prédikáló nő olyan, mint a hátsó lábain járó kutya. Nem jól csinálja; de meglepő, hogy egyáltalán képes rá.”) Johnstont idézi: James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, 1791, <https://www.gutenberg.org/files/1564/1564-h/1564-h.htm>.

27 Szerb Antal, *A világirodalom története*, kiad., jegyz., utószó PÁLFY Eszter, Bp., Magvető, 2021, 259.

28 Louise Labé petrarcai hagyományhoz való viszonyáról lásd Deborah Lesko BAKER, *Louise Labé’s Conditional Imperatives: Subversion and Transcendence of the Petrarchan Tradition* = Louise Labé 2005, eds. Béatrice ALONSO, Éliane VIENNOT, St. Etienne, PUSE, 2004 (*L’école du genre*, 1), 133–150, https://www.persee.fr/issue/ecoge_1772-5496_2004_ant_1_1.

29 SZÖGYÉN, i. m., 47.

30 „Csókolj meg újra, még egyszer, no még!” Louise LABÉ, *Tizennyolcadik szonett* = LABÉ, *Szerelmes szonettek* (1943), i. m., 41; vagy „Csókolj még”, Uő, *XVII. szonett*, ford. SZABÓ Lőrinc = LABÉ, *Szerelmes szonettek*, (1969), i. m., 43. Bár a vers folytatásából kiderül, hogy csókváltásról van szó, a *baiser* szó kétértelmű (volt már a középfranciában is), vulgáris kifejezésként a szexuális aktusra vonatkozik.

31 HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., Gondolat, 1980, 409.

32 Szerb Antal szerint a Pléiade csoportszerű fellépése, a tény, hogy művészeti gyakorlatuk elméleti megalapozását közreadják (Du Bellay, *La Défense et illustration de la langue française*, 1549), valamint megvetésük a korábbi írók és a köznép iránt hasonló a huszadik századi avantgárd „-izmusainak” fellépéséhez. Szerb Antal frappánsan így foglalja össze a Pléiade törekvéseit:

költőie helyett inkább a tágabb, nem-lyoni francia manierizmus „libertinus költőinek”³³ (Théodore Agrippa d’Aubigné, Tristan L’Hermite, Jean de Sponde és Téophile de Viau) munkásságával rokonítható.

Hogy miben más Labé szonettköltészete, mint a Pléiade tagjaié, alaposabb elemzést érdemelne. Hogy egy lényegi különbségre fény derüljön, elég csak beleolvasni a már említett *Harmadik elégiába*, ahol rögtön szembetűnik, hogy Louise Labé, bár nő, verseiben nem a szerelem passzív tárgyaként, hanem aktív alanyaként lépett fel: a petrarcai hagyományban agyonhasznált Daphné-mítosz (nim)fája helyett a költőisten szerepéből beszélt. Szonettjeivel átírta a petrarkista szerelem szcenárióját, amely hagyományosan „egy vágytól úzótt (férfi) szerelmest és a szerelemtől menekülő nimfát”³⁴ jelentett. Labé elhagyta a petrarcai szerelemkoncepcióban a nőknek kijelölt helyet – Daphné helyét –, sőt, felvette a férfiaknak kijelölt költőszerepet – Apolló helyét. Ismét átöltözött, és ahogy lovagi páncéljával, az Apolló-jelmezzel is nagy sikert aratott: „Kölcsönzött szívesség kellett Laurának, / hogy bájait éltetve szerezzon hírnevet; / míg Louise, kinek szépsége éppoly híres, / tollalával sokkal nagyobb megbecsülést szerzett magának”³⁵ – írják poétái. Louise Labé mesterien megírt szonettjeivel és a nemi szerepek megfordításával érte el, hogy a korabeli Lyon nagyra tartotta mint költőt.

Az *Euvres* kísérőlevele alapján költői munkásságát nem kizárólag a hírnév megszerzése motiválta, hanem hogy rávegye női olvasóit a „tanulmányok folytatására” és az írásra. Labé hangsúlyozza, hogy olvasói közösségének részét képezik nőtársai; a dedikációs levélben női pártfogót választ, és nőket szólít fel az olvasásra és az írásra: címzettje Labé barátnője és pártfogója, Clémence de Bourges, de a levélben több helyen, majd a kötetben több versben³⁶ is szerepel a többes számú „lyoni hölgyek”, „asszonyok” megszólítás. Nem olyan módon számol a női olvasókkal, mint a petrarkizáló szonettköltők általában – tehát nem mint az írást lehetővé tevő múzsa, kitüntetett, de passzív olvasó, és volt, jelenlegi vagy leendő szerető –, hanem úgy, mint leendő szerző: azért ír nekik levelet, hogy műveit olvasva maguk is vállalkozzanak az írásra. A szonetteket a levél kontextusában, és elképzelve azok nők általi befogadásának helyzetét, már aligha lehet kizárólag egy szerelmi kapcsolat keretében szemlélni: a befektetett munka nem egy szerelmes kegyeinek elnyerésére irányul, hiába vizionálja ezt a vershelyzet.

Levele elhelyezi életművét a *querelle des femmes*,³⁷ azaz a francia irodalomtörténet Rózsaregény óta tartó nővitájának horizontján: remek példa rá, hogy a kora „nem latinul kell írni, hanem franciául, de úgy, hogy előbb elfelejtünk mindent, amit előttünk franciául írtak”, vagy „Új Hellast, francia földön.” SZERB, i. m., 260.

33 KALMÁR Anikó, *A barokk költészet* = CSEPPENTŐ, i. m., 172–195, 189–195.

34 BÉNYEI Tamás, *Daphne átváltozásai*, Ókor, 2013/3, 32–45, 35.

35 „Laure ut besoin de faveur empruntee / Pour de renom ses grâces animer ; / Louïze, autant en beauté reputée, / Trop plus se fait par sa plume estimer” *Aus poètes de Louïze Labé* = LABÉ, *Œuvres complètes...*, i. m., 141.

36 Pl. „Ha olvassátok majd, lyoni hölgyek, / ezt a szerelmes gonddal teli könyvet”. *Harmadik elégia*, ford. RÓNAY György = LABÉ, *Szerelmes szonettek*, (1969), i. m., 19; „Ne vessetek meg érte, asszonyok, / hogy szerettem”. *XXIII. szonett*, ford. LÁNYI Viktor = Uo., 49.

37 A nővitáról magyarul: RÓNAY, i. m., 54–55; BEAUVOIR, *A második nem*, i. m., 132–134;

újkori író nők azzal, hogy írni kezdtek, a nemükről szóló vitába szóltak bele; tehát szerzői szerepüket felöltve harcha indultak. Ahogy Christine de Pizan a *Cité des dames*-mal (1405), az arisztotelészi–Szent Tamás-i hagyomány súlya alatt többen is³⁸ az *exemplum* egyszerre retorikai és pedagógiai eszközhöz folyamodtak: érdemes nők példáit sorolták, hogy hirdessék és védelmezzék nemük értékeit. Louise Labé is csatlakozhatott volna ehhez a hagyományhoz, de nem tette. Ahogyan kísérlőlevelében mondja, ő példamutatás helyett int, tanácsot osztogat. Ez más stratégia, mint a példatáré. Cselekvésre szólítja fel a nőket: olvassanak, tanuljanak, írjanak – a maguk és a közjó érdekében. Fejben tartva, hogy „[a] nők társadalmi helyzetének alakulása nem folyamatos evolúció”,³⁹ érdemes a régi korok irodalmát a jövő tudása nélkül értelmezni. Mégis, ahogy Denise Riley felhívja rá a figyelmet, a feminista küzdeleknél, a felvilágosodásnál és az emberi jogoknál évszázadokkal korábban „[a kora újkori író nők] bizonyonnyal erősen tudatában voltak annak, hogy ha be akarnak lépni az emberiség soraiba, meg kell fogalmazniuk követeléseiket, mégpedig úgy, hogy bemutatják szellemi képességeiket”.⁴⁰ Louise Labé *canzoniere*-je a lovagi tornához hasonló erődemonstráció: lám, mire képes egy lyoni kötélverő lánya, rímekben és műveltségben vetekszik a Pléiade csillagaival.

A *querelle des femmes* jellemző motívuma a nemek közötti versengés, amely Louise Labé levelében is megjelenik. A nemek vetélkedésének motívuma jelen van Pernette du Guillet *Rymes*-ének lyoni hölgyekhez címzett szerkesztői kísérlőlevelében is. Utóbbi levél szerzője a szerkesztő, Antoine du Moulin, aki azt állítja, a fiatalon meghalt költő férjével azért adják közre Pernette du Guillet műveit, hogy

„ezek arra indíthassák néhányukat [hölgyek], akár itt [Lyonban], akár másutt, hogy lelkesedjenek a tanulmányok iránt, azért, hogy részesüljenek e nagy és örök hírnévben, amelyet az itáliai hölgyek mára már megszereztek, olyannyira, hogy isteni írásaik mellett elhalványul számos tudós férfi fénye”.⁴¹

Louise Labé *Débat de Folie et d'Amour* című dialógusát a nővita keretében értelmezi: Béatrice ALONSO, *Le Débat de Folie et d'Amour de Louise Labé (1556), une utopie paradoxale au cœur de la Querelle des Femmes = Revisiter la « querelle des femmes »*. *Discours sur l'égalité/inégalité des sexes, de 1400 à 1600*, eds. Armel DUBOIS-NAYT, Nicole DUFOURNAUD, Anne PAUPERT, St Etienne, PUSE, 2013 (L'École du genre, 11), 121–135, www.persee.fr/issue/ecoge_1952-2568_2013_act_11_1.

38 A nőtörténetírás az erényes asszonyok rövid életrajzaiból álló gyűjteményekkel kezdődik. Natalie Zemon DAVIS, „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet = *Van-e a nőknek történelmük?*, szerk. Joan WALLACH SCOTT, ford. GRESKOVITS Endre, Bp., Balassi, 2001, 95–125, 95.

39 BEAUVOIR, *A második nem*, i. m., 120.

40 DENISE RILEY, *Van-e egy nemnek történelme? = Van-e a nőknek történelmük?*, i. m., 27–45, 39–40.

41 Eredetileg: „quelles pourront inciter quelcune de vous, ou d'ailleurs, et l'animer aux lettres, pour participer de ce grand et immortel los, que les Dames d'Italie se sont aujourd'hui acquis, et tellement, que par leurs divins escriptz elles ternissent le lustre de maintz hommes doctz”. A fordításhoz a következő francia–angol kétnyelvű kiadást használtam: Pernette DU GUILLET, *Complete Poems: A Bilingual Edition*, ed. Karen SIMROTH JAMES, trans. Marta RIJN FINCH, Toronto, Iter, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2010 (The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 6), 84.

Ez a részlet egyrészt követendő példaként állítja be a művelt olasz nőt, azaz terjeszti a művelt nő humanista ideálját, másrészt a tudomány olyan verseny terepeként tűnik fel benne, ahol a kivételesen jól író nők felülkerekedhetnek a férfiakon. Louise Labé viszont nem a reneszánsz Itália különleges tehetségű, ragyogó nőgyéniségeinek példájával kívánta meggyőzni olvasóit. A férfiakkal való versengést nem egy-egy bajnok feladatának tekintette ugyanis, hanem a közjó érdekében elvégzendő és az egész női nem számára kirótt feladatnak:

„Ezzel nemünk hírnevének öregbítése mellett a köznek is szolgálatot teszünk, mert a férfiak több fáradsággal és munkával vetik majd bele magukat a nemes tudományokba, attól félve, hogy szégyenben maradnak, mert a nők, akiknél mindig szinte mindenben feljebb valónak hittek magukat, megelőzhetik őket.”

Bár érvelésük eltérő, mindkét levél a nemek közti versengés motívuma mentén igyekszik a nők önművelését előmozdítani, amely a nőpártiak legfőbb követelése volt a *querelle des femmes* során.⁴²

Az Antoine du Moulin levelében említett „itáliai hölgyek” az olasz reneszánsz kiemelkedő nőgyéniségei lehettek, akiknek a többsége – írja Simone de Beauvoir – kurtizán volt,⁴³ ahogyan talán Louise Labé is.⁴⁴ Tullia d’Aragona, Imperia Cognati, Veronica Franco, Isabella de Luna, Catarina di San Celso és Gaspara Stampa példája mutatja, hogy ez úton többen is anyagi függetlenséghez és olyan erkölcsi szabadsághoz jutottak, amely lehetővé tette, hogy irodalmi és filozófiai tanulmányokat folytassanak, művészeket pártfogoljanak, sőt, akár maguk is írjanak. E példákra visszafutatható Louise Labé levelének első érve is, azaz hogy a nők tanulmányokba fektetett erőfeszítéseit, szerzői próbálkozásait – a férfiakkal való versengés összefüggésében – dicsőség és megbecsülés koronázhatja:

„És ha valamelyikünk a tudományban olyan fokot ér el, hogy gondolatait írásba foglalja, tegye azt nagy alapossággal és ne vesse meg a hírnevet. Inkább azzal szerelkezzék fel, mint láncokkal, gyűrűkkel és pompás ruhákkal: ezeket nem tarthatjuk igazán magunkénak, csak a

42 BEAUVOIR, *A második nem*, i. m., 133.

43 Kálvin úgy említi Louise Labét, mint *plebeia meretrix* (közönséges szajha): „Hunc ludum quam saepe tibi praeibit plebeia meretrix, quam partim a propria venustate, partim ab opificio mariti, Bellam Cordieram vocabant.” Jean CALVIN, *Gratulatio ad venerabilem presbyterum, dominum Gabrielem de Saconay, Praeceptorem Ecclesiae Lugdunensis, de pulchra et eleganti praefatione quam libro Regis Angliae inscripsit*, Genf, Conrad Badius, 1561, 7, https://www.e-rara.ch/mhr_g/content/titlenfo/3930442; Labé kurtizánvoltáról bővebben: DAVIS, *Társadalom és kultúra...*, i. m., 86–87.

44 Az itáliai kurtizánokról: BEAUVOIR, *A második nem*, i. m., 134; Beauvoir egy (csak a francia eredetiben olvasható) részletben közéjük sorolja Louise Labét: „Pernette de Guillet semble avoir été une bourgeoise ; mais Louise Labé fut sans doute une courtisane : en tout cas, elle était une grande liberté de mœurs.” („Pernette du Guillet polgárasszony, de Louise Labé kétségkívül kurtizán volt; vagy legalábbis nagyon szabaderkölcű.”) Simone de BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, Párizs, Gallimard, 2022, I, 179.

szokások miatt a mieink. De az a megbecsülés, amelyet a tudomány szerez nekünk, teljes egészében a miénk lesz: és se csali ravaszsággal, se ellenséges erővel, se múlt idővel nem lehet majd tőlünk elorozni.”

A nemek közti versengés mentén a nők (politikai és családon belüli) hatalmának és műveltségének összefüggése is felmerül. Ha egyes kiváltságos nők valamilyen áron el is érhatték a gazdasági függetlenséget, és korlátozottan, de legalább az irodalmi nyilvánosságban jelen lehettek, a korabeli Lyon női polgárainak politikai részvétele közvetett és informális maradt: a városvezetés ügyeibe nők nem, a céhek irányításába a női iparosok csak elvétve szólhattak bele. A tanácsnokfeleségek a vacsoraasztalnál, a szegényebb asszonyok pedig éhséglázadások alkalmával vehettek részt a közügyek intézésében.⁴⁵ A nők hatalma tehát e korszakban jellegében különbözik a férfiakétól: „informális, kiszámíthatatlan, megmagyarázhatatlan, elaprózott.”⁴⁶ Mivel Louise Labé kísértőlevelének célja a nők önképzésének előmozdítása volt, érvelésében a politikai és családon belüli hatalom nemek közti eloszlása is ezzel összefüggésben jelent meg:

„[N]em tehetek mást, mint hogy megkérem a derék asszonyokat, hogy emeljék szellemüket orsóiknál és guzsalyaiknál kissé feljebb és azon legyenek, hogy tudassák a világgal: ha nem is termettünk parancsolásra, azért nem kell megvetni bennünket, akik mind a házi, mind a közügyekben társai vagyunk azoknak, akik kormányoznak és megkövetelik az engedelmisséget.”

Az idézett rész a levél érvelésébe a dicsőség és megbecsülés érve mentén illeszkedik: arra szólítja fel a nőket, hogy a hagyományosan női feladatköreiket (orsó, guzsaly) elhagyva, példamutatásukkal bizonyítsák, „tudassák a világgal”, hogy a döntéshozók társaiként képesek (közvetetten) részt venni a kormányzás munkájában, hiszen így (szintén közvetetten) részesülni fognak a politikai hatalom birtokosainak kijáró megbecsülésből is. Bár reflektál rá, hogy mind a családi, mind a közügyekben a férfiak kormányoznak, a nők osztályrésze pedig az engedelmisség és a megvetés, azon megállapítása, hogy „nem [...] termettünk parancsolásra”, kizár minden további politikai hatalom vagy jogok megszerzésére irányuló törekvést. Ahogy Denise Riley figyelmeztet: „A saját értékük elismeréséért küzdő »nők« és a szavazatért küzdő »nők« közötti átmenet – ha valóban van ilyen – kényes és homályos.”⁴⁷

A levél második érve szerint a tanulmányok folytatása és a szövegek írása, majd újraolvasása egyaránt örömet (*plaisir*) okoz. Az „érzelmek gyönyöre” és a „többi kéj” mulékony, a gyönyör emléke vagy kellemes, de elhalványul, vagy ellenkezőleg, „pont olyan bosszantó [...], mint amilyen jóleső volt maga a tett”. Ezzel szemben, ha leírják, egy gondolatmenet örökké visszavezethető, újra és újra átélhető marad, nem esik

45 DAVIS, *Társadalom és kultúra...*, i. m., 75–76.

46 DAVIS, „*Nőtörténelem*”..., i. m., 107.

47 RILEY, i. m., 40.

áldozatul a feledésnek. Louise Labé praktikus tanácsot is ad az írásra készülőknek: „hogy [az örömet] átéli-e vagy sem, Ön dönti el; attól függően, hogy elégedetté teszi-e az, amiről ír.” Tehát a témaválasztás függvénye, hogy a kérdéskör tanulmányozása, a gondolatmenet kidolgozása, megírása és a szöveg újraolvasása milyen érzéssel tölti majd el a szerzőt. Kétségtelen, hogy Labé választott témája a szerelem volt, hiszen az *Euvres*-ben foglalt teljes életműve – egy dialógus, három elégia, huszonnégy szonett⁴⁸ – ezzel foglalkozik, azonban leveléből világos, hogy a tanuláshoz, íráshoz, olvasáshoz kapcsolt örömet a szerelem örömeinél többre tartotta.

Bár Louise Labé Lyonban élt, a 16. századi francia nyomdaipar fővárosában, ahol nők írásait is kinyomtatták, a történeti és társadalmi kontextus önmagában nem magyarázza, hogyan lett belőle elismert költő. Iparosszármazása, neme mind azt irányozták volna elő, amit Woolf az Erzsébet-kori angol nőkről ír: „olvasni is alig tud, betűt vetni is alig tud, és a férje birtoktárgya.”⁴⁹ Nem tudjuk, mi vezetett ahhoz, hogy 1555-ben közreadta költői életművét és a petrarcai hagyományba csatlakozó verseivel kivívta a lyoni költők elismerését. Sikere versei kidolgozottságában és abban rejlik, hogy mind szerzőként, mind azzal, ahogyan független személyiségként a nyilvánosság elé lépett, rájátszott a férfi-női szerepek megfordításán alapuló konvenciókra: a szonett műfaját választotta, és a szerelmes költő hagyományosan férfi szerepéből szólalt meg. A magyar nyelvű irodalomtörténetekben jobbára csak a szenvedélyes, „női” oldalát látni a komplex férfias és nőies jellemzőkből felépített, ezek váltakozására épülő *virago*-jelenségnek. Az életműkötetéhez csatolt, egy barát-nőjének, Clémence de Bourges-nak címzett, de a női olvasókat általánosságban is megszólító kísérőlevél ezt a képet árnyalhatja. Levelében az írással megszerezhető dicsőség, megbecsülés és örömök fejében nőtársait önképzésre, olvasásra és írásra buzdítja. Míg egy „szerelmes költőnő” írásának motivációit a szerelmi életében szokás keresni, Louise Labé levele egyértelmű bizonyíték, hogy az ő írásának motivációit a nemek közti hatalmi viszonyok egyenlőtlenségei határozták meg. Bár a nemek közti stabil hierarchia megfordításával láthatóvá tette és elbizonytalanította azt, kizárólag a vele azonos társadalmi státuszú művelt közönséghez tudott szólni, így alakja nem válhatott ellenállási szimbólummá a tömegek számára. Mégis része annak a küzdelemnek, amely a kora társadalmát jellemző hatalmi viszonyrendszer megváltoztatására irányult: bizonyította, hogy a nők a számukra kijelölt helyről kilépve értékes cselekedetekre képesek, azzal a levelében is leírt szándékkal, hogy nőtársai egy részét hasonló kivételes tettekre készítse, a *querelle des femmes* nőpárti résztvevőit pedig elgondolkodtassa a „gyengébbik nem” tényleges erejéről.

48 Bár felmerült, hogy e rövid életmű a lyoni költőcsoportosuláshoz köthető kollektív irodalmi játék (lásd Mireille HUCHON, *Louise Labé: Une créature de papier*, Genf, Droz, 2006.), mi valós személyként tekintünk Louise Labéra. Huchon felvetését Olivier de Magny és Louise Labé szonettjeinek formai összehasonlítására támaszkodva cáfolja: Timothy CHESTERS, *Labé and Magny Revisited*, French Studies: A Quarterly Review, 2025/3, 349–367.

49 Virginia WOOLF, *Saját szoba*, i. m., 63.

Louise Labé

M. C. D. B. L.-nak*

Elérkezett az idő, Kisasszony, hogy a férfiak szigorú törvényei már nem akadályozzák a nőket a tudományok művelésében és a tanulmányok folytatásában. Úgy gondolom, hogy azoknak a nőknek, akiknek megvan rá a lehetőségük, élni kell azzal a becses szabadsággal, amiért nemünk valaha olyannyira sóvárgott: hogy tanulhasson és megmutassa a férfiaknak, hogy mennyit ártottak nekünk azzal, hogy megfosztottak bennünket attól a jótól és megbecsüléstől, amely ebből nekünk származhatna. És ha valamelyikünk a tudományban olyan fokot ér el, hogy gondolatait írásba foglalja, tegye azt nagy alapossággal, és ne vesse meg a hírnevet. Inkább azzal szerelkezzék fel, mint láncokkal, gyűrűkkel és pompás ruhákkal: ezeket nem tarthatjuk igazán magunkénak, csak a szokások miatt a mieink. De az a megbecsülés, amelyet a tudomány szerez nekünk, teljes egészében a miénk lesz: és se csali ravaszsággal, se ellenséges erővel, se múló idővel nem lehet majd tőlünk elorozni. Ha igazán az Ég kegyeltje volnék, akkor értelmem elég erős lett volna ahhoz, hogy megértsem, amit kíván, és akkor itt e helyt inkább példakép lennék, mintsem intő jel. De mivel fiatalkorom egy részét zenegyakorlással töltöttem, és a fennmaradó időt rövidnek találtam az értelmem faragatlanságához képest, és mivel magam sem tudok felérni ahhoz a kíváncsisághoz, amelyet nemünkkel szemben támasztok, hogy lássuk ne csak szépségben, hanem tudományban és erényben is meghaladni a férfiakat vagy egyenlőnek lenni velük, nem tehetek mást, mint hogy megkérem a derék asszonyokat, hogy emeljék szellemüket orsóiknál és guzsalyaiknál kissé feljebb, és azon legyenek, hogy tudassák a világgal: ha nem is termettünk parancsolásra, azért nem kell megvetni bennünket, akik mind a házi, mind a közügyekben társai vagyunk azoknak, akik kormányoznak és megkövetelik az engedelmességet. Ezzel nemünk hírnevének öregbítése mellett a köznek is szolgálatot teszünk, mert a férfiak több fáradtsággal és munkával vetik majd bele magukat a nemes tudományokba, attól félve, hogy szegényben maradnak, mert a nők, akiknél mindig szinte mindenben feljebb valónak hitték magukat, megelőzhetik őket. Ezért fel kell lelkesítenünk egymást erre a dicséretes vállalkozásra, amelytől Önnek sem szabad sem távortartani, sem megkímélni szellemét, melyet már így is számos és sokféle érdem fémjelez, sem ifjúságát, sem a szerencse egyéb kegyeit, hogy megszerezzünk magunknak azt a megbecsülést, melyet a tudományok a bennük elmerülőknél hoznak.

* A M.C.D.B.L. = A Mademoiselle Clémence de Bourges Lionnaise („A lyon-i Clémence de Bourges kisasszonynak”). Clémence de Bourges (Lyon, 1530–1562): Louise Labé arisztokrata pártfogója, költő, művei nem maradtak fenn.

Ha van még a megbecsülésen és a hírnéven kívül más, ami miatt a tudományokat művelni érdemes, akkor az az általuk kiváltott öröm, ami mindenkit erre kell, hogy sarkalljon. Ez más, mint a többi időtöltés: ha azokkal addig foglalatostkodtunk, míg kedvünk tartotta, nem dicsekedhetünk mással, minthogy elűtöttük az időt. A tanulmányok hosszabban tartó megelégedéssel töltenek el. Ugyanis a múlt felvidít, és jobb szolgálatot tesz, mint a jelen: de az érzelmek gyönyöre nem tartós, elvész, sose tér vissza. Néha pont olyan bosszantó emléke marad, mint amilyen jóleső volt maga a tett. A többi kéj legnagyobbbrészt olyan, hogy bármilyen emlék is maradjon utána, nem tudjuk magunkat abba az állapotba visszahelyezni, amiben akkor voltunk: akármilyen erős képzetek lenyomatát hagyja is fejünkben, akkor is tudjuk, az nem más, mint a múlt árnyéka, ami áztat és megcsal bennünket. Ám ha gondolatainkat írásba adjuk, futkosson bár agyunk végtelen sok dolog után, keveregjen megállás nélkül – ha hosszú idő után elővesszük írásainkat, ugyanarra a pontra és ugyanabba az állapotba térünk vissza, ahol valaha voltunk. Élvezetünk ezáltal megkétszereződnek: újra átéljük a múltbéli örömet, amit vagy az írás témájában, vagy azon tanulmányaink megértésében leltünk, amelyekbe valaha belevetettük magunkat. Ezenfelül az ítélet, amelyet másodszori olvasásra első gondolataink felől alkotunk, kivételes megelégedettséggel tölt el. E két jó, amely az írásból fakad, arra kell, hogy sarkallja Önt, hogy írjon, mivel bizonyos, hogy az első kíséri majd írásait, ahogy minden cselekedetét és életmódját is. Azt, hogy a másodikat átéli-e, vagy sem, Ön dönti el, attól függően, hogy elégedetté teszi-e az, amiről ír.

Ami engem illet, kezdetben, amikor megírtam ezeket a zsenyéket, majd mikor újra átnéztem, nem kerestem mást bennük, mint tisztos foglalatosságot és módot arra, hogy a léhaságtól meneküljek. Nem állt szándékomban, hogy valaha rajtam kívül más is lássa, de miután néhány barátom módot lelt rá, hogy tudtomon kívül elolvassa, elhitették velem (mily könnyen elhisszük, ha minket dicsérnek!), hogy közzé kell tennem írásaimat. Nem mertem ellentmondani, de megfenyegettem őket, hogy az ebből származó szégyen fele az ő lelkükön szárad. És mivel a nők nem szeretnek egyedül mutatkozni nyilvánosan, Önt választottam, hogy legyen védnököm. Önnek ajánlom ezt a kis munkát, amit nem másért küldök, mint hogy az Ön iránti régről való nagyrabecsülésemről biztosítsam, rávegyem és kedvet csináljak hozzá, hogy elnagyolt és összetákolt munkámat látva hozzon napvilágra egy csiszoltabb és kecsesebb másikat.

Isten tartsa meg jó egészségben!

Lyon, 1555. július 24.

Szerény barátnője,
Louise Labé

Lukács Laura Klára fordítása
A fordítást az eredetivel egybevetette: P. Simon Attila és Seláf Levente

Lovas Borbála

Mária Terézia és Körmöczy József

Egy unitárius halotti búcsúztató a katolikus uralkodó emlékére

Mária Terézia halála és temetése kapcsán nemcsak a korabeli nyomtatványok és kéziratok száma mutatja meg a prédikátorok és orátorok kiemelt szerepét a búcsúztatásban és megemlékezésben, de a katolikus, a protestáns és ezen belül a református anyagokat bemutató és elemző szakirodalom is részletesen tárgyalja e szerepeket.¹ Többek között László Zsófia hívja fel a figyelmet arra, hogy az uralkodóház tagjainak búcsúztatása és temetése azért is nőhetett országos eseménnyé, mivel „az ország apraja-nagyjának érdekében állt részt venni a reprezentációban, azzal, hogy megemlékeznek a halotról”.² Így a katolikus búcsúztatókon kívül megjelentek evangélikus nyomtatványok,³ valamint egy nagyobb anyagot magába foglaló református gyűjtemény 1782-ben. Utóbbi azért is érdekes témánk szempontjából, mert kiadási helye Kolozsvár volt,⁴ és az unitárius egyháztörténet székhelykeresztúri példánya idéz belőle részleteket Mária Terézia búcsúztatása kapcsán.⁵

1 A teljesség igénye nélkül lásd például Béla Miksa BÁNHEGYI, *Maria Theresias Bild in den Leichenpredigten ungarischer Provenienz = Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Hg. Gerda MRAZ, Eisenstadt, Institut für Österreichische Kulturgeschichte, 1984 (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 10), 387–401; KÖKÉNYESI Zsolt, A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben = *KoraújkorÁSZ: Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, MITROPULOS Anna, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola 2014 (KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek, 1), 119–144; HEGYI Ádám, *Mária Terézia alakja a református kegyességben a Körös–Maros Közi Szent Társaságban = Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 19), 65–76; MACZÁK Ibolya, *A biblikus mitizáció sajátos formái Mária Terézia halotti reprezentációjában = Második Mária..., i. m.*, 43–54.

2 V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Ráció, 2020, 62.

3 Mind német, mind magyar nyelven napvilágot láttak ilyenek Magyarországhoz és Erdélyhez köthetően, előbbieket főleg Bécsben és Pozsonyban. Erdéllyel kapcsolatban érdekes nyomtatványok: BERENTS Keresztély, *Felsőes királyné asszonyunk Maria Teresia halálának fájdalommal emlékeztetire készült beszéd*, Nagykároly, Eitzenberger, 1781; Buzgo fohászkodás, melyet midőn felsőes Mária Thérésia királyné asszonyunk halálának szomorú, ellenben felsőes II. Jó'sef római tsászár ő felsőségének, [...] uralkodása el-kezdésének örvendetes híre érkezett [...] Nagy Szebenben [...] Isten' eleibe fel-nyújtott Nánási István [...] MDCCLXXX. esztend. Karátson havának 10. napj., Kolozsvár, 1780.

4 A' magyar Sionnak felsőes asszonya véletlen halálán öltözött közönséges gyászsa, az az Oly' halotti magyar prédikációk és orációk, melyekben [...] Mária Thérésia e földről való el-költözése [...] megsirattatott és gyászoltatott [...], Kolozsvár, a ref. Kollegium betűivel Kaprontzai Ádám által, 1782.

5 Az Erdélyi Unitárius Egyház története kolozsvári és székhelykeresztúri példányai tartal-

A 18. század második felében a többek között Mária Terézia intézkedései folyamánaként meggyengült unitárius közösség hasonló szövegeiről eddig kevés szó esett a szakirodalomban. Gellérd Imre összesen két megjegyzést tesz ezzel kapcsolatban. A temetésiprédikáció-irodalom 18. század végéig tartó összefoglalásában az összesen kilenc latin nyelvű oráció között említi a Körmöczi Jánosnak Mária Terézia halála alkalmából elmondott beszédét, továbbá a 34 tételt felsoroló magyar nyelvű anyagban 12. tételként szerepel egy ismeretlen szerző halotti búcsúztatója Mária Terézia temetése napján (1781-ből).⁶ Előbbit egyelőre még nem láttam kéziratban, utóbbi szerzőségét pedig nem sikerült tisztázni, a beszédet nem találtam. Emellett van néhány forrásunk a búcsúztatókhoz kötődően is. A Román Akadémiai Könyvtár gyűjteményében Ms. U. 1747/A jelzet alatt található a *Halotti búcsúztató Mária Terézia halálára* címet viselő füzetes kézirat. A katalógus jegyzetei szerint a füzet összesen öt levél terjedelmű, 1781-ben összeállított magyar nyelvű anyagot tartalmaz, a versek az 1781. január 14-én a kolozsvári unitárius templomban tartott búcsúztató szertartáson el is hangzottak.⁷ E szórványos adatok mellett azonban nem nagyon vizsgálták a kéziratot ilyen fókusszal, így nem került sor az uralkodóházhoz, valamint a szűkebben Mária Teréziához kapcsolódó beszédanyag darabjainak bemutatására.

Az alábbiakban egy olyan búcsúztató beszédet szeretnék az olvasók elé bocsátani, mely nemcsak témája, hanem szerkezete miatt is érdekes a kora újkori prédikációkutatás szempontjából. Szerzője Körmöczi József ádamosi lelkész, a híres prédikátor, Körmöczi János apja,⁸ aki az 1740-es évektől Kissárosra volt mester, majd

maznak olyan szakaszokat, melyek aztán Márkos Albert fordításába, valamint a szöveg modern magyar kiadásába nem kerültek bele. Ez a kézirat, a Kozma János-féle változat, mely az egyháztörténet öt könyvét tartalmazza hat kötetben, kalandos öröklődés és tulajdonosváltások után Jakab Elek hagyatékával került a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárának gyűjteményébe, ám kötetei nem maradtak egyben, egy része Marosvásárhelyen van, egy kötete a Teleki-Tékában volt, ez jelenleg lappang, három kötete a Marosvásárhelyi Állami Levéltárba került, két kötete a Román Állami Levéltár csíkszeredai fiókjában van, míg egy kötete Kolozsváron, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának gyűjteményében. A kéziratokról és azok egymáshoz való viszonyáról bővebben írnak a szerkesztők az egyháztörténet második kötetének utószavában: *A szerkesztők az olvasóhoz* = KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, BALÁZS Mihály, kiad. HOFFMANN Gizella, Kovács Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 587–592. A tanulmány által érintett korszakot leginkább tárgyaló modern kiadás: UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, III/1, ford. MÁRKOS Albert, BALÁZS Mihály, kiad. HOFFMANN Gizella, Kovács Sándor, MOLNÁR Lehel, Kolozsvár–Bp., Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2018 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/3/1).

⁶ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002, 153–154.

⁷ Rövid leírását lásd LAKÓ Elemér, *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged, JATEPress, 1997, I–II, I, 363. A további Ms. U. kéziratok kapcsán is e katalógus tartalmaz eligazító adatokat.

⁸ Körmöczi József nevét nagyon ritkán említi a szakirodalom, így nem veszi fel például a

1751 és 1762 között rektor-tanító, 1785-ben végül Ádámosra került papnak.⁹ Bár az itt közreadott halotti beszéd fejlécéből megtudjuk, hogy az az ádámosi unitárius templomban hangzott el nagy hideg időben, mind ez, mind a korábbi, I. József búcsúztatására írott és 1765-ben előadott beszéde még ádámosi papsága előtt született.

Az unitárius gyűjteményből többek között fia révén továbböröklődött, általa másolt vagy csak possessorként jegyzett könyveinek egy részét ma is ismerjük, emellett saját munkáiról is képet kaphatunk a gyűjtemény átnézése közben. Fennmaradt az 1740-es években Kissároson különböző alkalmakra írt imádságokat tartalmazó könyve (Ms. U. 81), 1646 és 1779 között tanított diákjai listája (Ms. U. 273), jegyzetei (Ms. U. 1026), úti leírása (Ms. U. 1233). Emellett a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára őrzi a családi hagyaték részeként Körmöczi József hivatalos leveleit, hivatali iratait, okleveleket és kötelezvényeket, családi dokumentumokat, valamint vegyes iratokat.

Prédikációiból és orációiból többet ismerünk egy halotti beszédek tartalmazó gyűjteményből (Ms. U. 481), mely 1711 és 1781 között írt anyagot tartalmaz több szerzőtől. Körmöczi mellett azonosítottan Szentkirályi Ferenc (beszéde ideje: 1751), Tordátfalvi György (beszédei ideje: 1735–1749) és Incze István (beszéde ideje: 1711) is szerepel benne egy vagy több szöveggel. A katalógus szerint Körmöczitől egy 1744-es, egy 1745-ös, valamint a már említett 1781-es szöveg is ebben a kötetben található. A kézirat ma egy 344 lapos gyűjtemény, melynek eleje és vége hiányzik, kötése egy része elveszett. Gerince alapján kartonborítása azonos az Ms. U. 268 jelzetű kötettel. A gyűjteményben elsőként szereplő Körmöczi-szöveg Károly Fülöp pfalzi választófejedelem tiszteletére írt latin nyelvű búcsúztató, melyet 1744. január 22-én a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban adott elő. Ugyancsak latin nyelvű az 1745.

külön elemzett 18. századi szerzők közé Gellérd Imre sem, míg Körmöczi Jánost a felvilágosodás első szakaszának prédikátorai között tárgyalja. GELLÉRD, *i. m.*, 193–202. Emellett a fia működésével foglalkozó elemzések rendre kitérnek az ő életére is, bár leginkább csak fia iskoláztatásában vállalt szerepére fókuszálva. Így tesz több alkalommal Gál Kelemen – leghosszabban az Unitárius Kollégium történetében –, valamint a püspök működésével kapcsolatos publikációk legtöbbje: CSETRI Elek, *Körmöczi János (1763–1836)* = Cs. E., *Európa és Erdély: Tanulmányok és források*, Kolozsvár, Kriterion, 2006, 118–128; HADHÁZY Iván, *Körmöczi János unitárius püspök*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 7(1994), 167–174; stb. További Körmöczi Jánossal kapcsolatos tanulmányok: BARNA József, *Körmöczi János élete és műveltségének egyes vonatkozásai* = *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., József Attila Kör–Kijárat Kiadó, 2001 (JAK Füzetek, 114), 197–219; TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen(?) Karádi-kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007), 22–43.

9 Gál Kelemen a következőket írja róla Körmöczi János életének ismertetése kapcsán, megemlítve, hogy Körmöczi József apja körmöcbányai születésű csizmadiamester volt, aki fiatal korában hosszú utazások után Nagyajtán telepedett le, ahol házassága után lutheránusból unitárius vallásra tért át. Körmöczi József „kissárosi mester, később ádámosi pap. Iskolája egyike az ország legkitűnőbb falusi iskoláinak, melyben a gimnázium alsó tagozatának tantárgyait is tanította. Olyan jó híre volt az iskolának, hogy az unitárius főurak – Suki, Simén, P. Horváth, Pálfi, Gálfalvi, Vargyasi Daniel családok – ide küldötték gyermekeiket”. Hozzáteszi azt is, hogy fia tizenhat éves koráig mellette tanult, majd ezután ment Kolozsvárra továbbtanulni. GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet rt., 1935, I–II, II, 459–460.

november 25-én ugyanitt elmondott beszéd, melynek búcsúztatottját egyelőre nem sikerült azonosítanom. Emellett még nem egy, hanem két, egymással témája szempontjából szorosan összefüggő szöveg való Körmöczitől, a 97. lapon, valamint a 115. lapon. Időben ezek közül a második korábbi, ez I. Ferenc búcsúztatására íródott, és 1765. november 16-án adta elő a kissárosi templomban, megjegyzése szerint nagy hallgatóság előtt. A második tartozik szorosan a témánkhoz, ez készült Mária Terézia búcsúztatására, ám ennek kapcsán már nem említi meg hallgatóságát. Duktus és szövegegyezés alapján emellett ezekhez köthető még a 117. lapon kezdődő halotti oráció is, mely beékelődik az I. Ferencnek szóló beszédbe, és amelyet egyik jegyzete szerint 1747-ben, másik jegyzete szerint Désfalván 1754. május 13-án Pataki Anna temetésén adott elő Körmöczí. Bár a fő jelzés szerint Pataki Anna búcsúztatására használták fel, a beszéd szövege utólag szerkesztett, és javított szakaszában a korábbi búcsúztatott, Kun László neve is kiolvasható.¹⁰ Amellett, hogy az átdolgozott és újrahasznosított beszédek eleje eltér az uralkodói beszédektől, megtalálhatjuk bennük ugyanazokat a paneleket, melyek az uralkodói búcsúztatókba is hosszabban vagy rövidebben bekerültek. Külön érdekesség, hogy a halotti oráció végén a Pataki Anna asszony életével foglalkozó szakasz is megvan, ám ez egy korábbi szövegváltozatra van ráragasztva, majd a következő oldalon folytatódik I. Ferenc életének leírása. Ugyancsak Körmöczíhez köthető a 175. lapon kezdődő beszéd, amelyet szintén főképp az ismert panelek alapján könnyű azonosítani. A Csapke Jánosné Venitzei Klára felett 1743-ban elmondott búcsúztatót azért is érdemes megemlíteni, mert mind duktusa, mind tartalma Körmöczíhez köti, annak ellenére, hogy a korábbi szakirodalomban még azonosítatlan szerzővel említették.¹¹

Lássuk e beszédekből azt a jellegzetes kezdő szakaszt, mely megerősítheti fentebbi feltevésünket. Itt a formulaszerű mondatok és bibliai idézetek mellett a Példabeszédek könyve egy versének (Péld 25,11) ritmizált parafrázisát is megtaláljuk. Ez kapcsolódik azokhoz a több helyen előforduló két-négysoros verses betétekhez, valamint memento mori-toposzokhoz, melyek jellegzetessé és könnyen felismerhetővé teszik a hasonló szövegstruktúrát e beszédekben.¹²

1. (Mária Terézia búcsúztatására)

„{98;} Akarnám, szomorú hallgatóim, ha olyak lehetnének az én beszélgetésim, és úgy illenének e gyászos, szomorú alkalmatosságra, amiképpen együtt illenek a finum eresztett ezüst a finum arannyal együtt.

¹⁰ A búcsúztatottakról egyelőre több adatot nem találtam.

¹¹ Lásd például: „Ismeretlen szerző tekintetes Csapke Jánosné felett (1743).” GELLÉRD, *i. m.*, 153.

¹² A szövegeket félmodern átírásokban közlöm mind itt, mind a tanulmányt követő szövegkiadásban. A szövegközlés forrása az Ms. U. 481 jelzetű kézirat megadott lapjai. Az átírási elvekről lásd ENYEDI György *Prédikációi 1–3*, szerk. Lovas Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018. Az átírásokban használt jelzések: [...] – az átíró megjegyzése; <...> – törlés jelölése; |...| – beszúrás jelölése. A verses szakaszokat, bibliai és klasszikus idézeteket az átírás során kurziváltam.

*Mint szép arany alma az ezüst rostélyon,
olgy kedves a beszéd, melly esik jó módon.*

{99:} Szomorúságra-e, avagy vigasságra indítsalak? [JSir 22,6] *Ah, musica in luctu est importuna narratio*, nincsen most sohult helye a muzsikának, öltözzünk gyászban, és amiről nagyobb szükségünk vagy, arról gondolkodjunk, t. i. rövid voltáról életünknek és halandóságunkról.”

2. (I. Ferenc búcsúztatására)

„{116:} Akarnám, szomorú hallgatóim, ha olyak lehetnének az én beszélgetésem, és úgy illenének ez gyászos, szomorú alkalmatosságra, amiképpen együtt illenek a finum eresztett ezüst a finum arannyal együtt.

*Mint szép arany alma az ezüst rostélyon,
olgy kedves a beszéd, melly esik jó módon.*

Szomorúságra-e, avagy vigasságra indítsalak? [JSir 22,6] *Ah, musica in luctu est importuna narratio*, nincsen most sohult helye a muzsikának, öltözzünk gyászban, és amiről nagyobb szükségünk vagy, arról gondolkodjunk, t. i. rövid voltáról életünknek és halandóságunkról.”

3. (Ismeretlen búcsúztatására)

„{117:} *Mala aurea in lectis argenteism qui loquitur verbum in tempore suo*, Prov. XXV. 11. [Péld 25,11]

*Mint szép arany alma az ezüst rostélyon,
Oly kedves a beszéd, mely esik jó módon.*

Mit mondjak tehát, szomorú halotti pompa? Akarnám, olyak lennének szavaim, úgy illenének az gyászor, szomorú alkalmatosságra, mint együtt illenek az szép finum arany a szép finum eresztett ezüsteel. Akarnám, hogy hallgatóim elméledését is messzére se vinném, mégis feltött célotom kedvemre béérném! Úgy tetszik énnem, gyászos háznál vagyok, koporsót szemlélek, lecsüggedt fejeket, szemeket látok. Könnyhullatás csepeit tapasztalom, melyből serenissima ratione concludálok, itten nincs héjja a muzsikának, és ha vígságot akarnék indítani, nem lenne beszédemnek kedvessége [JSir 22,6]: *Musica in luctu est importuna narratio*. Öltözzünk gyászban, sírjunk azért, és amiről legnagyobb szükségünk vagy, arról gondolkodjunk, t. i. rövid voltáról életünknek és halandóságunkról.”

4. (Csipke Jánosné búcsúztatására)

„{175;} Úgy tetszik énnékem, hogy szomorú helyen vagyok, keserves koronát gyászos köntösben látok, sírást hallok, jajszót hallok, de koporsót is látok. [...] Mit tégyek, mit szóljak én is, szomorú halotti pompa? A könnyhullatás és sóhajtás, az félelem és reménység gyötör, mit mondjak, beszédemnek célját miben határozzam? [...] Mert akarnám, olyak lennének beszélgetéseim, úgy illenének ez gyászos, szomorú alkalmatosságra, mint együtt illenek az szép finom arany a finum eresztett ezüsttel.

*Mint szép arany alma az ezüst rostélyon,
Oly kedves a beszéd, mely esik jó módon.*

Szomorúságra vagy vigasságra indítsalak? [JSir 22,6] *Musica in luctu est importuna narratio*. Nincs helye itten az muzsikának, öltözzünk gyászban, és amiről nagyobb szükségünk vagyon, arról gondolkodjunk, t. i. rövid voltáról életünknek és halandóságunkról.”

A beszédszerkesztés itt látott stratégiája nem volt szokatlan a korszakban, mégis a kéziratok jelentős része csupán egy (vagy két) szövegváltozatot tartalmaz ilyen esetekben, gyakran megjelölve a búcsúztatottat név szerint, vagy a búcsúztatás témáját (pl. ifjú ember búcsúztatására, pap búcsúztatására, özvegyasszony búcsúztatására); majd vagy csak következtethetünk a többszöri felhasználásra, vagy dátumok és helyek, esetleg búcsúztatottak neveinek későbbi bejegyzésével egészítik ki a beszédek írói vagy másolói a szöveget. A hasonló szövegegységekből felépülő beszédek azért is érdekesek, mert egy több szerzőtől való gyűjtemény darabjaiként maradtak fenn. A külön füzetekből összeállított kéziratok kötet egyes darabjai közül több végén megtaláljuk a szerző, összeállító aláírását, egyes esetekben dátum- és helymegjelöléssel, valamint a jelzést, hogy a beszédet az illető elmondta. A füzetek feltehetően már összekötésük előtt egy gyűjtemény részei voltak, és azokat folyamatosan rendezték, erre utalhatnak a 134., eredetileg üres lapon található bejegyzéshez hasonló jelzések: „Orationes manscriptae <14.> 22.” Emellett egyes beszédek elején sorszámkokat is találunk, így a 23. lapon a „2.” jelzés, mely alapján talán következtethetünk, hogy a kötet elején lévő ma csonka beszéd volt a gyűjteményben az első darab. A továbbiakban vegyes számozást találunk, valószínűleg a 19. században vagy korábban bejegyzett, ma nem folyamatos római számozás bukkan fel egyes helyeken, ezt egészíti ki egy későbbi arab számozás, mely a mai szerkezetet tekintve egyes szakaszokban folyamatos, és néhány ugrással és kihagyással végighalad a kötetben. A római számozás első megjelenését a 117. lapon, Körmöczy József beszéde mellett látjuk, ez a számozás egy más, kisebb korpuszon megjelenő korábbi rendszerezést mutat meg. A 143. lapon, Keresztúri Sámuel orációja mellett a „XII.” és „11.” jelzés található, a 159. lapon a „XI.” jelzés, a 175. lapon a „IIII.” és „12.” jelzés, a 189. lapon az „V.” és „13.” jelzés, a 205. lapon csak a „14.” jelzés, a 217. lapon a „VIII.” és „16.” jelzés, a

237. lapon a „IX.” jelzés, a 253. lapon a „VI.” és „17.” jelzés, a 263. lapon a „VII.” és „18.” jelzés, a 275. lapon a „III.” jelzést később egy másik kéz „IIII.” jelzésre javította, mellette a „19.” sorszámot látjuk, a 289. lapon a „20.” sorszám mellett a „II.” jelzés tűnik fel, a 307. lapon csak a „21.” sorszám szerepel. A kötet tüzetesebb átvizsgálása reményeim szerint további adatokat fog szolgáltatni mind Körmöczi, mind a kötetben szereplő más szerzők működésével és a kötet füzeteinek használatával kapcsolatban is. A Mária Teréziához kapcsolható búcsúztató szövegét, mely témájának a legfőbb tanító, a halál bemutatását választja, a bevezető tanulmányt követően közlöm, bekapcsolva ezzel az unitárius kéziratot is a kutatásba.

Melléklet

Körmöczi József két búcsúztató beszéde elejének összevetése

I. Ferenc búcsúztató beszéde

1765. szeptember 18.

Ms. U. 481, 115–116.

Úgy tetszik énnékem, hogy szomorú helyen vagyok, gyengélkedő lábaimmal keserves Theatrumra állék, nehéz ízenet, terhes poroncsolat szegény fejemhez csapattaték: Obstupi. Elbámulék, elijedék, midőn a Méltóságos Regium Gubernium Kegyelmes Fejedelmünk nevével írt mandátumot, s tiszteletes praelatusim poroncsolatját meglátám, hogy hatalmas monarkánk, Franciscus <Lotharingus> |:Primus|, az isteni kegyelem szerént választott római imperator Ő Felsége (titulus vid.) hideg tetemének megtisztelése, adumbratiója alkalmatosságával halotti oratiót kellettnek mondanom.

Mit tégyek? Mint kezdjem? Nem tudom. Mint folytassam szomorú oratiómnak erőtelen fonalát? Nem láthatom. De hogy végezzem el? Éppen nem találok!

Plato tudományának, Aristoteles pennájának, Demosthenes görög orátor ékesen szözlésének, Cicero nyelvének, Chrysippus szívet győző beszédének ha valaha, most volna helye.

Ha Demosthenes Filep király előtt perorálván beszéde kezdetiben megnémult, |:hát|

Mária Terézia búcsúztató beszéde

1781. január 14.

Ms. U. 481, 98–99.

Világgyőző hűtünk fejedelmének, áldott közbenjáró Jézusunk drága vérén megváltott, minden rendű hallgatóim, szomorú halotti pompa!

Úgy tetszik énnékem, hogy szomorú helyen vagyok, gyengélkedő lábaimmal keserves Theatrumra állék, nehéz ízenet, terhes poroncsolat szegény fejemhez csapattaték: Obstupui. Elbámulék, elijedék, midőn a Méltóságos Regium Gubernium Kegyelmes Fejedelmünk nevével írt mandátumot, s tiszteletes praelatusim poroncsolatját meglátám, hogy hatalmas monarkánk, Felséges Mária Theresia Apostolika Királynénk Ő Felsége hideg tetemének megtisztelése, adumbratiója alkalmatosságával halotti oratiót kellettnek mondanom.

Mit tégyek? Mint kezdjem? Nem tudom. Mint folytassam szomorú oratiómnak erőtelen fonalát? Nem láthatom. De hogy végezzem el? Éppen nem találok!

Plato tudományának, Aristoteles pennájának, Demosthenes görög orátor ékesen szözlésének, Cicero nyelvének, Chrysippus szívet győző beszédének ha valaha, most volna helye.

Ha Demosthenes híres orátor Filep király előtt perorálván beszéde kezdetiben

én, nyomorú szűnyogocska, [igen szokatlan orátor,] mit várjak fejemre? Félek, ha nevetés lesz dolgom, mint Formiónak az Hannibál előtt, mert én is Mars véres mezejében még nem kockáztam, erős tábori sáncokat, mint tüzet, mind vizet mennykövek módjára hányó hadi eszközöket, bombákat, seregbontókat nem forgattam. Az ellenségnek előre repülő dandárit nem szemléltem, királyi legatióknak csak hírét hallottam, pacificatiójokat csak olvastam.

Mit szóljak hát illy dücsőséges győzedelmű, mind békesség olajfájával, mind hadakozás laurussival szerencsés emlékezetű imperátorunk, császárunk halotti pompája kiábrázolásának alkalmatosságával? Amit kívánna ez nagy Felső érdeme, az én gyengeségem oda nem érkezik, hadakozásról való matériát pedig nem vehetek, mert én ahhoz nem értek. Ahhoz kell nyúlnom, amihez valamicskét értek. Ahhoz kell nyúlnom, amihez valamicskét értek.

Nem volna talám jobb, mint ez sok országok fényes napjának az örök élet fényességében való enyészésekor, az én fájdalmimot csak hallgatással kitennem? Ah, ez is háladatlanság, ilyen dücsőséges, monarchának arany életit, melyet sok országok hirdetnek, beszélnek, hallgatással temetni!

Azt kívánja tehát az engedelmesség, hogy szóljak csak úgy, amit lehet: In magnis rebus sit voluisse satis. Azért: Fluat oratiuncula mea quia nomen Magnae Imperatoris annunciamo. Folyjon az én oratiócskám, mert nagy imperatornak nevit emlegetem.

[...]

megnémult, hát én, nyomorú szűnyogocska, igen szokatlan, erőtelen orátor, mit várjak fejemre? Félek, ha nevetés lesz dolgom, mint Formiónak az Hannibál előtt, mert én is Mars véres mezején nem kockáztam, erős tábori sáncokat, mint tüzet, mind vizet mennykövek módjára hányó hadi eszközöket, bombákat, seregbontókat nem forgattam. Az ellenségnek előre repülő dandárit nem szemléltem, királyi legatióknak csak hírét hallottam, pacificatiójokat csak olvastam.

Mit szóljak hát illy dücsőséges győzedelmű, mind békesség olajfájával, mind hadakozás laurussival szerencsés emlékezetű Felső Mária Theresia igen kegyes királynénk halotti pompája kiábrázolásának alkalmatosságával? Amit kívánna egy nagy Felső érdeme, az én gyengeségem oda nem érkezik, hadakozásról való matériát pedig nem vehetek, mert én ahhoz nem értek. Ahhoz kell nyúlnom, amihez valamicskét értek.

Nem volna talám jobb, mint ez sok országok fényes napjának az örök élet fényességében való enyészésekor, az én fájdalmimot csak hallgatással kitennem? Ah, ez is háladatlanság, [ilyen dücsőséges,] angyali monarchának arany életit, melyet sok országok hirdetnek, beszélnek, hallgatással temetni!

Azt kívánja tehát az engedelmesség, hogy szóljak csak úgy, amit lehet: In magnis rebus sit voluisse satis. Azért: Fluat oratiuncula mea quia nomen Magnae Imperatrias annunciamo. Folyjék az én oratiócskám, mert nagy Felsőnek, Mária Theresiának nevit emlegetem.

[...]

Körmöczi József 1781-ben, az ádámosi unitárius templomban elmondott halotti búcsúztatója Mária Terézia halála alkalmából

Közzéteszi Lovas Borbála

{97;} Anno 1781 Die 14ta Jan. In N. D. Jesu Christi
Super funere Augustissimae Imperatricis Mariae Theresiae in Templo Adamosiensi.
Declamata per Josephum Körmötzi in frequentia auditorum frigose ingentissimo.

Világgyőző hűtünk fejedelmének, áldott közbenjáró Jézusunk drága véréen megváltott minden rendű hallgatóim, szomorú halotti pompa!

Úgy tetszik énnékem, hogy szomorú helyen vagyok, gyengélkedő lábaimmal keserves Theatrumra állék, nehéz üzenet, terhes poroncsolat szegény fejemhez csapattaték: Obstupui. Elbámulék, elijedék, midőn a Méltóságos Regium Gubernium Kegyelmes Fejedelmünk nevével írt mandátumot, s tiszteletes praelatusim poroncsolatját meglátám, hogy hatalmas monarkánk, Felséges Mária Theresia Apostolika Királynénk Ő Felsége hideg tetemeinek megtisztelése, adumbratiója alkalmatosságával halotti oratiót kellettnek mondanom.

Mit tégyek? Mint kezdjem? Nem tudom. Mint folytassam szomorú oratiómnak erőtelen fonalát? Nem láthatom. De hogy végezzem el? Éppen nem találom! Plato tudományának, Aristoteles pennájának, Demosthenes görög orátor ékesen szözlésének, Cicero nyelvének, Chrysippus szívet győző beszédének ha valaha, most volna helye.

Ha Demosthenes híres orátor Filep király előtt perorálván beszéde kezdetiben megnémult, hát én, nyomorú szűnyogocska, igen szokatlan, erőtelen orátor, mit várjak fejemre? Félek, ha nevetség lesz dolgom, mint Formiónak az Hannibál előtt, mert én is Mars véres mezején nem kockáztam, {98;} erős tábori sáncokat, mint tüzet, mind vizet mennykövek módjára hányó hadi eszközöket, bombikot, seregbontókat nem forgattam. Az ellenségnek előre repülő dandárit nem szemléltem, királyi legatióknak csak hírét hallottam, pacificatiójokat csak olvastam. Mit szóljak hát illy dücsőséges győzedelmű, mind békesség olajfájával, mind hadakozás laurussival szerencsés emlékezetű Felséges Mária Theresia igen kegyes királynénk halotti pompája kiábrázolásának alkalmatosságával? Amit kívánna egy nagy Felség érde-me, az én gyengeségem oda nem érkezik, hadakozásról való matériát pedig nem vehetek, mert én ahhoz nem értek. Ahhoz kell nyúlnom, amihez valamicskét értek.

Nem volna talám jobb, mint ez sok országok fényes napjának az örök élet fényességében való enyészésekor, az én fájdalomimot csak hallgatással kitennem? Ah, ez is háládatlanság, [ilyen dücsőséges:] anyagi monarchának arany életit, melyet sok országok hirdetnek, beszélnek, hallgatással temetni!

Azt kívánja tehát az engedelmesség, hogy szóljak csak úgy, amit lehet: *In magnis rebus sit voluisse satis*[!].¹ Azért: Fluat oratiuncula mea quia nomen Magnae Imperatricis annuncio. Folyjék az én oratócskám, mert nagy Felségnek, Mária Theresiának nevit emlegetem.

Akarnám, szomorú hallgatóim, ha olyak lehetnének az én beszélgetésim, és úgy illenének e gyászos, szomorú alkalmatosságra, amiképpen együtt illenek a finum eresztett ezüst a finum arannyal együtt.

*Mint szép arany alma az ezüst rostéllyon,
olgy kedves a beszéd, melly esik jó módon.²*

{99:} Szomorúságra-e, avagy vigasságra indítsalak? [JSir 22,6] *Ah, musica in luctu est importuna narratio*, nincsen most sohult helye a muzsikának, öltözzünk gyászban, és amiről nagyobb szükségünk vagy, arról gondolkodjunk, t. i. rövid voltáról életünknek és halandóságunkról.

Csudálkozom Filep királlyon, hogy inasra vesztegetett arra végre, hogy élete rövid voltára emlékeztesse minden napon: *Rex memento mori*. Éretlen eszű volt az is, aki azt kérte Pythagorastól: *Qualis et quanta vita hominis*, mellyre a bölcs megjelent és hirtelen eltűnt.

Ámbár senki avégre szolgát ne fogadjon, senki Pythagorashoz ne menjen, talál az halandóságnak emlékeztetire, kevésny dagályának kifakasztására való matériát, mellyek mint kiáltó szolgák, mint annyi néma bölcs orátorok, azt kiáltják szakadatlan: *Memento mori*. Hallod-e a harangszót, érted-e a halotti nótákat, szemléled-e a földben ástott sírvermeket? Azt zengik, azt éneklik, azt kiáltják: *Memento mori*. Az esztendőnek négy részei vadnak, mellyek kússebb részre vadnak szaggatva, amaz égi nagy lámpásoknak rendesen való folyása szerint. Az órák, a napok, az holnapok, esztendőik intenek: én elmúltam, én is mégyek, te is eljössz, ha élsz, vagy tavasszal, vagy nyárban, vagy ősszel, vagy télben élsz. Ezek négyen életed négy részéről azt kiáltják: Ha szüleidet gyönyörködtető gyermek vagy, ha erős, tagos, veres, langalló, elbizakodott ifjú vagy, ha világhoz ragadott, kapzsi, szorgalmatos férfi vagy, ha tanácsos, jó példájú vén vagy, ha nagy méltóságú úr, ha király, hatalmas monarka, ha győzhetetlen császár vagy: *Memento mori*!

*Emlékezzél, mi az halál,
Kaszájával téged talál.*

1 „In magnis et voluisse sat est.” PROP. *Eleg.* II.10.6.

2 Bibliái szöveghelye: Péld 25,11.

{100:} Tudom, kies kikeletkor, tavasszal, vagy egyszer a mezőre kísétáltál, a mosolygó virágoknak kedves gyönyörűségét szemlélted, tekints ki most is a mezőre, sétáld meg magadot, ahol akkor sétáltál. Mit látsz? Elhervadást, elhullást, ilyen írással [Ézs 40,7]: *Flos cecidit*. Akármerre vessed sebessen látó szemeidnek éles sugárait, mindenütt találsz halálra emlékeztető matériát.

Mostan legközelebb, aki idejöttél, azt kérdem tetőlled: *Dic cur hic?* Miért, hogy most idejöttél? Talám temetésre jöttél. Boldog vagy, ha magadot eltemeted, rövid életedről való elmélkedésed arra bírta, hogy minden órában kész vagy béállani végső házadban, koporsódban. Ide a régiek, ide a mostaniak, ide a következők akarva vezéreltettek, nem akarva vonattattak: *Tendimus huc omnes, haec est Domus ultima*.³ Ide mindnyájon eljutunk, mert ez az utolsó hajlékunk.

Dic cur hic? Talám torba jöttél? Vigyázz [2Kir 4,40]: *Mors in olla*. Méz fű alatt méreg, étkebben van halálos, rút féreg, sokaknak kedves falatjokkal együtt a halál torkokban bémászott.

De talám füleket csiklandoztató jeles tudománynak melegségéből elmédet gyönyörködtető, cikornyás stílusú oratio-hallgatni jöttél? Másutt kereskedjél, én úgy akarnám gyengélkedő, vékony beszélgetésemnek erőtlén fonalát nyújtani, hogy valami keveset használhatnék tenéked.

De talám tanulni jöttél? Jól tetted, ha tanulni jöttél, hasznos oskolában idejöttél, Plato, Socrates Aegyiptumba fáradtanak a tudományokért, de te nemigen messzére fáradtál. Adok én teneked ebben az oskolában egy praeceptort, oskolamestert, kinek tanító széki a gyászos koporsó, a temető hely, ettől tanulj élni: *Si nosti vivere discere mori*. {101:} Hol megtanulhatsz minden tudományokat, lehetsz itt baccalauretus, megtanulhatod az Aristoteles 4 elementumit, és azokból észreveheted, szélbuborék a te életed, amivel kevélykedel, dölfeskedel, itt megértheted: *Pulvis et umbra sumus*,⁴ *pulvis nihil est nisi fumus, Si nihil est fumus nos nihil ergo sumus*.

*Életünk világban földnek apró pora,
Árnyék, füst és semmi napjainknak sora,
Mikoron nyújtatik nekünk halál bora,
Lész szegény fejünknek költöztető tora.*

Propositio. Arra szántam ez kevés üdömmöt én is ez szomorú alkalmatossággal, szomorú hallgatóim, hogy rövideden megmutassam, mely dicsíretes, közönséges tanító praeceptor, oskolamester legyen a halál, kinek tanító helye a gyászos koporsó. Míglen azért gyengélkedő elmélkedésemnek kíváncsú partjára érkezném, hogy a belésülésnek gyalázatos viziben szárnyaszegett Icarus módjára el ne merüljek, várok szomorú hallgatóimtól engemet segítő figyelmetességet.

Confirmatio. Drága, becsülletes név a praeceptor név.

Hol vadatok, világnak erős oszlopi, hol vadatok, világ fiait tanító, nehéz terhet vállatokon hordozó Atlaszok, papok, professzorok, praeceptorok, kik világból szép

³ VERG. *Aen.* VI.730.

⁴ HOR. *Carm.* 4.7.16.

hírrel, névvel kimúltatok, szálljatok ki nyugodalmatok szállásából, utolsó hajléktok koporsóiból. Hozd elé, bölcs Plato, híres akadémiádot, Salomon, fényes oskoládot, Zénó, sztoádat! Hol vagy, Lycurge, Homere, hol vagy Antistius, Labeo, kiket emberi elmék rostálójának Tacitus nevezett? Hol vadnak tanítványitok, Massurius Habinius[!],⁵ Nerva, Pegasus? Hozd elé Justiniane, Livii Digestámid[!], Novelláid, sok bölcsék írásából nagy verítékkal egyben szedett írásid. Álljatok elé, íme, a praeceptor Spartát már akarja magának vendicálni, ne engedjétek.

Állj elé, Aristoteles, fényes academiád tornácának közepiben, {102:} nekem te voltál amaz Olympia istenasszony fiának, világgyőző Nagy Sándornak praeceptor, állj elé tanítványoddal, hozd elé csillagzó, fényes academiában egeket hasogató elmédből kigondolt, Pandektákban nagy serénységgel írott Physicáidot, forgódjál, mert elveszted praeceptor neved, tanítványi névre változik drága praeceptor neved. Meg kell lenni, vagy eléállotok, vagy ennek a töllem jovaltatott praeceptornak, scholamesternek fejet hajtotok. Nem leszen szégyen, jusson eszetekbe, mert íme, mostan is ezen közönséges praeceptornak tanítószekiből, keze alól híválak ki.

Aki praeceptor keze alá adja magát, elsőbben is neviről kíván tudakozódni. Ha tudni akarjátok tő is ezen éntöllem commendáltatott praeceptort, ennek neve: Keserű és senkinek nem kedvező Halál. De vadnak ennek példák és hasonlatosságok szerint való nevei is, melyekből ezt könnyen meg lehet ismerni. Ez amaz Jupiter kezéből kihanyítottatott mennyűtő kő, mely az ő életeknek kiterjedett egén szélvész módjára nyargaló, tanulni s szót fogadni nem akaró Phaetonokot leüti a földre, és azt metszeti temető köveikre: *Hic situs est Phaeton*,⁶ itt fekszik Phaeton. Ez amaz görcsös, csalfa, mellyen megakadnak amaz világ kedvit kereső százszorszépek, Isabellák, Adonidések. Ez amaz világ tengerében álló kemény kőszikla, melyhez csapattatnak e világ tengerében hajókázó nagy királyok, császárok, monarkák a kulduosokkal együtt. Más tekintetben pedig ez amaz csendes révpart, melyre ügyekeznek e világ tengerének habjai között hánkódó hajójokat kikötni az okosságnak kegyes fiai és leányi. Itt éneklük sok hanyattatások után győzedelmi énekeket. {103:} Illyen hasonlatosság szerint való nevei vadnak ennek a praeceptornak, kinek formáját, termetit és természeti nemének különbségit illik emítenem.

Megért és seprejétől megtisztult elmétől származott amaz mondás: *Boni vini, boni viri non est inquirenda origo*. A jó bornak, jó embernek nem kell eredetét vizsgálni, mely szerint a jó praeceptornak is nem kellene eredetét vizsgálni, minthogy nyilván vagyon, hogy ez igen jó és hasznos scholamester, ha jó tanítvány mellé esik. De minthogy vadnak olyan szőrszálhasogató, minden dologban hibát és gáncsot találó Momusok, akik minden dolognak végire akarnak menni, azokért előbeszéllem.

Születése ennek a praeceptornak lett gyönyörűségnek kertében, a Paradicsomban, látjátok, mely régi és nem szárába szállott eszű praeceptor ez, és mely nemes helyen esett ennek születése.

Termetit is ha kérditek, ez tiszta mezíttelen, bőr, hús nélkül való, és csak asszú csontokból áll, vak mind a két szemeivel, süket, orr nélkül való, csak egy keze va-

⁵ Helyesen: Massurius Sabinus

⁶ OVID. *Met.* 2.327.

gyon, abban is visszaszegezett kaszát tart, ilyen írással: *Nulli parco*. Illyen termete van ennek a praeceptornak.

Lássuk már természeti neminek külömbségit. Mert ez sem férfi, sem asszony, sem legény, sem leány, mindazonáltal mind férfit, mind asszonyt, mind legényt s mind leányt befogad iskolájában. A régi görögök, akarván magok elméjeknek éles-ségit mutogatni, hebehurgyálkodtak az ítílettétellel, nevezték férfinak, Ὁ θάνατος-nak, annakutánna asszonynak, Ἡ θάνατος-nak, a szarva között keresték a tőgyit mind a kétszer az igazságnak. A deákok jobban hozzászóllottak a dologhoz, mikor MORSnak nevezték. A morsu[s] magyarul harapás, mivel harapja az embert. De annakutánna, jobban megfontolván a dolgot, {104:} kitanulták, hogy sem férfi, sem asszony, melly okra nézve nevezték Lethunnak, in neutro genere.

Jól tudom, szomorú hallgatók, hogy mostan sokan így gondolkodnak: Héjjába jovallod már nékem, gyenge orátor, ezen kedvem ellen való praeceptort, mert nem vagyok olyan eszem felejtett, hogy által ne értsem a dolgot, ne is fáraszd magadot vélle. De én erre azt mondom: Ne vonogasd te is ennek oskolájából magadat, mert valakit a természetnek dajkálkodó keze az emberi életnek tágas mezejére avagy csak egy szempillantásig kiállított, ennek a praeceptor keze alatt meg kell fordulni, mind királynak, úgy kuldusnak, mind tudósnak, mind tudatlannak, gazdagnak, szegénynek.

Tudta ezt a perzsáknak nagy királya, Xerxes, aki sok ezerekből álló táborát siratja vala, hogy száz esztendő alatt az ő sivatag táborával ennek a praeceptornak keze alá kell menni.

Nem akarja vala szavát fogadni ennek amaz Istennel majmoskodó Nagy Sándor (akiről a Masragéták azt mondják vala, hogy ha tagjai olly nagyok volnának, mint szívének kívánsági, egyik kezével napkeletet, a másikkal napnyugotot érné, mégis azzal meg nem érné), de megtaníttá ezen praeceptor, hogy a halandóságnak kerkény törvénye közé rekesztetett embernek bolondság Istennel álmodozni, mert elfér négy singnyi földön is.

Megtaníttá Cyrust, hogy nem lakhatik mindenkoron márványkőből építtetett palotáiban, hanem bé kelletik búni a vérrel teli hordóban. Megtaníttá Adrianust, Trajanust, nagy alkotmányú épületekből a római imperátorokat, annyi aranyas téglából építtetett Capitoliumokból miképpen szálljanak utolsó házokban, koporsókban. {105:} De megtaníttá amaz fennyen beszéllő, kevés Doctort, Asclepeadest, aki ez világi doktoroknak céhiben csak magát tartja vala embernek, ezt mondván csófondáros beszéddel: Egy sem jó doktor az, aki valaha megbetegszik. És maga felől is azt hirdetvén, hogy ő soha meg nem betegszik. Sokáig is tartá vélle frigyit a részeg szerencse mert mindeneknek csudájára egész vénségéig jó egészségben éle, és semmi betegség nyilaitól meg nem sérteték. De hogy lőn a dolog? Egykor ez a praeceptor azt poroncsolá ennek a marka pökő vén doktornak (talám nem fogta tudni leckéit), hogy háгна fel lajtorján a ház híjjára. Mikor szintén a lajtorjának a teteje felé volna, letörék doktor uram alatt a lajtorja, és nagy zuhatarral a földre leesvén minden betegség nélkül meghala.

Ezekből megtetszik világoson, micsoda professiója légyen ennek a praeceptor-

nak és miben álljon taníttása. Ettől akármiféle tudományt, mesterséget tanulhatsz, mert tudós praeceptor mindenebben. Kész akár vitézségre, mert tanult vitéz, egy órában kész ezer- meg ezerféle fegyverben öltözni. Kész pennára, muzsikára, de nem a minuetet, nem is a batutát vonja elődben, hanem amaz keserves nótát: *Memento mori*.

Verbo. Bocsásd ki, akárki légy, gondolkodásodnak fék emlőit, és járd el elméd-del az egész világot, nem találhatsz az ég alatt olyan embert, akit vagy egy-más hivatalban ne taníthatna. Megmutathatnám, micsoda filozófus, micsoda teológus, micsoda matematikus, micsoda logikus, de rövidségnek okáért {106:} elhallgatván, csak arra kérlek: Ha ettől most nem akarsz tanulni, tekints bé akárcsak oskolájában, a koporsóban, mert itt is eleget tanulhatsz, megláthatod magadot mint valami fényes tükörben, és megismérheted magadat, ki s mi vagy.

Sensus speculum. Socrates, híres praeceptor, egy tükröt csináltatott az ő tanítványinak, hogy abba gyakorta belétekintgetnének tanítványi, és akiket közüllök a természetnek dajkálkodó keze kellemetes, szép termettel formált volna, azok az ő szépségeket gonosz erkölcsökkel ne rútíttanák. Ellenben penig akik szemlélnék testbéli fogyatkozásokat, azokat drága virtussal kipótolni ügyekeznek. Illyen tükör ennek a praeceptornak oskolája, melyben ha csak beletekintesz is, meglátván magadot, megjobbítod életedet.

Egy ritka szépségű (veribem[!] forma), mások előtt magát kedveltetni akaró asszony felől olvasom, akinek az ura Párizsban, Franciaországban lévő városban menni kénszerítették, mikor tőle elbúcsúzik, arra kéri urát, hogy hozzon néki egy párizsi tükröt. Ígiri magát, hogy megcselekeszi, elmenvén egynehány holnapok múlva megfordul Párizsból, hoz tükröt, de nem a párizsi árusok boltjából, hanem a megholt embernek koporsójából, a sírásóktól egy koponyát, azt eltakarván haza viszi feleségének házában, megmondja, hogy hozott párizsi tükröt, hanem híjja be szolgálait, szolgálóit, szomszédasszony barátit, nagy serénységgel, örömmel egybegyűjtven őket. Az okos férfi mindenek előtt kitakarja az elrejtett párizsi tükröt, a koponyát, elejekben teszi, s illyen szóval illeti: Jó asszony feleségem, éntőllem párizsi tükröt kívántál, ímhol vagyon, tekints bele, meglátod ebben magadot. Ollyan volt ez, aminek te vagy most, ollyan mosolygó két szeme, mint a tied, ollyan mesterségesen fodorított haja, ollyan rózsaszín orcája, ollyan gyenge ajaka, kényesen szóló nyelve, mint a tied. Nyaka aranyláncokkal, fülei rubint, gyémánt függőkkel ékesítve, mint a tied. {107:} Verbo: Ollyan volt ez, mint te vagy most, nézd meg jól, mert ollyan léssz ezennel te is. Ezen megbámulván az asszony, másképpen kezde gondolkodni, jobb ráncba szedé életit.

Nagy becsületben tartotta ezt a tükröt Ptolomeus Philadelphus, az aegyiptusok királlya, aki fényes királyi palotájának ablakára szegeztette a holt ember koponyáját, hogy mindenkor nézhesse, mikoron penig legfrissebben vendégeskedett, szolgálóival azt kiabáltatta: *Inspice Rex, et cogita te, talem aliquando futurum*. Nézd meg, király, gondold meg, hogy néked is illyenné kell lenned.

Maximilianus imperátor is még élteben megcsináltatta magának koporsóját, és királyi házában tartotta, abban ottan-ottan beléfekszik vala, és így beszélget

vala magában: *Imperator quid dilatas*. Imperátor, mi haszna, hogy ennyivel bírsz, mit áhíttozol többről többre, ha ennyi országban el nem férsz, végre ez kis koporsóban elférsz.

Vészem észre, szomorú hallgatóim, hogy felvett matériámnak szintén utolsó céljára elrepültem, szárnyaszegett oratióm is már elkezdett lankadni, de elfelejtettem egy dolgot néktek megmondani, t. i. saláriumát, taníttásának bérít ez éntöllem commendáltatott praeceptornak. Jó, hogy eszembe jutta, vagy nyerek kedvet előtetek, vagy nem, rövideden megmondom: Ez a praeceptor a te életed kívánja taníttásának jutalmául, sem ezüsttel, sem arannyal, sem egyéb drága portékával ki nem fizetheted, hanem csak a te egyetlen|egy|, drágább kincseddel, a te életeddel. Oh, nagy summa fizetés!

Ezzel fizette ki az elmúlt esztendőben, novembernek 29dik napján Bécsben felséges római császárnak, néhai Franciscus Primus életében kedves hűtös társa, dücsőségesen országló felséges asszonyunk, Mária Terézia <örökös fejedelmünk>. Megholt hát Mária Terézia. Oh, nem úgy van! Él Mária Terézia, de mű {108;} holtunk meg talám az ő halálában. Nem holt meg, hanem megrompantott sok országokra való vigyázásának terhétől nyomtatattván, mint a pálmafa, felnőtt az egekre, világi |birodalomnak| romlandó koronáját az igazság halhatatlan koronájával felváltotta.

Terhes volt sok országokra való vigyázása, mert a királlyi székek, pálca, korona nem nyugodalmas párna, hanem fáradsággal teljes pálya. Hány országokra volt gondja, el<olvasom>|:mondom|.

Mária Terézia Isten kegyelmességéből volt római özvegy császárné, Magyar, Cseh, Dalmácia, Horvát, Tót, Gallithia, és Lodomeria országoknak királynéja, Ertz-hercege Ausztriának, hercege Burgundiának, Stiriának, Karinthiának és Kárnioliának, nagy fejedelme Erdélynek, Márk-grófnéja Morvának, hercege Brabantának, Limburgnak, Luxemburnak, Geldriának, Vittembergának, Felső- és Alsó-Siesiának, Majlandnak, Mántuának, Pármának, Placentiának, Quastellának, Ausvitnak és Zatornak, fejedelme a sváboknak, fejedelmi grófnéja Habspurgnak, Flándriának, Tyrolnak, Hennegáriának, Kiburnak, Gorintheának és Graditskának, római szent birodalombéli Márk-grófnéja Burgoviának, Felső- és Alsó-Lusatiának, grófnéja Namurkumnak, asszonya Marchia Sklavoniának és Mekliniának, özvegy hercege Lotharingiának s Barrinak, nagyhercege Toskaniának. Sat. Sat. Etc.

Gondolhatók meg már, szomorú hallgatók, ilyen sok országokra való vigyázás, igazgatás nem nagy tere|h:|je, amellyeket elolvasék, ezekre gondot viselni, ezeket el-lenségtől oltalmazni, {109;} ezeknek minden rendekre, felső s alsó minden csoportra végezni. Hol az elme, amely itt meg ne tompuljon, meg ne némuljon?

Hát ha királlyi ágakra terjedett genelógiáját az orátorok szokása szerint kellett elészámlálnom, evégre amaz sebessen szóló Cicerót, ékes beszédű Demosthenest kellett koporsójokból kiszóllíttanom, de azok is belésülének. De mivel nincs poroncsolatnak iránta, elégedetek meg, ha eleiről, amit tudok, egyet-kettőt szóllok.

Életének kezdetit vette volt a mű felséges Mária Teréziánk az 1716-dik[!] esztendőben.

Mennyegzői solemnitása volt az 1736-dik esztendő szeptembernek 13. napján Franciscus Primus őfelségével. Megnyugodtak volt ezen a szép házasságon még a szép egek is, bétöltvén ezen császári házat öt Ertz-hercegekkel és nyolc Ertz-hercegisasszonyokkal, kik mind annyi olajfaágak zöldellenek vala ezen felséges ausztriai házban, együtt lévén azoknak illatozások az Úrnak félelmével.

Minekutánna a felséges Isten az egész ég alatt igen nagy hírű-nevű ausztriai házat felmagasztalta Albertus II Imperátornak halála után, ezen felséges ausztriai házból XIII imperátorok egymás után a fiúágon successive származtanak. De boldog emlékezetű néhai felséges császárunk, Carolus VI, néhai felséges királynénknak, Mária Teréziának édesatyja meghalván, a fiúágon való császári aranyfonal megszakada. Nem remélhet vala egyebet {110;} az árván hagyatott ország, hanem más familiára való általmenetelit.

De a felséges Úr Isten ezen nagy ausztriai háznak letörött cédrusát viszont megújítja, homályban borult fényes napját világos égre állítá, felséges királynénknak corregens urát, Franciscus Primust császári koronával megajándékozá 1743-dik esztendőben, aki is nagy bölcsességgel, kegyességgel, irgalmassággal foga az uralkodáshoz, s mindaddig, míg éle, dücsőségesen folytatá, míg 1765-dik esztendőben 18.-dik augusztus Inspurgban világi koronáját a mennyei koronával felcserélé.

Azután ez az terhet nagy bölcsességgel igazgató királyi pálca, császári korona marada egyedül özvegy császárnénkra, felséges Mária Teréziára, aki mennyből adatott bölcsességgel igazgatta az elmúlt 1780.-dik esztendőnek szintén végéig, novembernek 29.-dik napjáig.

Magasztalják tehát minden országok felséges Mária Teréziánknak gondos oltalmát, vigyázását, hirdessék jótéteményit, késérjék Istenhez kegyelmességit, adakozását, külső, belső rendhez való szeretetét. Emlegesd, nemes Erdély országa, édes hazánk, békességének gyümölcseit. Hányszor volt ennek előtte, hogy a kegyetlen tatár úgy tartotta hazánkot, mint néki szenteltetett jót, templomait hamuba takarta, épületeit égette, édes nemzetünköt rabszíjára fűzte, az asszonyi rendet szeplősítette, ez hazának szüzeit megalázta, kisdéd csecsemőit kardra hánta, falhoz verte, véneit levágta, a szegény szántóvető szőlőműveseknek keserves munkáját idegen nép vesztegette. Oh, irtózatoss emlékezetű históriák!

{111;} De íme, a mű döcsőséges emlékezetű felséges Mária Teréziánk idejében ilyeneket nem láttunk. Aki Istenhez való nagy szeretetiben, hadi rendeinek kegyelmes direkciójában, munkás, fáradhatatlan vigyázásában élt ez világban 64 esztendőket, néhai kedves élete párjával szintén 30 esztendőket, özvegységiben 15 esztendőket. Mellyek után hívataték a mennyei szent koronának bírására, bízván sok országok igazgató palcáját kedves elsőszülött fiára, felséges római császár Josephus Secundus urunk, örökös fejedelmünk őfelségire. Kinek a felséges Úr Isten királyi székit igazsággal és irgalmassággal erősítse, minden ellenségén győzedelmessé tegye, maga szent szárnyainak árnyékával fedezze.

Tenéked pedig, felséges Mária Teréziánk, mit mondjunk? Nincs erőnk, nincs tehetségünk, hogy megköszönhessük békességes országlásodot, semmi üdő mostohasága, sem régiség a te dücsőséges híred-neved szívünkben ki nem törli, örökké

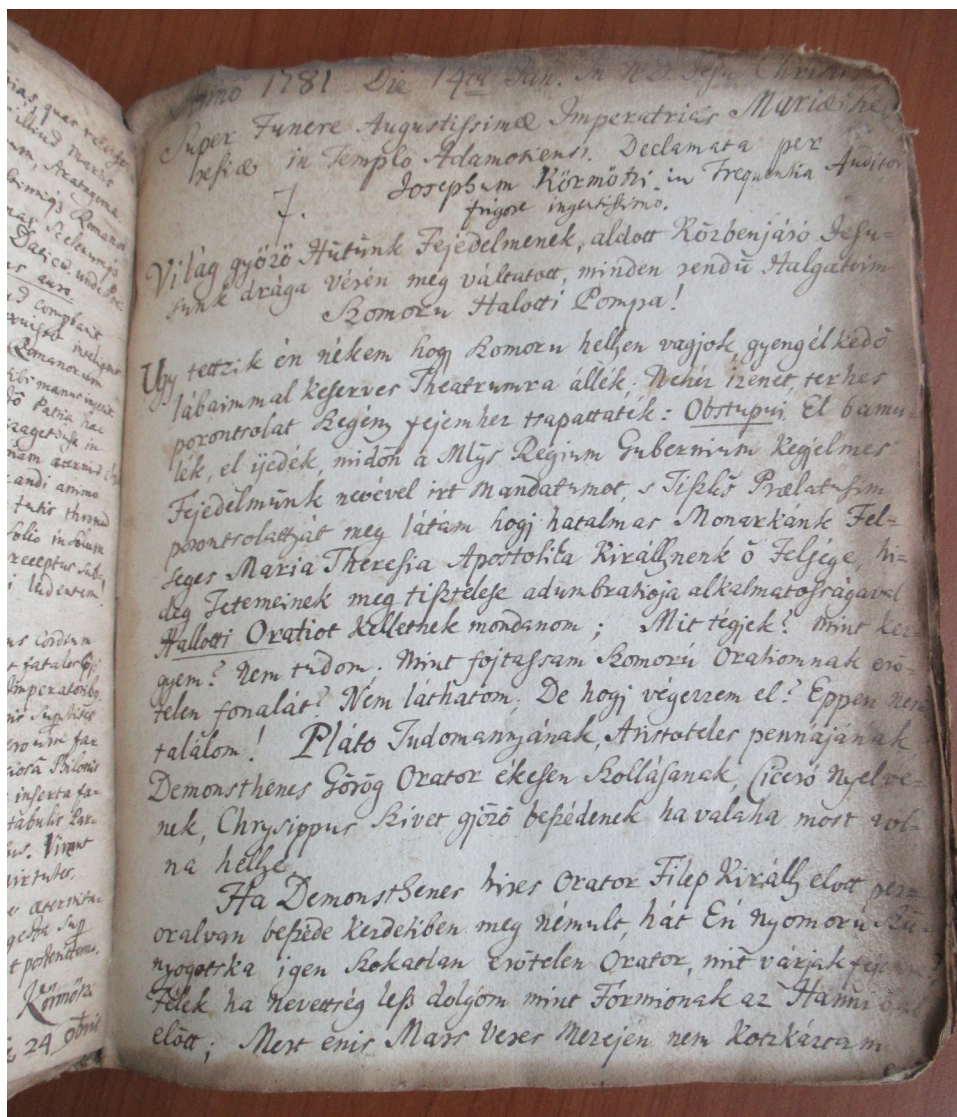
megmaradandó dicsíretedet a mi szánkából ki nem vészi! Menj el, győzedelmeskedjél az igazságnak halhatatlan koronájában.

Elmondám.

*

Mutatvány az Ms. U. 481 jelzetű gyűjteményből

Összefoglalók / Abstracts

Hajdu Ildikó

**Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán
Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez**

A dolgozat új források bevonásával arra keresi a választ, hogy mely auktorokat és szövegeket olvasták az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumaiban az egyes osztályok tanulói, illetve az auktorok olvasása miként nyilvánult meg a szövegalkotási gyakorlatokban. Az elemzés fókuszában a 17. század közepe áll, ezáltal Gyöngyösi István és Esterházy Pál oktatási hátterének feltárásához kíván hozzájárulni. A dolgozat új forráscsoportként azonosítja a szöveggyűjteményeket, amelyeknek tartalmát a *Ratio studiorum*-ban meghatározott előírásokkal veti össze, valamint Esterházy Pál fennmaradt iskolai jegyzeteinek segítségével az antik auktorok imitációjának megvalósulási módját vizsgálja. A levélírási feladatok elemzése révén a magyar nyelvű szövegprodukcióba is bepillantást nyerhetünk.

**Reading the Classics in Jesuit Grammar Schools in the Mid-Seventeenth Century
Sources on the Rhetorical Education of István Gyöngyösi and Pál Esterházy**

This study aims to reconstruct which authors were read in the different classes of the grammar schools in the Austrian Jesuit province, and how the reading of these texts influenced the creation of orations, poetry, and letters in the classroom. The analysis focuses on the mid-seventeenth century, providing a clearer picture of the educational background of the Hungarian poets István Gyöngyösi and Pál Esterházy. The paper identifies a new group of sources, the anthologies created for different classes in the Austrian Jesuit province, and examines how the content of these anthologies aligns with the principles outlined in the *Ratio Studiorum*. The imitation of classical authors in texts produced in the classroom is analysed based on Pál Esterházy's student notes. The analysis of letter-writing tasks also sheds light on the writing practices in the Hungarian language.

Kucserka Zsófia

Barátság és didaxis a Fanni' hagyományaiban

Tanulmányomban a *Fanni'* hagyományait értelmezem újra egyrészt a főszereplő barátnőjének, báró L-nének a fókuszba helyezésével, másrészt a szöveg két eszmetörténeti kontextusának kidolgozásával. A tanulmány első fele a csinosodás diskurzusának eszmetörténeti keretében vizsgálja báró L-né alakját és narratív funkcióját, míg a szöveg második felében báró L-né és Fanni kapcsolatát a barátság európai eszmetörténetének keretében helyezem el. Az elemzés során két végkö-

vetkeztetésre jutok: egyfelől arra, hogy báró L-né lehetett a hagyományok szövegét közreadó, névtelen beküldő; másrészt pedig arra, hogy Fanni és báró L-né barátságának megformálására Rousseau *Új Héloïse* című regénye erősen hatott.

Friendship and Didacticism in *The Memoirs of Fanny*

The study is a reinterpretation of *The Memoirs of Fanny*: on the one hand it focuses on the protagonist's female friend, Baroness L., while on the other hand it explores two aspects of its intellectual context. The first half of the study examines the narrative function of Baroness L. within the framework of the discourse on refinement, while the second half offers an analysis of the relationship between Baroness L. and Fanny within the framework of the European history of friendship. My two main conclusions are the following: first, that Baroness L. may have been the anonymous contributor who published the *Memoirs*; and second, that Rousseau's *Nouvelle Héloïse* had a strong influence on shaping the friendship between Fanny and Baroness L.

HAJDU ILDIKÓ (1999): az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója; **KUCSERKA ZSÓFIA** (1979): a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének habilitált egyetemi docense; **LENGYEL IMRE ZSOLT** (1986): az ELTE BTK MIKTI Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének egyetemi adjunktusa; **LACZHÁZI GYULA** (1973): az ELTE BTK MIKTI Régi Magyar Irodalom Tanszékének habilitált egyetemi docense; **LENGYEL RÉKA** (1980): az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa; **SEBESTYÉN LÁSZLÓ** (1768–1840 k.): birtokos, műfordító; **LUKÁCS LAURA KLÁRA** (1996): a PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának hallgatója, középiskolai franciatanár; **LOUISE LABÉ** (1524–1566): lyoni költőnő; **LOVAS BORBÁLA** (1982): az ELTE BTK MIKTI Régi Magyar Irodalom Tanszékének egyetemi adjunktusa; **KÖRMÖCZI JÓZSEF** (18. század): mester, rektor-tanító, ádamosi unitárius lelkész

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK